

GELECEĞİN TÜRKİYESİNDE

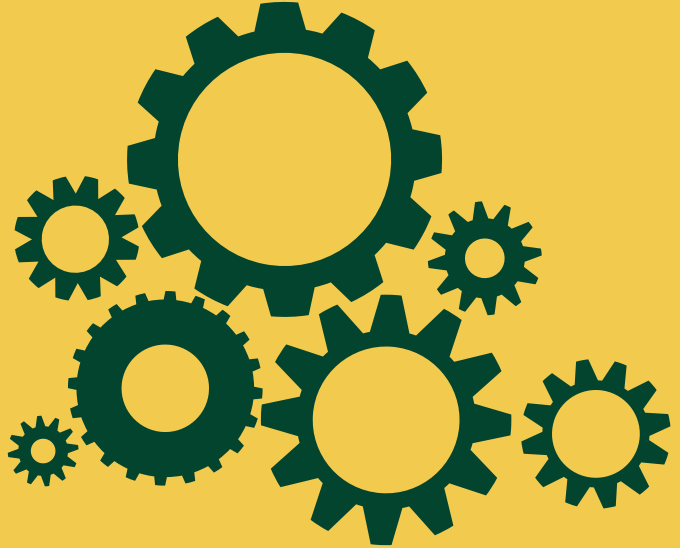
EKONOMİ

MURAT TAŞDEMİR

ETEM HAKAN ERGEÇ

HÜSEYİN KAYA

ÖZER SELÇUK

GELECEĞİN TÜRKİYESİNDE
EKONOMİ

Proje Yürütücüsü

Murat Taşdemir

Araştırmacılar

Etem Hakan Ergeç

Hüseyin Kaya

Özer Selçuk

İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği
İstanbul, 2019

GELECEĞİN TÜRKİYESİ RAPORLARI – 3

GELECEĞİN TÜRKİYESİNDE EKONOMİ

Proje Yürütücüsü: Murat Taşdemir

Araştırmacılar: Etem Hakan Ergeç, Hüseyin Kaya, Özer Selçuk

Geleceğin Türkiye Projesi Doç. Dr. Lütfi Sunar koordinatörlüğünde
Arife Gümüş, Hafsa Nur Aslanoğlu, Kübra Bilgin Tiryaki,
H. Merve Bircan ve Resul Çiftçi tarafından yürütülmektedir.

Geleceğin Türkiye'de Ekonomi Raporu

katkılarıyla hazırlanmıştır.

İLKE YAYINLARI: 14 – GELECEĞİN TÜRKİYESİ RAPORLARI: 3

© İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği, İstanbul 2019

ISBN 978-605-81522-5-0 | E-ISBN 978-605-81522-6-7

Yayıma Hazırlayan: Kübra Bilgin Tiryaki

Tasarım: Seyfullah Bayram

Tashih: Muhammed Asaf Çelen

Baskı ve Cilt: Limit Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZA13

Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul

Tel: 0212 567 45 35

ilim kültür eğitim derneği

İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği 2010 yılında kurulmuş bir kuruluştur. İLKE, ilk günden itibaren yaptığı nitelikli çalışmalarla toplumu her açıdan geliştirmeyi kendisine şiar edinmiştir. Bu çalışmalarına Türkiye'nin geleceğinin oluşumuna katkı yapmak hedefiyle "Geleceğin Türkiye" Projesini eklemiştir. Bu kapsamda ilgili alanlarda yetkin uzmanlara sekiz ana başlıkta araştırma raporları hazırlanmaktadır. Bu raporda toplumumuzun sosyal gerçekleri göz ardı edilmeden bir gelecek vizyonunun ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Aziz Mahmut Hüdayi Mah. Türbe Kapısı Sk. No: 13 Üsküdar/ İstanbul | +90 216 532 63 70 | bilgi@ilke.org.tr | ilke.org.tr

© Tüm hakları saklıdır. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği'nin yazılı izni olmadan bu eserin hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla çoğaltılamaz. Raporda belirtilen görüşler yazara aittir ve İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği'ni bağlamaz.

Kurulduğu günden bu yana toplumu tanıma, anlama, toplumun ihtiyaçlarından haberdar olarak iş üretme, problemleri çözüm odaklı çalışmalar yapmayı kendisine şiar edinen İLKE Derneği, sadece belli bir topluluğun değil tüm insanlığı ilgilendiren meselelere dair çalışmalar yapmanın önemine inanmaktadır. Her alanda kısır bir döngü yaşadığımız günümüzde özellikle de düşünce alanında üretim becerimizin azalması, var olan potansiyelin verimli kullanılamaması, her alanda problemlerin büyüyerek çoğalması İLKE Derneğinin saha odaklı, çözüme ilişkin çıktıları olan çalışmalar yapmanın gerekliliğine olan inancını kuvvetlendirmiştir. Geçmişin çok konuşulduğu şimdinin ise betimsel bir bakış açısıyla işlenip geçildiği çalışma alışkanlığının aksine; geçmişin birikim ve tecrübelerinin verdiği özgüvenle şimdiki iyi anlayan fakat aynı zamanda geleceğe dair ufuk ve plan çizen çalışmalarla yalnızca kurumlar bazında değil tek tek insanımızın düşünme beceri ve alışkanlığını da etkileyecek araştırmalar yapmak gerekli ve önemlidir.

Geleceğin Türkiye'si projesi kapsamında hazırlanmakta olan raporlar ile amaçlanan Türkiye'nin geleceğinin belirlenmesinde mi-henk taşı olan Eğitim, Yönetim, Yükseköğretim, Sivil Toplum, Dış Politika, İktisat, Kültür ve Sosyal Politika konularında mevcut ve geçmiş uygulamaları ve bu uygulamaların çıktılarını incelemek ve geleceğe yönelik plan ve proje içeren çalışmalar yapmaktır.

Geleceğin Türkiye'sinde Eğitim | Yusuf Alpaydın

"Geleceğin Türkiye'sinde Eğitim" raporu; ekonomik, politik ve sosyokültürel sistemlerdeki gelişmelerin önümüzdeki yıllarda eğitim sisteminden talep ve beklentilerin artarak ve çeşitlenerek devam edeceğini gösteriyor. Dolayısıyla önümüzdeki yıllarda Türk eğitim sisteminin başarması gereken oldukça esaslı değişikliklerin bizi beklediği söylenebilir. Bu esaslı değişimler için güçlü değişim ajandalarına ihtiyaç vardır. Eğitim sisteminin temel hizmet birimleri olan sınıflarda ve okullarda gerçekleşecek bu değişimde öğretmenlerin rolü kritiktir. Öğretmenlerin değişim ve gelişiminde ise okul yöneticilerine önemli görev düşmektedir. Bu değişim ve gelişmelerin yönetilmesinde insan kaynağı kadar eğitim paradigması da kritik bir yer tutmaktadır. Rapor, kendi düşünce geleneğimizden hareketle toplumumuzun kültürüne ve değerlerine yabancı olmayan bir eğitim paradigmasının inşasının aciliyetine ve önemine dikkat çekiyor.

Geleceğin Türkiye'sinde Yükseköğretim | Nihat Erdoğan

"Geleceğin Türkiye'sinde Yükseköğretim" raporu; politik, ekonomik, sosyal, teknolojik, hukuki ve çevresel değişimler sonucunda yaşanacak değişimlerin yükseköğretimde yansımaları ve bu değişimlerin nasıl yönetilmesi gerektiğine dair ipuçları veriyor. Yükseköğretim alanındaki gelişmelerin, yükseköğretimi stratejik bir bakışla ele almayı ve bu perspektifle yapısal ve yönetsel değişimi gerekli kıldığı anlaşılıyor. Günümüzde yaşanacak değişimlere hızlı cevap vermenin ve yükseköğretimden beklenen talepleri karşılamanın önemli olduğu görülüyor. Yükseköğretim kurumlarının, insanın anlam arayışına cevap üretme, hayat görüşü oluşumuna katkı sağlama ve kültürel birikim kazandırma gibi amaçların yanında, mesleki bilgi ve beceri kazandırma amacına da hizmet edecek çeşitliliği sağlaması gerektiği vurgulanıyor. Rapor, mevcut durum analizi yaparak gelecekte, işleyen ve güçlü bir yükseköğretim için yapılması gereken değişikliklere dikkat çekiyor ve on iki temadan oluşan bir vizyon ortaya koyuyor.

İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği pek çok hayır ve hizmet kuruluşunu kurmuş ve destek olmuş iradenin, bu alanlardaki çalışmalarını derinleştirmek amacıyla 2010 yılında kurduğu bir çatı kuruluştur.

İLKE kurumlarıyla beraber iş ahlakı ve girişimcilik, akademik çalışmalar ve yaygın din eğitimi alanında faaliyet göstermekte ve bu konularda stratejik bakışı geliştiren öncü çalışmalar yapmaktadır. Bu çerçevede İLKE; kurumlarımızın çalışma alanlarında bilgi, politika ve strateji üreten, kamuoyunda kurumlarımızın temsilini sağlayan ve kurumsal ilişkileri geliştiren bir merkez işlevi üstlenmektedir.

DEĞERLERİMİZ

İLKE'nin gayesi İslami ve insani değerler çerçevesinde yaşama, yaşanmasına vesile olma, toplumda bu yönde bir dönüşümün gerçekleşmesine ön ayak olma amacına yönelik olarak hayır odaklı iş üretmektir. Bunu yaparken zamanın ruhunu ve günün ihtiyaçlarını dikkate almayı, benzer çalışmalar yapan kurumlarla işişare ve işbirliğini önemsemekteyiz.

- İnsana ve insanlığa hizmet etme hedefiyle yaşama
- Daima hayra ortak olma hedefini gözetme
- Yapılan işlerde işişare eksenli hareket etme
- Görevlendirmede liyakati esas alma
- Çalışmalarımızda ihtimam gösterme
- Faaliyetlerimizde kuşatıcı ve kapsayıcı olma.

Bölüm

Yazarları

1. Küresel Eğilimler

Hüseyin Kaya, Özer Selçuk ve Murat Taşdemir

2. Ekonomik Büyüme, Sosyal Adalet ve Sürdürülebilirlik

Murat Taşdemir

3. Demografik Dinamikler ve Geleceğin İşgücü

Hüseyin Kaya ve Özer Selçuk

4. İyi ve Adil Finans: İslami Finans Modeli

Etem Hakan Ergeç

5. Geleceğin Küresel Ticaretinde Türkiye

Hüseyin Kaya

6. Geleceğin Ekonomisinde Stratejik Sektörler

Özer Selçuk

Prof. Dr. Murat Taşdemir

1993 yılında Uludağ Üniversitesi Ekonometri Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek Lisansını Iowa State Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde 1998 yılında tamamladı. 2005 yılında Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında doktora derecesi aldı. İktisat alanında 2010 yılında Doçent, 2015 yılında Profesör ünvanı aldı. 2001-2012 yılları arasında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde görev yaptı. 2012 yılından bu yana İstanbul Medeniyet Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Doç. Dr. Etem Hakan Ergeç

1998 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Bölümü'nü bitirdi. 2002 yılında Anadolu Üniversitesinde iktisat politikası yüksek lisansını, 2007 yılında ise İktisat doktorasını tamamladı. 2013 yılında İngiltere'de bulunan Durham Üniversitesi İslami Ekonomi ve Finans Merkezinde ziyaretçi araştırmacı olarak çalıştı. 2014 yılında Makro İktisat alanında doçentliğini aldı. 1999-2015 yılları arasında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisat Bölümü'nde çalıştı. 2015 yılından bu yana İstanbul Medeniyet Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaya devam etmektedir. Para politikası, finansal sistem ve İslami finans alanında çalışmaları bulunmaktadır. İstanbul Medeniyet Üniversitesi İslami Bankacılık ve Finans Tezsiz Yüksek Lisans Programı koordinatörüdür.

Doç. Dr. Hüseyin Kaya

2004 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden (LSE, üstün başarı programı) mezun oldu. Yüksek Lisansını İstanbul Bilgi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde 2007 yılında tamamladı. 2011 yılında Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat programından doktora derecesini aldı. 2007-2015 yılları arasında Bahçeşehir Üniversitesi'nde çalıştı. 2015 yılından bu yana İstanbul Medeniyet Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Dr. Özer Selçuk

2006 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden mezun oldu. 2008 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009 yılında Brown Üniversitesi'nde yüksek lisansını tamamladı. 2014 yılında Tilburg Üniversitesi'nde doktora derecesi aldı. 2014-2017 yılları arasında Portsmouth Üniversitesi Ekonomi ve Finans Bölümü'nde yardımcı doçent olarak çalıştı. 2017 yılında geçtiği İstanbul Medeniyet Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaya devam etmektedir. Çalışmalarında mikro iktisat ve oyun teorisine odaklanmaktadır.

TAKDİM

İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği olarak sivil oluşumların önemli vazifelerinden birisinin kamuya yol göstermek ve ışık tutmak olduğunu düşünüyoruz. Bu anlamda belirli alanlarda uzmanlaşmış sivil kuruluşlar; uygulamaya, sorun alanlarına yakınlıkları ve bağımsız gözlem yapabilme imkanları ile politika yapıcılara ve uygulayıcılara önemli katkılar yapabilirler. Bu tür katkıların sorunların çözümünde ve toplumsal faydanın oluşturulmasında kritik bir önemi olduğuna inanıyoruz. Bu doğrultuda çalışmalarımızı karar alıcılar ile toplum arasında bir köprü vazifesi icra edecek şekilde biçimlendirmeye gayret ediyoruz.

İLKE Derneği olarak çatımız altında yer alan İLEM, YEKDER ve İGİAD gibi kendi alanlarında nitelikli ve öncü çalışmalar yapan kurumlarımızla birlikte, güçlü bir toplumun inşası sürecinde etkin bir rol oynamayı önemsiyoruz. Kurumlarımızda yaptığımız çalışmalarla bir taraftan sivil alanın nabzını tutmaya öte yandan da ülke meselelerinin daha derinlikli ve nitelikli kavranmasını sağlamaya gayret ediyoruz. Bütün çalışmalarımızı ülkemiz başta olmak üzere bütün dünyayı hedefleyen bir perspektifle kurgulamayı önemsiyoruz. Çünkü küreselleşme rüzgârı, içinde yaşadığımız dünyanın herhangi bir yerinde kapalı bir kapı bırakmamış en saklı alanları bile dünyaya açmıştır. Bu dikkat ve anlayışla çeşitli alanlarda uygulamaya yönelik çözüm önerileri içeren politika notları ve araştırma raporları hazırlıyor, kamuoyunun istifadesine sunuyoruz. Bir fikrin inşasında geçmişin birikiminin önemine inanıyor ama aynı zamanda da bugünün iyi analiz edilmesi gerektiğini böylelikle geleceğe dair güçlü bir perspektif sahibi olunabileceğini savunuyoruz.

Bu doğrultuda 2018 yılında “Geleceğin Türkiye’si” Projesi’ni başlattık. Bu proje ile sürekli değişimin yaşadığı bir dönemde artık geleceği konuşmanın daha kritik bir önemi haiz olduğuna dikkat çekmek istiyoruz. Proje kapsamında, geçtiğimiz yıl Ekim ayında “Geleceğin Türkiye’sinde Eğitim” raporunu yayınladık. Birçok açıdan eğitim meselesinin derinlemesine incelendiği ve inşa edici öneri ve vizyonları içeren eğitim raporunun ardından, politika notları ve takip raporlarıyla eğitim meselesi üzerine çalışmaya devam ediyoruz. Eğitimin en önemli basamaklarından birisi de yükseköğretimdir. Son 20 yılda yeni üniversitelerin açılması, insan yetiştirmeye yönelik ciddi hamleler ve problemlerin çözümünde üniversitelerden beklentilerin büyümesi bizi yükseköğretime dair yeni yapılandırmaları gerekli kılmıştır. Bu sebeple Şubat 2019’da “Geleceğin Türkiye’sinde Yükseköğretim” raporunu yayımladık. Yükseköğretim meselesini tüm boyutlarıyla ele alan ve geleceğe dair önemli tespitleri olan bu raporun özellikle akademi ve iş dünyası için geliştirdiği vizyoner önerilerin yol açıcı olacağını düşünüyoruz.

Eğitim ve yükseköğretim raporuna gösterilen teveccüh geleceğin Türkiye’sini inşa etme noktasında bizi hem ümitlendirdi hem de çalışmalarımıza hız kesmeden devam etmemizi gerektirdi. Bu bağlamda “Geleceğin Türkiye’sinde Ekonomi” başlıklı üçüncü raporumuzu paylaşmanın mutluluğu içerisindeyiz. Raporun ortaya koyduğu “erdemli bir toplum için adil, müreffeh ve sürdürülebilir bir ekonomi” vizyonu çerçevesinde ekonominin farklı alanları veriye dayalı olarak analiz edilmekte ve yeni bir ekonomik çerçeve oluşturmak adına yapıcı öneriler geliştirilmektedir.

Küresel ekonominin ağırlık merkezinin Avrupa ve ABD’den Çin’e ve Güney Asya ülkelerine doğru kayması, Endüstri 4.0’ın sonuçları, üretim süreçlerinde teknolojinin etkisinin artması ve küresel ısınma so-

nucu gerekleŒecek radikal deęiŒiklikler önümüzdeki dönemde dünya ekonomilerini ciddi oranda etkileyecek ve yeni yapılanmalara gidilmesi sonucunu doğuracaktır. DeęiŒen süreçte Türkiye'nin güçlü bir ekonomik yapıya sahip olması, yeni duruma uygun bir vizyonla ekonomisini oluŒturmasıyla mümkündür. Raporda dünya ölçeğindeki geliŒmeler dikkate alınarak veriye dayalı bir biçimde demografik dinamikler ve iŒgc, İslami finans, uluslararası ticaret ve stratejik olduğu dŒnlen sektörler ele alınmaktadır. Bu bağlamda geleceğin ekonomi vizyonu "sosyal adalet, maddi refah ve sürdürülebilir üretim ve tktim" olmak üzere üç temel özelliğe sahiptir. Bu üç özelliği birbirinin alternatifi değil; birbirini tamamlayan unsurlar olarak görmektedir. Zira sosyal adalet ve sürdürülebilirlik ekonomik yapıyı tahkim ederken, ekonomik büyüme de güçlü kurumlara desteklendiğinde sosyal adalet ve gelecek nesillerin refahını garanti altına alabilir. Böyle bir hedef ise ancak uzun erimli bakıŒ açısıyla geliŒtirilmiŒ ekonomi politikaları ve liyakata dayalı bir biçimde ŒekillenmiŒ kurumsal kültür ile mümkündür. Bu bakıŒ açısından hareketle Türkiye ekonomisinin mevcut yapısının sunduğu avantaj ve dezavantajları değerlendirerek, geleceğin Trkiyesindeki ekonomiyi bugünden hazırlamak için gerekli olduğunu dŒndęmz bir gelecek vizyonu önermektedir. Ekonominin farklı sektörlerini ilgilendiren önemli öneriler barındıran bu raporun karar alıcılar ve ekonomi üzerine alıŒan herkese fayda sağlayacağını mit etmekteyiz.

Bu kıymetli alıŒmanın ortaya çıkmasında pek çok kiŒinin emeği bulunuyor. Öncelikle bir ekip alıŒması ürünü olan raporun hem editörlüğünü hem de yazarlığını üstlenen Prof. Dr. Murat TaŒdemir'e mteŒekkirim. Raporun diğer yazarları Doç. Dr. Etem Hakan Ergeç, Doç. Dr. Hüseyin Kaya, Dr. Özer Selçuk'a ayrı ayrı teŒekkr ediyorum. Ekonomi gibi deęiŒken ve öngörüde bulunmanın zor olduğu bir alanda vizyoner bir rapor ortaya koydular. Ayrıca alıŒmanın her bir aŒamasında büyük bir özveri ile alıŒan İLKE AraŒtırmacılarına ve farklı aŒamalarda raporun hazırlanmasına ve geliŒtirilmesine katkı sunan hocalarımıza çok teŒekkr ediyorum.

Prof. Dr. Nihat ErdoęmuŒ

İLKE Müteveli Heyeti BaŒkanı

ÖNSÖZ

Türkiye’de ekonominin en yoğun konuşulduğu dönemler doğal olarak ekonomik daralma ve seçim dönemleridir. Hâl böyle olunca, ekonomiye ilişkin tartışmalar da kısa dönem çözümlere odaklanmaktadır. Doğası gereği bu dönemlerde acil çözümler talep edilmekte veya kısa vadede sonuç alınacak politikalar geliştirilmektedir. Sonuçları uzun dönemde alınan politikalar talep görmediği için karar vericilerin öncelik listesinde en sonlarda yer alırlar. Fakat kısa dönemde karşı karşıya kaldığımız bütün sorunlar, uzun dönemli politikaların eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Önümüzdeki elli yıl içerisinde küresel boyutta dönüşümler beklenmektedir. Türkiye hem kendi yapısal sorunlarını çözmek hem de küresel gelişmelerde ön alıcı politikalar geliştirmek durumundadır. İLKE Derneği’nin Türkiye’nin temel meselelerine yönelik hazırladığı Geleceğin Türkiye Projesi’nin üçüncü raporu olan bu çalışmada, Türkiye ekonomisinin geleceğe hazırlanmasında hangi alanlara odaklanılması, hangi bakış açısıyla ne tür politikalara öncelik verilmesi gerektiği ortaya konulmaktadır.

İLKE Derneği’nin bu projesi, her biri eğitim, işgücü, makro iktisat, finans ve kamu tercihleri gibi farklı alanlarda araştırmalar yapan dört iktisatçıyı bir araya getirmekle kalmadı, bizlere Türkiye ekonomisini kapsamlı bir şekilde değerlendirme fırsatı verdi. Raporunda, ekonomi gibi hayatın her boyutunu kapsayan bir alanda, bütüncül bir bakış açısıyla ve mümkün olduğunca kanıta dayalı bir vizyon ortaya koymayı hedefledik. Ciddi bir ekip çalışmasının sonucu olarak ortaya çıkan bu raporda, amaçladığımız temel mesajı yeterince anlaşılır bir şekilde verebilmiş olmayı umuyoruz.

Raporun hazırlık ve yazımı aşamalarında üzerimizdeki yükü önemli derecede hafifleten araştırma asistanlarımız Merve Bengü, Mücahide Çulhacı, Ayşe Şeyma Hakeri ve Tamara Kekenova’ya katkıları için teşekkür ederiz. Geleceğin Türkiye Projesi ekibine ve İLKE Yönetimine bizlere böyle bir projede birlikte çalışma fırsatı verdikleri için teşekkür ediyoruz. Proje koordinatörü Doç. Dr. Lütfi Sunar’a ve raporun yazım aşamasında her aşamayı yakından takip ederek bizleri mümkün olduğunca proje takvimi içerisinde tutabilmeyi başaran Kübra Bilgin Tiryaki’ye özel bir teşekkür borçluyuz. Ayrıca araştırma-yayın biriminin diğer üyeleri Arife Gümüş, Hafsa Nur Aslanoğlu, Merve Bircan ve Resul Çiftci’ye raporun yayıma hazırlık aşamasında verdikleri katkılardan ötürü teşekkür ediyoruz. Son olarak, projenin nihai aşamasında gerçekleştirdiğimiz tartışmalı toplantıda verdikleri geri bildirimler için bütün toplantı katılımcılarına şükranlarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Murat Taşdemir
Doç. Dr. Etem Hakan Ergeç
Doç. Dr. Hüseyin Kaya
Dr. Özer Selçuk
İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	vii
ÖNSÖZ	ix
YÖNETİCİ ÖZETİ	xvii
GİRİŞ	1

BÖLÜM A

Küresel Eğilimler	9
A1. Küresel Ekonominin Ağırlık Merkezi Değişiyor	10
A2. Üretimin Teknolojik Dönüşümü	12
A3. Küresel Isınma Tehdidi	14

BÖLÜM B

Ekonomik Büyüme, Sosyal Adalet ve Sürdürülebilirlik	19
B1. Türkiye'nin Büyüme Performansı	22
B2. Büyümenin Kaynakları	25
B3. Sosyal Adalet ve Ekonomik Büyüme	41
B4. Gelecek Nesiller İçin Sürdürülebilir Büyüme	46

BÖLÜM C

Demografik Dinamikler ve Geleceğin İşgücü	49
C1. Nüfus Dinamikleri ve Demografik Armağan	54
C2. İş gücü Piyasası	60
C3. Göç Hareketleri	67
C4. Teknolojinin İş Gücü Piyasasına Etkisi	71

BÖLÜM D

İyi ve Adil Finans: İslami Finans Modeli	77
D1. İslami Finans ve Reel Sektör İlişkisi	81
D2. Türkiye'de İslami Finans: Katılım Bankacılığı	87
D3. İslami Finansın Önündeki Engeller	92
D4. Geleceğin Ekonomisinde İslami Finans Vizyonu	97

BÖLÜM E

Geleceğin Küresel Ticaretinde Türkiye	101
E1. Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi	104
E2. Pazar ve Ürün Çeşitliliği	107
E3. Dış Ticaretin Teknoloji Yoğunluğu	112
E4. Endüstri 4.0 ve Dış Ticarete Etkileri	122

BÖLÜM F

Geleceğin Ekonomisinde Stratejik Sektörler	125
F1. Tarım ve Hayvancılık	127
F2. Enerji	136
F3. Savunma Sanayii	143
F4. Bilişim	149

SONUÇ

155

KAYNAKÇA

153

TABLO ve ŐEKİLLER

TABLolar

Tablo 1. Türkiye'deki Kişi Başına GSYH'nin çeşitli Dönemlerdeki Yıllık Ortalama Büyüme Oranları	23
Tablo 2. Türkiye'de Demografik Geçiş Sreци	53
Tablo 3. Temel İşgücü Verileri	60
Tablo 4. İşgücüne Katılım Oranları (15 Yaş st Nüfus)	62
Tablo 5. Sektörlere Göre İstihdam Büyüme Esnekliği (İBE)	63
Tablo 6. İstihdam ve İşsizlik Projeksiyonu	64
Tablo 7. Dünyadaki ve Türkiye'deki Toplam Gcmen Sayıları	68
Tablo 8. Bir Yıl Fazla Eğitim Almanın Gelire Etkisi	72
Tablo 9. Geldiği Bölgeye Göre Yurtdişındaki niversite ğrenci Sayıları	74
Tablo 10. Türkiye'de Eğitim Gören Yabancı niversite ğrenci Sayıları	74
Tablo 11. Türkiye'nin Dünya Ticaretinden Aldığı Pay	105

ŐEKİLLER

Şekil 1. Bölgesel GSYH Payları (%)	10
Şekil 2. Yüksek Otomasyon Riski Taşıyan İşlerin Payı (%)	12
Şekil 3. Enerji Kullanımına Bağlı CO2 Salınımları	14
Şekil 4. Sektörlere Göre retimden Kaynaklanan CO2 Salınımları	15
Şekil 5. Üretim Kaynaklı CO2 Yoğunluğu ile Kişi Başına Millî Gelir İlişkisi	16
Şekil 6. Talebe Dayanan CO2 Yoğunluğu ile Kişi Başına Millî Gelir İlişkisi	16
Şekil 7. Türkiye, Brezilya ve Güney Kore'nin Yakınsama Deneyimi	24
Şekil 8. Ekonomik Büyümenin Kaynakları	26
Şekil 9. Dönemler İtibariyle Türkiye için retim Faktörlerinin ve Toplam Faktör Verimliliğinin Büyümeye Katkısı	27
Şekil 10. Toplam Faktör Verimliliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi	27
Şekil 11. OECD lkelerinde Kişi Başına GSYH, Eğitim Düzeyi ve Eğitimin Kalitesi	29
Şekil 12. Türkiye'de Yatırım Harcamalarının GSYH İçerisindeki Payı (%)	30
Şekil 13. Seçilmiş lkeler için 2002-2010 Dönemi TFV Büyüme Oranları	32
Şekil 14. Ar-Ge Harcamalarının GSYH İçindeki Payı	33

Şekil 15. Ar-Ge Harcamaları ve Araştırmacı Sayıları	34
Şekil 16. Araştırmacıların Sektörlere Göre Dağılımı	35
Şekil 17. Girişimcilik Göstergeleri	36
Şekil 18. Girişimcilik Ekosistemi Uzman Değerlendirmesi	37
Şekil 19. Siyasal Kurumlar, İktisadi Kurumlar ve Ekonomik Büyüme	39
Şekil 20. Türkiye'nin Nispi Kurumsal Kalite Göstergeleri	40
Şekil 21. OECD Ülkelerinde Harcanabilir Gelir Gini Katsayısı	42
Şekil 22. OECD Ülkelerinde En Alt ve En Üst Dilimlerdeki Gelir Artışlarının Farkı	43
Şekil 23. Vergi ve Transferlerin Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkisi	44
Şekil 24. Gelir Eşitsizliği ve Fırsat Eşitsizliği	45
Şekil 25. Nüfus Büyüklüğü ve Nüfusun Artış Hızı	55
Şekil 26. Nüfusun Geniş Yaş Grupları	56
Şekil 27. Bağımlılık Oranları	57
Şekil 28. Bölgelere Göre 0-14 ve 65+ Yaş Oran	58
Şekil 29. Yaş Gruplarına Göre İşgücüne Katılım Oranı	61
Şekil 30. İşsizlik ve Büyüme (%)	63
Şekil 31. İstihdamın Sektörel Dağılım	65
Şekil 32. Üniversitelere Başvuran ve Yerleşen Sayıları	73
Şekil 33. İslami Finans Modeli	79
Şekil 34. İslami Finansal Gelişme ve Reel Ekonomi Etkileşimi	81
Şekil 35. Katılım Bankacılığının Pazar Payı (%)	87
Şekil 36. Bankalar Ortalama Yıllık* Büyüme Hızı (%)	88
Şekil 37. Kredilerin Mevduat ve Aktiflere Oranı (2006-2017, %)	88
Şekil 38. Kredi Türlerinin Toplam Krediler İçindeki Payı (2017, %)	89
Şekil 39. Dönem Net Kârı/ Toplam Aktifler (%)	89
Şekil 40. Net Faiz (Kâr Payı) Geliri/ Toplam Aktifler (%)	90
Şekil 41. Ücret, Komisyon ve Bankacılık Hizmet Gelirleri/ Toplam Aktifler (%)	90
Şekil 42. Takipteki Alacaklar (Brüt)/ Toplam Nakit Krediler (%)	91
Şekil 43. Katılım Bankacılığının Toplam Kredi ve Sorunlu Kredi Paylarındaki Değişim (%)	93
Şekil 44. Türk Bankacılık Sisteminde Mevduatın Pasif İçindeki Payı (%)	94
Şekil 45. Türk Bankacılık Sisteminde Kredilerin Sektörel Dağılımı A (Q12018, %)	95
Şekil 46. Türk Bankacılık Sisteminde Kredilerin Sektörel Dağılımı B (Q12018, %)	96
Şekil 47. Orta ve Uzun Vadeli Kredilerin Toplam Krediler İçindeki Payı (%)	96
Şekil 48. Türkiye'de 2000 Sonrası İthalat ve İhracat	104

Şekil 49. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	105
Şekil 51. Ürün Gruplarına Göre İthalat	106
Şekil 50. Ürün Gruplarına Göre İhracat	106
Şekil 52. İhracatın Bölgesel Dağılımı (% pay)	108
Şekil 53. İthalatın Bölgesel Dağılımı (% pay)	108
Şekil 54. İhraç Ürünlerin Yoğunlaşması	109
Şekil 55. Başlıca İhracat Sektörleri	110
Şekil 56. Sektörlere Göre İthalat/İhracat Oranı	110
Şekil 57. Hizmetler Ticareti	111
Şekil 58. Teknoloji Yoğunluğuna Göre İhracat	112
Şekil 59. Seçilmiş Ülkelerin İhracatında Teknoloji Yoğunlukları (2015 yılı)	113
Şekil 60. Teknoloji ve Nitelikli Emek Yoğunluğuna Göre İhracat	114
Şekil 61. Seçilmiş Ülkelerin Ürün Uzay	115
Şekil 62. İhracatta Yerli Katma Değer Oranı (%)	117
Şekil 63. U-Biçimli Katma Değer	118
Şekil 64. İleri Teknoloji İhracatın Payı ve Kişi Başına Gelir (2017).	120
Şekil 65. Araştırmacı Sayısı (milyon kişi başına) ve Kişi Başına Gelir (2015)	120
Şekil 66. Toplam Tarım ve Hayvancılık Dış Ticareti (Milyar Dolar)	128
Şekil 67. Dünyada ve Türkiye’de Gıda Fiyatları (2003=100)	129
Şekil 68. Tarım Sektörünün İstidamdaki Payları (%)	130
Şekil 69. Tarım, Orman ve Balıkçılık Sektöründe Çalışan Başına Üretilen Katma Değer	131
Şekil 70. Kişi Başı Elektrik Tüketimi	137
Şekil 71. Türkiye’nin Enerji Talep Tahminleri	137
Şekil 72. Kaynaklarına Göre Türkiye’nin Elektrik Üretimi	138
Şekil 73. Yenilenebilir Kaynakların Elektrik Üretimindeki Yeri	139
Şekil 74. Dünyada ve Türkiye’de Askerî Harcamaların Değişimi (1984=100)	144
Şekil 75. Dünyada ve Türkiye’de Askerî Harcamalar	144
Şekil 76. Türkiye’nin Askerî Harcamalarının Kamu Harcamaları ve GSY İçindeki Paylar	145
Şekil 77. Türkiye’nin Savunma Sanayii Büyüklüğü ve İhracatı	146
Şekil 78. Bilişim Sektörü Hasılası ve GSYH İçindeki Payı	150
Şekil 79. Teknolojilerine Göre Dünyada Alınan Toplam Patent Sayıları	151
Şekil 80. Büyük Veri, Yapay Zekâ, Nesnelerin İnterneti ve Bulut Bilişimin Piyasa Büyüklükleri (Milyar Dolar).	152

YÖNETİCİ ÖZETİ

Gelecekte nasıl bir Türkiye’de yaşayacağımızı, bugün nasıl bir ülke tasavvur ettiğimiz belirleyecektir. Eğer toplum olarak ortak bir gelecek tasavvurumuz yoksa başkalarının kendi hedeflerine göre tasarladığı bir ülkede yaşamaktan başka seçeneğimiz olamaz. Bu eserin temel motivasyonu “*Geleceğin Türkiye’de nasıl bir ekonomide yaşamak istiyoruz?*” sorusudur. Dikkat edilirse bu soru, “*Türkiye ekonomisinde gelecekte neler olacak?*” sorusundan radikal şekilde farklıdır. Sorulardan birinin cevabı aktif, çaba gerektiren bir talebi; diğerinin cevabı ise pasif bir gelecek tahminini ifade etmektedir. Elinizdeki çalışmanın amacı geleceğe dair ekonomik tahminler oluşturmak değildir.

Bu çalışmanın temel amacı bir ekonomi vizyonu ortaya koyarak, bu vizyon doğrultusunda odaklanılması gereken hususlara dikkat çekmek ve temel bir çerçeve sunmaktır. Bu raporda ortaya konulan vizyon “*erdemli bir toplum için adil, müreffeh ve sürdürülebilir bir ekonomi*” talebi etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla buradaki “geleceğin ekonomisi” vizyonu üç temel özelliğe sahiptir: *sosyal adalet, maddi refah ve sürdürülebilir üretim ve tüketim*. Toplumdaki her bireyin istediği bir yaşamı sağlayabileceği fırsatlara erişebileceği bir maddi refaha sahip olduğu, sosyal adaletin sağlandığı ve sürdürülebilir nitelikteki bir ekonominin gerçekleştirilmesi ancak bu hedefle uyumlu, kanıta dayalı ve uzun dönemli politikaların uygulanması ile mümkündür.

Raporda sunulan vizyon, büyük ölçüde veriye dayalı iktisat literatürü, İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği’nin Geleceğin Türkiye’de Projesi kapsamında ortaya koyduğu çerçeve ve temel değerler ile yazarların iktisat perspektifleri çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Raporun yazım aşamasında konu ile ilgili iktisat ve diğer alanlardan uzmanların görüş ve değerlendirmeleri alınmıştır.

Bu çalışma vesilesiyle ekonomideki bütün karar alıcılara ulaşmasını umduğumuz ve önemsedığımız en önemli mesaj uzun dönemli bakış açılarına duyulan ihtiyaçtır. Hızla değişen siyasal ve ekonomik koşullara uyum sağlayabilmek ve bu değişimin ortaya çıkardığı güncel sorunlarla etkin bir şekilde başa çıkabilmenin yolu, uzun dönem bakış açısına sahip olunmasıdır. Uzun dönem bakış açısı konjonktürel politikalara yoğunlaşmak yerine yapısal değişimleri hedefleyen politikaları incelemeyi gerektirir.

Bu çalışmanın önemli bir farkı; sosyal adalet, ekonomik büyüme ve sürdürülebilirliği birbirlerinin alternatifleri olarak değil, birbirlerini tamamlayan olgular olarak görmesidir. Bir başka ifadeyle bize göre, sosyal adalet ve sürdürülebilirlik ekonomik büyümeyi beslerken, ekonomik büyüme de adil siyasal ve iktisadi kurumlarla desteklendiğinde sosyal adalete ve gelecek nesillerin refahını gözetmeye hizmet edecektir. Bu bakış açısından hareketle Türkiye ekonomisinin mevcut yapısının sunduğu avantaj ve dezavantajları değerlendirerek, geleceğin Türkiye’deki ekonomiyi bugünden hazırlamak için gerekli olduğunu düşündüğümüz politikalar önermekteyiz.

Raporun ilk bölümünde, üç küresel eğilim ve bunların ulusal ekonomiler için potansiyel sonuçlarına değinilmiştir. İkinci bölüm sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönemli ekonomik büyümenin kesişimini ortaya koymaktadır. Sonraki bölümlerde ise sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dö-

nemli ekonomik büyüme bağlamında, demografik dinamikler ve işgücü, İslami finans, uluslararası ticaret ve stratejik olduğu düşünülen sektörler ele alınmaktadır.

Bütüncül bir ekonomi tasavvuru oluşturma çabasının ciddiye alınabilmesi için bir takım temel unsurları içermesi gerekir. Ekonomi özelinde bir gelecek tasavvurunun bugünün sınırlılıklarını göz ardı etmeden, kantitatif veriye ve bilimsel bilgiye dayanması gerekmektedir. Herhangi bir gelecek tasavvurunun günün gerçekliğinden bağımsız olması düşünülemez. “Patika bağımlılığı” olarak isimlendirilen olgunun sosyoloji ve siyaset kadar iktisat alanında da bir karşılığı vardır. Kültürel, siyasal ve ekonomik kurumların önemli derecede patika bağımlılığı gösterdiği görülmektedir. Bunun yanında gelecekteki üretim kapasitesi, teknoloji tercihleri ve beşerî sermaye birikiminin mevcut durumdan bağımsız olması mümkün değildir. Bu çalışmanın her bölümünde Türkiye ekonomisinin ilgili boyutundaki performansının geçmişten bugüne bir değerlendirilmesi sunulmuştur. Bu değerlendirmeler nitelikli kantitatif veriye ve ilgili yazındaki ampirik araştırmalardan elde edilen kanıtlara dayanmaktadır.

“Geleceğin Türkiye’inde Ekonomi” vizyonumuza temel teşkil eden uzun dönem büyüme, sosyal adalet ve sürdürülebilirlik kavramları günlük kullanımdan ziyade iktisat terminolojisindeki anlamlarında kullanılmıştır. Bu kavramları aşağıdaki şekilde tanımlamaktayız:

Uzun dönem büyüme: Ekonominin üretim kapasitesindeki artıştır. Kısa dönem büyümeden farklı olarak, talep artışına değil, beşerî sermaye, teknoloji ve verimlilik gibi yapısal faktörlere bağlıdır.

Sosyal adalet: Bireylerin kendilerini gerçekleştirmek, yeteneklerini ortaya çıkarmak için eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olmasıdır.

Sürdürülebilirlik: Ekonomik büyümeyi gelecek nesillerin refahından ödün vermeyecek şekilde gerçekleştirmektir.

Türkiye ekonomisinin geçmiş performansı değerlendirildiğinde yapısal birtakım sorunlar öne çıkmaktadır. Daha önce birçok araştırmacı tarafından da dile getirilen bu sorunlar bilinmesine rağmen, sorunlara ilişkin etkili çözümlerin hayata geçirilememesi nedeniyle günümüze kadar süregelmiştir. Elimizdeki veriler ve literatürdeki araştırmalardan Türkiye ekonomisindeki başlıca problem alanlarının şunlar olduğu tespit edilmiştir:

- Geçmiş uzun dönem büyüme performansı gelişmiş ülkelerin refah seviyesine ulaşabilmek için yeterli değildir.
- Ekonomideki en önemli sorun verimliliktir. Ekonomik büyümenin çok küçük bir kısmı toplam faktör verimliliğinden kaynaklanmaktadır.
- Kapsayıcı kurumsal yapılar oluşturulamamıştır.
- Sosyal adalet sağlanamamıştır.
- Ekonomik büyüme sürdürülebilir değildir.
- İşgücüne katılım ve işgücünün niteliği düşüktür.
- İhracatta istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

Bu tespitlerin yanında gelecekte Türkiye'yi bekleyen yeni sorunlar söz konusudur. Ekonominin mevcut yapısı bu sorunlarla etkin şekilde başa çıkabilecek düzeyde değildir. Gelecekte Türkiye ekonomisinin karşılaştacağı öngörülen başlıca meseleler ise şunlardır:

- Yaşlanan nüfus yapısı
- Üretim süreçlerinde Endüstri 4.0 ile gerçekleşecek dönüşüm.
- Küresel iklim değişikliği.
- Uluslararası ticareti derinden etkileyecek olan, üretim ve ticaretin ağırlık merkezinin Avrupa ve Kuzey Amerika'dan Asya'ya kayması.

Bu tespitlerden hareketle raporda, aşağıda sunulan alanlarda vizyon ve politika önerileri oluşturulmuştur:

Beşerî sermaye: Uzun dönem büyüme ve sosyal adaletin en önemli bileşeni beşerî sermayedir. Beşerî sermayeyi artırmak için adaptasyon yeteneği yüksek, temel becerilere hakim, ahlaki değerleri güçlü bireyleri yetiştirecek bir eğitim sistemi gereklidir. Eğitim sistemi bu vizyon doğrultusunda dönüştürülmelidir.

Fiziksel sermaye: Üretim kapasitesini artırabilmek için nitelikli fiziksel sermaye stokunu artıracak yatırımlara ihtiyaç vardır. Bu yatırımların yerli kaynaklarla finanse edilebilmesi için ulusal tasarrufları artıracak politikalar gereklidir. Tasarrufları artırmaya dönük politikalarda nüfusun yapısı göz önünde bulundurulmalıdır. Yatırımların uzun dönem büyümeye katkısı kısıtlı olan gayrimenkul sektörü gibi sektörler yerine daha verimli ve stratejik sektörlerle yöneltilmesi gerekmektedir.

Toplam faktör verimliliği (TFV): Uzun dönem büyümenin anahtarı olan TFV'yi artırmak için yenilik ve girişimcilik ekosisteminin geliştirilmesi şarttır. Araştırmacı sayısının artırılması ve bu araştırmacıların özel sektörde çalışmalarının teşvik edilmesi gereklidir. Zorunlu girişimciler yerine fırsat girişimcilerinin sayısını artıracak kurumsal yapılar oluşturulmalıdır. Buradaki kurumsal yapılardan kastedilen "organizasyonlar" değil, "oyunun kuralını belirleyen her türlü norm, kültür ve yazılı olan veya olmayan kurallar"dır. Kapsayıcı kurumsal yapıların oluşturulması elzemdir. Bunun için özellikle kamuda şeffaflık, söz hakkı ve hesap verebilirliğin artırılması en önemli öncelik olmalıdır.

Sosyal adalet: Sosyal adaletin sağlanmasında birbirini besleyen iki boyut öne çıkmaktadır. Bunlar gelir ve fırsat eşitsizliğidir. Gelir eşitsizliğinin azaltılabilmesi için vergi sisteminde köklü dönüşümler yapılmak zorundadır. Fırsat eşitsizliğinin en önemli kısmı, eğitimdeki fırsat eşitsizliğidir. Özellikle okul öncesi, ilköğretim ve ortaokul düzeyinde öğrencinin sosyoekonomik durumu gibi kendi seçimi olmayan sebeplerden kaynaklanan fırsat eşitsizliklerini asgari seviyeye indirecek kamu politikalarının geliştirilmesi gerekmektedir.

Sürdürülebilirlik: Gelecek nesillerin refahından ödün vermemek için düşük karbon salınımlı üretim teknolojilerine yatırım yapılması ve buna uygun tüketim formlarının geliştirilmesi gerekmektedir. Tarım gibi küresel ısınmadan en fazla etkilenecek sektörlerin iklim değişikliğine uyum sağlayacak şekilde dönüştürülmesi önem taşımaktadır. Özellikle kıyılarda yer alan şehirler olmak üzere, bütün kentlerimiz küresel ısınmanın getireceği olumsuzluklara azami derecede uyum sağlayacak hâle getirilmelidir.

İşgücü: Çalışma çağındaki nüfusun en yüksek olduğu ve 2050’li yıllara kadar sürmesi beklenen “demografik armağan” döneminden azami faydalanabilmek için işgücüne katılımın artırılması gereklidir. Bu amaçla esnek çalışma koşulları, ücret geliri vergi iadesi gibi politikalar uygulamaya konulmalıdır. İşgücünün Endüstri 4.0’a hazırlanması için eğitim sistemi dönüştürülmelidir. Adaptasyon yeteneği güçlü bir işgücü hedeflenmelidir.

İslami finans: Sosyal adaleti, sürdürülebilirliği ve uzun dönem büyümeyi destekleyen bir “iyi finans” modeli olan İslami finansın Türkiye ekonomisindeki payı artırılmalı, bankacılık dışı İslami finans aracı kurumları yaygınlaştırılmalıdır.

Dış ticaret: İhracatın ithalata bağımlılığı azaltılmalıdır. İhracattaki teknoloji yoğunluğunun hızla artırılması önem arz etmektedir. İhracata yönelik üretimin katma değer zincirinde yukarıya çıkarılması gerekmektedir. Dış ticarete ürün ve ülke çeşitliliği artırılmalıdır.

Sektörler: Geleceğin Türkiye ekonomisinde sektörel öncelikler belirlenmelidir. Tarım ve hayvancılık, enerji, savunma ve bilişim sektörleri stratejik sektörlerdir. Tarım sektörü gıda güvenliği, enerji sektörü enerji arz güvenliği, savunma sektörü milli güvenlik ve teknoloji, bilişim sektörü ise teknoloji ve toplam faktör verimliliği açısından stratejik sektörlerdir. Sektörel politikalar sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem büyüme vizyonu çerçevesinde tasarlanmalıdır.

Geleceğin Türkiyesinde Ekonomi vizyonu olarak dokuz madde hâlinde verilen vizyon önerilerinin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir. Her bir vizyon ifadesi diğerleri ile sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem büyüme açısından birbirleri ile ilişkilidir. Bu nedenle sunulan vizyon ifadelerinin birbirlerinden bağımsız ele alınması arzu edilen neticenin ortaya çıkmasında yetersiz kalacaktır.

GELECEĞİN TÜRKİYESİNDE

EKONOMİ

TÜRKİYE'NİN EKONOMİ VİZYONU

Türkiye ekonomisinin geleceğin dünyasına hazırlanabilmesi, adil ve gelişmeye açık bir sistem için önümüzdeki yıllarda aşağıdaki alanlarda ilerleme katedilmesi gerekmektedir.

1

Uzun dönem büyüme

Ekonominin üretim kapasitesindeki artışı ifade eden ve beşeri sermaye, teknoloji, verimlilik gibi yapısal faktörlere bağlı olan uzun dönem büyümenin hedeflenmesi.

2

Sosyal adalet

Bireylerin kendilerini gerçekleştirmek ve yeteneklerini ortaya çıkarmak için eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olmaları.

3

Sürdürülebilirlik

Ekonomik büyümenin gelecek nesillerin refahından ödün vermeyecek şekilde gerçekleştirilmesi.

4

Beşeri sermaye

Beşeri sermayeyi artırmak için adaptasyon yeteneği yüksek, temel becerilere hakim, ahlaki değerleri güçlü bireyleri yetiştirecek bir eğitim sistemi.

5

Yatırımlar

Yatırımların uzun dönem büyümeye katkısı kısıtlı olan gayrimenkul sektörü gibi sektörler yerine daha verimli ve stratejik sektörlerle yönetilmesi.

6

Toplam faktör verimliliği (TFV)

Yenilik ve girişimcilik ekosistemi geliştirilmesi ve kamuda şeffaflık, söz hakkı ve hesap verilebilirliğin artırılması.

7

Adil vergi sistemi

Vergi sisteminin adil hale getirilmesi ve gelir adaletini hedefleyen kamu müdahalelerinde bulunulması.

8

Çevreci kalkınma modeli

Düşük karbon salımlı üretim teknolojilerine yatırım yapılması, buna uygun tüketim formlarının geliştirilmesi. Şehirler ve tarım sektörünün küresel ısınmanın getireceği olumsuzluklara karşı azami derecede uyum sağlayacak hale getirilmesi.

9

İşgücü

Esnek çalışma koşulları, ücret geliri vergi iadesi gibi politikaların uygulamaya konulması. Adaptasyon yeteneği güçlü bir işgücünün hedeflenmesi.

10

İslami finans

Sosyal adaleti, sürdürülebilirliği ve uzun dönem büyümeyi destekleyen bir "iyi finans" modeli olan İslami finansın Türkiye ekonomisindeki payının ve niteliğinin artırılması.

11

Dış ticaret

İhracatın ithalata bağımlılığının azaltılarak ihracatın teknoloji yoğunluğu ve katma değer düzeyinin artırılması.

12

Sektörler

Geleceğin Türkiye ekonomisinde stratejik sektörler olan tarım ve hayvancılık, enerji, savunma ve bilişim sektörlerine özel önem verilmesi.

GİRİŞ

Toplumsal geliri yüksek olan, birbirinden farklı birçok milletten oluşan ve nüfusu fazla olan bölgelerin halkı; gittikçe iyileşen yaşam koşullarına sahip, birikim ve refah bakımından zengin ve devlet ile mülk bakımından da güçlü olur. Bütün bunların sebebi ise servetin kaynağı olan emeğin bu bölgelerde fazla olmasıdır.

(İbn Haldun, 2012, s.880)

Bu çalışmanın gerçekleştirildiği 2018 yılının ikinci yarısında Türkiye ekonomisi döviz piyasaları üzerinden bir dizi olumsuz şoka maruz kalmıştır. İktisatçıların öngördüğü, fakat siyasi faktörler nedeniyle beklenenden daha şiddetli yaşanan dış borç kaynaklı gelişmeler, 2018 yılının ikinci yarısında ekonomik daralmaya neden olmuştur. Ayrıca 2019 yılı ilk çeyreğindeki büyümenin de negatif olacağı beklenmektedir. Türkiye ekonomisinde son dönemde yaşanan gelişmeler, milli gelirdeki azalma, işsizlikteki artış gibi bir dizi makro ekonomik değişkenin istenmeyen yöndeki hareketi ile somutlaşan ekonomik daralmalardan sadece biridir. Büyük Buhran adını verdiğimiz 1929 küresel krizinden bu yana önemli sayıda iktisatçı, “kısa dönemli dalgalanmalar” veya “iş çevrimleri” adı verilen ekonomik daralma ve genişlemeleri anlamaya, şiddetlerini azaltacak politikalar geliştirmeye odaklanmıştır. Her ne kadar bu daralma dönemleri Büyük Buhran ve 2008 küresel krizinde olduğu gibi oldukça uzun sürebilse de, ekonomideki bu hareketler kısa dönemli dalgalanmalar olarak nitelendirilir. Toplumun maddi refah düzeyini belirleyen ise ekonominin üretim kapasitesindeki genişlemeyi ifade eden “uzun dönem büyüme”dir.

Ülkelerin zenginliğinin kaynağı İbn-i Haldun’dan Adam Smith’e, Karl Marx’tan 2018 yılı ekonomi dalında Nobel Ödülü alan Paul Romer’e kadar iktisatçıları meşgul eden en sihirli konulardan biridir. Neden bazı ülkeler alabildiğine zenginleşirken, bazıları yoksulluk içindedir? Neden bazı ülkeler aynı seviyedeki ülkelerin arasından sıyrılıp gelişmiş ülkeler grubuna girebilmişken, diğerleri bunu başaramamıştır? İktisat gibi bir çalışma alanının ortaya çıkmasının temel sebebi olan bu ve benzer sorular iktisatçıları için hâlâ sihrini kaybetmemiş bir bilmeceler kümesi olsa da, bugün için ekonomik büyümeyi anlama hususunda önemli mesafe kat edildiğini belirtmemiz gerekir.

Ülkelerin nasıl zenginleştikleri asırlardır bilim adamlarını meşgul etse de, ekonomik büyümenin aslında oldukça modern bir olgu olduğunu biliyoruz. Yenilikçi yöntemleri kullanarak 1000 yılından bu yana tarihi milli gelir tahminleri gerçekleştiren Angus Maddison’a (2006) göre Sanayi İnkılabına kadar dünyada kişi başına gelirden herhangi bir büyüme söz konusu değildir. Bu uzun zaman dilimi boyunca ülkeler arasındaki refah farkları da bugünkü kadar büyük değildir. Ülkeler arasında maddi refah seviyesindeki farklar ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru açılmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra, bir taraftan “az gelişmiş” veya “gelişmekte olan” ülkeler gibi çeşitli isimlendirmeler yapılan düşük gelirli ülkeler kalkınma hayalleri peşinde, her şeyi kişi başına milli gelire indirgeyen bir çaba ile her türlü eşitsizliğe göz yumarken, diğer taraftan yüksek gelirli ülkeler küresel kaynakları alabildiğine tüketme yarışına girmişlerdir. 20. yüzyılı geride bıraktığımızda onca ekonomik büyüme hikâyesine rağmen hâlâ

dünyada 1,7 milyar insan yoksulluk sınırının altında yaşamakta ve gezegenimiz ekonomik faaliyetlerin neden olduğu küresel ısınma tehdidiyle karşı karşıyadır. 1970 yılında 2,2 milyar olan yoksulluk sınırının altındaki insan sayısı 2015 yılında 705 milyona gerilemiştir. Bu küresel boyutta çok önemli bir başarı olsa da, gerek ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları gerek ülkelerin kendi içlerindeki eşitsizlikler bu başarıyı gölgelemeye devam etmektedir. Bunun bir sonucu, kalkınma ve ekonomik büyüme karşıtı söylemlerin gelişmesi ve sosyal adalet, ahlaki değerler ve iklim değişikliği ile büyüme arasında bir ödünleşim olduğu kanaatinin yaygınlaşmasıdır. Ekonomik büyümeyi “vahşi kapitalizm” olarak nitelenen, maddi kazanç için her şeyi mubah gören sığ perspektifle ilişkilendiren siyasal gruplar dahi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için ekonomik büyüme en önde gelen iktisadi hedef olmaya devam etmektedir.

Türkiye'nin kalkınma macerasının özetini, yakaladığı uzun dönem ekonomik büyüme performansında görebiliyoruz. Nispeten yüksek büyüme oranlarına ulaşıldığı son 15 yıl hariç tutulursa, ekonomik büyüme performansı arzulanırmaktan uzaktır. 1950-2002 döneminde kişi başına milli gelir artışı ortalama yüzde 2,63 olmuştur. Gelişmiş ülke ekonomileri için bu oran normal sayılabilecekken, düşük bir gelir düzeyinden başlayan bir ülke için bu büyüme oranı yüksek gelirli ülkelere yakınsamak için yeterli değildir. Nitekim Türkiye 1960 sonrası dönemde İspanya, Yunanistan gibi Avrupa ülkeleri ve Güney Kore gibi kişi başına gelirden benzer olduğu ülkelere hızla negatif yönde ayrılmıştır. 1960-2002 dönemindeki kişi başına ortalama büyüme hızı ise yıllık yüzde 2,47'dir. Darbeler ve siyasal istikrarsızlıklarla geçen 1960 sonrası dönemden sonra Türkiye, 2002 yılında iktidara gelen tek parti hükümetleri ile geçen 15 yılda tarihsel büyüme oranları yakalamıştır. Son dönemde elde edilen nispeten yüksek büyüme hızlarına rağmen Türkiye ekonomisinin performansının tatmin edici olduğu söylenemez. Söz konusu döneme baktığımızda yüksek işsizlik, cari açık ve düşük verimlilik öne çıkan sorunlar olarak sayılabilir. Bu problem alanları yüksek uzun dönem büyümenin önündeki engeller olmaya devam etmektedir.

Türkiye ekonomisinin öne çıkan sorunlarının yanında, başka yapısal sorunları da kalkınma çabalarına engel olmaya devam etmektedir. Bu sorunlardan en önemlisi sosyal adalettir. Ak Parti hükümetleri döneminde sosyal yardımlardaki önemli artış ve çeşitli programların uygulamaya alınmasıyla birlikte, yoksulluk sınırının altında yaşayan nüfusun oranında azalma gerçekleşmiştir. Bununla birlikte gelir eşitsizliği ve bunu besleyen fırsat eşitsizlikleri konusunda ise yeterli bir ilerleme kat edilememiştir. Fırsat eşitsizliklerinin en önemlisi olan eğitimdeki fırsat eşitsizliği, günlük politik tartışmalar arasında gündem olmayı başaramamıştır.

Bütün bu mevcut sorunların yanında gelecek dönemde karşı karşıya kalacağımız büyük sorunlar da vardır. Örneğin yaşlanan nüfus ve otomasyon, gelecekteki işgücü için en önemli problem alanları arasında olacaktır. Bunların yanında etkilerini şimdiden görmeye başladığımız küresel iklim değişikliğini 2040'lı yıllarda en ciddi şekilde yaşayan ülkeler arasında olacağımız tahmin edilmektedir. İşaretleri bugünden ortaya çıkan bu sorunlarla baş edilebilmesi için ön alacak politikalara şiddetle ihtiyaç vardır.

Türkiye'nin hâlihazırda karşı karşıya olduğu sorunlar ve gelecekte karşısında bulacağı sorunların üstesinden gelebilmesi için kısa soluklu çözümlere odaklı politikalar yerine uzun vadeli bir bakış açısını benimsemesi gerekmektedir. 16 Nisan 2017 tarihindeki halk oylaması ile kabul edilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, karar vericilerin uzun dönemli bir perspektife sahip olmalarını engelleyen siyasal istikrarsızlıkları azaltması açısından önemli bir avantaj olabilir. Bunun gerçekleşebilmesi ve yeni oluşan siyasal yapının kapsayıcı olabilmesi için gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerin dikkatlice yapılması gerekmektedir.

Türkiye ekonomisinin 2018 yılında tecrübe ettiği gelişmeler ne ilk ne de son kısa dönemli ekonomik dalgalanma olacaktır. Unutulmamalıdır ki, uzun dönemde belirlenen ekonomik yapı, kısa dönemli ekonomik dalgalanmaların ne sıklıkla ve hangi şiddette yaşanacağını belirlemektedir. Son dönemde yoğun bir şekilde tartışılan tasarruf sorunu kısa dönem uzun dönem ayrımı için güzel bir örnektir. Kısa dönem bakış açısı gelire odaklandığı için tüketimi, yani talebi öncelerken, uzun dönem bakış açısı ise kapasite artışlarını ve tasarrufları önceler. Bu nedenle toplum olarak miyopik bakış açısından bir an önce uzaklaşmamız gerekmektedir. Bu doğrultuda elinizdeki çalışma, kısa dönemde yaşanan ekonomik dalgalanmalara odaklanmak yerine, uzun dönemi belirleyen yapısal özelliklere odaklanmaktadır. Bu çalışmada ele alınan hususlar, tespitler ve gelecek vizyonunun bu bağlamda değerlendirilmesi önemlidir.

Bu raporun temel amacı geleceğin Türkiye ekonomisine dair bir vizyon sunarak, odaklanılması gerektiğini değerlendirdiğimiz hususları ortaya koymaktır. Geleceğin Türkiye ekonomisine dair sunduğumuz “adil, müreffeh ve sürdürülebilir bir ekonomi” olarak özetlenebilecek vizyon üç taşıyıcı sütuna sahiptir. Bunlar sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem büyümedir. Bu çalışmada “sosyal adalet” kavramı, Amartya Sen’in (1980) kapasite yaklaşımına yakın bir anlamda kullanılacaktır. Sosyal adaleti kısaca, toplumdaki her bireyin kendini gerçekleştirme için eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olması olarak tanımlıyoruz. Dolayısıyla buradaki sosyal adalet ifadesinin en önemli boyutu, fırsat eşitliğinin sağlanmasıdır.

Gelecek vizyonunun diğer bir boyutu olan sürdürülebilirlik kavramına gerek günlük kullanımda, gerek farklı disiplinlerde farklı anlamlar yüklenildiği için, bu çalışmada sürdürülebilirlik kavramının hangi anlamda kullanıldığını açıklamak faydalı olacaktır. Sürdürülebilirlik sosyal adaletin nesiller arası bir boyutudur. Sosyal adalet zaman boyutuyla ele alındığında, gelecek nesillerin de bizler kadar eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olması anlamına gelir. Bunun sağlanabilmesi için bugünkü refah seviyesinin yükseltilmesi hedeflenirken, gelecek nesillerin refahından ödün verilmemesi gerekir. Bu anlamda sürdürülebilirlik, ekonomik gelişmenin tabii çevreyi, yer altı ve yer üstü kaynaklarını, gelecek nesillerin refahından ödün vermeyecek bir şekilde kullanmasının sağlanabilmesidir.

Bu çalışmada kullanılan “ekonomik büyüme” veya “uzun dönem ekonomik büyüme” ifadeleri doğrudan iktisadi bir terime atıfta bulunmaktadır. Uzun dönem büyüme, ekonominin üretim kapasitesindeki gelişmeyi ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile, burada söz konusu olan “kesintisiz” bir büyüme, yani ekonomik daralmaların hiç gözlemlenmemesi değil, potansiyel üretim imkânlarının genişlediği bir ekonomik büyümedir. Kısa dönem büyüme genellikle toplam talep kaynaklı olmasına rağmen uzun dönem büyüme eğitim, teknolojik ilerleme, işgücü niteliği, kurumsal yapı ve verimlilik gibi yapısal faktörler tarafından belirlenmektedir.

Ekonomi gibi hayatın bütün veçhelerini kapsayan bir ilişkiler ağına dair söz söylemenin kendine özgü birtakım kısıtları mevcuttur. Bu kısıtlardan biri çalışmanın kapsamı ve derinliğine dair, diğeri ise nasıl bir yöntemin kullanılacağına dairdir. Öncelikle, kapsam ve derinlik arasındaki ödünleşim nedeniyle bir “optimal” bileşime karar verilmesi gerekmektedir. Raporun planlama aşamasında bu optimal bileşim “uzun dönem” perspektifi üzerinden belirlenmeye çalışılmıştır. Karar verilmesi gereken diğer önemli husus ise yöntemdir. Bu çalışmada ortaya konulan vizyonun ayaklarının yere sağlam basabilmesi amacıyla, iktisat alanındaki mevcut veriye dayalı bilgi birikiminden hareket edilmiştir.

Raporun ilk bölümünde küresel ekonomiyi bekleyen ve ekonomilerin tek başına etki edemeyecekleri temel trendler ele alınmıştır. İkinci bölümde Türkiye ekonomisine büyüme penceresinden bakılmıştır. Üçüncü bölüm gelecekte Türkiye’yi bekleyen demografik değişimler ve işgücüne ayrılmıştır. Geleceğin Türkiye’de çok önemli bir role sahip olması gerektiğini düşündüğümüz İslami finans modeli dördün-

cü bölümde tartışılmıştır. Beşinci bölüm Türkiye'nin dış ticaretindeki temel avantajları ve dezavantajları ortaya koyarak, bir gelecek vizyonu sunmaktadır. Sonuçtan öndeki son bölüm ise, geleceğin Türkiye ekonomisi için stratejik olduğunu düşündüğümüz sektörlerle bir bakış sunmaktadır.

Geleceğe ilişkin bir model tasarlanırken kontrol edilemeyen veya iktisadi terminoloji ile “dışsal” olarak adlandırılan faktörlerin göz önünde bulundurulması zaruridir. Bu nedenle geleceğin Türkiye'de ekonomiyi tasavvur ederken küresel trendlerin göz ardı edilmesi mümkün değildir. Bu sebeple birinci bölümde Türkiye ekonomisini uzun ve orta vadede etkilemesi kaçınılmaz olan üç temel küresel trend ele alınmıştır. Bu trendlerden ilki küresel ekonominin ağırlık merkezinin Batı'dan Doğu'ya kayıyor olmasıdır. Asya-Pasifik bölgesi dünya ekonomisi içerisindeki ağırlığını her geçen gün artırırken, gelişmiş ekonomilerin dünya ekonomisindeki payları gerilemektedir. Bu değişimin sancısız olması beklenmemelidir. Çin ve Asya-Pasifik bölgesinin ekonomik yükselişinin yeni gerilimleri tetikleyeceği tahmin edilmektedir. Uzun vadeli ticaret politikalarının bu küresel değişimi göz önünde bulundurularak oluşturulması önem taşımaktadır.

İkinci küresel trend, teknolojik ilerlemenin geldiği nokta itibarıyla üretim ilişkilerinde köklü bir dönüşüm yol açmasıdır. “Endüstri 4.0” veya “otomasyon çağı” olarak adlandırılan bu dönüşümün, bütün sektörleri tehdit etmekle birlikte özellikle imalat sanayiinde ve yapay zekâ ile taklit edilebilir nitelikteki işler üzerinde yıkıcı bir etkiye sahip olacağı öngörülmektedir. Bu nedenle eğitim ve iş gücü politikalarının, ilk aşamasında bulunduğumuz bu dönüşüm göz önünde bulundurularak geliştirilmesi gerekmektedir.

Birinci bölümde ele alınan ve Türkiye dâhil olmak üzere birçok ülkeyi önemli derecede etkileyeceği öngörülen son küresel olgu iklim değişimi veya küresel ısınma olarak bilinen tehdittir. Üretim ve tüketim faaliyetlerinden ortaya çıkan sera gazlarının neden olduğu küresel iklim değişiminin, bugüne kadar yapılanların dışında herhangi ilave bir önlem alınmadığı takdirde 2060 yılına kadar yıllık ortalama küresel GSYH üzerindeki olumsuz etkisinin yüzde 1 ila 3 seviyelerinde gerçekleşeceği öngörülmektedir. Bunun yanında küresel ısınma tehdidinden bütün ülkelerin aynı seviyede etkilenmeyeceği, bazı ülkelerin iklim değişimini çok daha şiddetli yaşayacağı anlaşılmaktadır. Türkiye'nin iklim değişikliğinin getireceği olumsuzlukları asgari seviyeye indirmek için uzun vadeli politikalar geliştirmesi elzemdir.

Adil, müreffeh ve sürdürülebilir bir ekonomi vizyonunun ana hatları çalışmanın ikinci bölümünde ortaya konulmuştur. Bu bölümün temel mesajı maddi refah ile sosyal adalet ve sürdürülebilirliğin birbirleri ile çelişen değil, birbirlerini destekleyen olgular olarak görülmesi gerektiğidir. Bu bölüm, maddi refahın sağlanmasının temel vasıtası olan uzun dönem ekonomik büyüme, erdemli bir toplumun temeli olan sosyal adalet ve sürdürülebilirliğin en önemli kesişim noktasının iktisadi, siyasal ve sosyal kurumsal yapılar olduğunu iddia ederek, bu perspektif üzerinden bir gelecek vizyonu ortaya koymaktadır.

İkinci bölümdeki analizlerde Türkiye ekonomisinin uzun dönem ekonomik büyüme, sosyal adalet ve sürdürülebilirlik olarak ifade ettiğimiz üç temel boyutta kat etmesi gereken önemli mesafeler olduğu görülmektedir. Türkiye'nin uzun dönem ekonomik büyüme performansı yetersizdir ve gerek sosyal adalet gerek sürdürülebilirlik açısından küresel boyutta arzulanan yerde değildir. Uzun dönem büyümenin önündeki en önemli engelin düşük verimlilik olduğu görülmektedir. Verimlilikte istenilen artışın sağlanamaması ise birçok faktörle ilişkilidir. Bunlardan en önemlisi kurumsal yapıda ihtiyaç duyulan reformların gerçekleştirilememesidir. Burada kurumsal yapı ile kastedilen organizasyonlar değil iktisadi, sosyal ve siyasal ilişkileri şekillendiren normlar, kurallar veya yasal çerçevedir. Verimliliği artırmanın yolu insan kaynağını niteliklerine göre en yüksek performansı sağlayabilecekleri alanlara tahsis edebilmektir. Piyasa ekonomilerinde bu ancak gerekli motivasyonu sağlayacak kurumsal yapılar ile gerçekleştirilebilir.

Sosyal adalet boyutuna bakıldığında, son dönemdeki sınırlı iyileşmeye karşın Türkiye'nin hâlâ OECD ülkeleri arasında gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu dördüncü ülke olduğu görülmektedir. Benzer bir durum eğitimdeki fırsat eşitliği konusunda da gözlemlenmektedir. Burada vurgulanması gereken önemli bir husus sosyal adalet ve uzun dönem büyüme ilişkisidir. Kapsayıcı iktisadi, sosyal ve siyasal kurumların oluşturulması hem sosyal adalete hem uzun dönem büyümeye katkı sağlayacaktır. Diğer bir ifade ile sosyal adaletin geliştirilmesi aynı zamanda uzun dönem büyüme hedeflerine ulaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Sürdürülebilirlik açısından bakıldığında küresel iklim değişiminin önümüzdeki dönemde Türkiye'nin karşılaşacağı en önemli sorunlardan biri olduğu görülmektedir. İklim değişikliğinden en fazla etkilenmesi beklenen bir bölgede yer almamız, bu tehdidin oluşturacağı olumsuzluklara karşı çok iyi tedbirler alınmasını gerektirmektedir. Azalan yağışlar, azalan hayvan, bitki ve balık yoğunlukları, artan hayvan ve bitki hastalıkları, aşırı hava olayları, azalan tarım istihali, yükselen deniz seviyeleri ve su kıtlığı iklim değişikliğinin bölgemizde beklenen etkilerinden bir kısmıdır. Bütün bu etkilerin ortaya çıkaracağı iktisadi, demografik ve sosyal problemlere karşı uzun dönemli politikalara ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Üçüncü bölümün amacı Türkiye'deki demografik değişime dikkat çekerek, geleceğin ekonomisi için ihtiyaç duyulan işgücüne ilişkin bir vizyon sunmaktır. Bu bölümdeki en önemli iki tespit, Türkiye nüfusunun yaşlanmaya başladığı ve Endüstri 4.0 ile gelen, üretimdeki teknolojik dönüşümden kaçınılabilmemesi mümkün olmadığıdır. Bu iki faktör birleştiğinde ortaya çıkabilecek sorunlarla başa çıkabilmek için gelecekteki işgücünün şimdiden hedeflenmesi gerekmektedir. Türkiye bağımlı nüfusun en düşük olduğu, "demografik armağan" olarak adlandırılan bir dönemden geçmektedir. Yaklaşık 2050'li yıllara kadar sürecek olan bu dönem çalışma çağındaki nüfusun oranının en yüksek olduğu dönemdir. Demografik armağan döneminden azami düzeyde faydalanabilmek için işgücüne katılımı artıracak politikalara ihtiyaç vardır. Diğer yandan, ilk aşamasına girdiğimiz Endüstri 4.0 dalgası birçok sektördeki işgücünü tehdit etmektedir. Üç aşamada tamamlanacağı öngörülen Endüstri 4.0'ın sadece vasıfsız işgücünü değil, belirli vasıflara sahip işgücünü de tehdit edeceği anlaşılmaktadır. Üretim süreçlerinde ve işgücü piyasasında köklü dönüşümlere neden olacağı beklenen bu otomasyon devrimine azami seviyeye uyum sağlayacak bir işgücü oluşturabilmek için şimdiden radikal reformlara ihtiyaç vardır. Özellikle eğitim sisteminde zihniyet dönüşümüne zemin hazırlayacak yapısal reformlar gerekmektedir.

Adil, müreffeh ve sürdürülebilir bir ekonomi için adil, etkin ve sorumlu bir finans sektörüne ihtiyaç olduğu açıktır. Geleneksel finans modeli doğası itibarıyla kaynakların verimli alanlara tahsisi, sosyal adaleti etkileyen servet oluşumu ve transferi konularında yetersiz kalmaktadır. İyi finansı önemseyen, sosyal adalet ve reel ekonomiyi merkeze alan İslami finans modeli, geleneksel finansın bu yetersizliklerini aşabilecek potansiyele sahiptir. Bu nedenle İslami finans geleceğin Türkiye ekonomisi vizyonumuzda önemli bir yere sahiptir. Dördüncü bölümde İslami finansın hangi hususlarda geleneksel finanstan daha iyi bir alternatif olduğu ortaya konularak, İslami finans sektörünün büyümesi ve etkin şekilde gelişmesi için ihtiyaç duyulan politikalar tartışılmıştır.

Geleceğin ekonomisinin dış ticaret boyutu beşinci bölümde ele alınmıştır. Türkiye uzun yıllardır uluslararası ticareti kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak görmekte ve ticaret hacmini artırabilmek için çalışmaktadır. Kamu tarafından hazırlanan stratejik eylem planlarında 2023 ihracat hedefi 500 milyar dolardır. Özellikle 2000'li yıllarda Türkiye pazar avantajını ve coğrafi konumunu iyi kullanarak küresel ticaretteki nispi konumunu bir miktar iyileştirmeyi başarmıştır, ancak bu başarı arzulanan hedefler için çok yetersizdir. Bunun en önemli nedeni ihracatın teknolojik yoğunluğu ve katma değer seviyesi bakımından yeterli bir ilerleme gösterememiş olmasıdır. Firmaları yeni ve katma değerli ürün üretimi ve ihracatına

yönlendirecek akıllı sanayi politikaları ve teşvik politikaları ile bu alandaki açığı kapatmanın mümkün olduğu değerlendirilmektedir. Bu bölümde ayrıca teknolojik değişimlerin uluslararası ticaret üzerindeki olası etkileri tartışılarak politika önerileri geliştirilmiştir.

Türkiye'nin gelecek dönemde stratejik öneme sahip olacağına değerlendirildiği sektörler altıncı bölümde incelenmiştir. Bu bölümde tarım ve hayvancılık, enerji, savunma ve bilişim sektörleri ele alınmıştır. Her bir sektörün mevcut durumundan hareketle, avantaj ve dezavantajları ele alınmış, bunlara yönelik bir gelecek vizyonu sunulmuştur. Bu bölümde ele alınan ilk sektör tarım ve hayvancılık sektörüdür. Tarım ve hayvancılık sektöründeki başlıca sorunlar düşük verimlilik, üretim planlaması eksikliği, etkin olmayan işletme büyüklüğüdür. Özellikle küresel ısınma tehdidinden en fazla etkilenecek sektör olması sebebiyle tarım sektörü özel bir ilgiyi hak etmektedir. Geleceğin ekonomisinde çok önemli bir yer tutacak olan bu sektörün gelişebilmesi için verimlilik odaklı politikalara öncelik verilmelidir. Teşvik politikalarının düşük verime rağmen tarım istihdamını korumayı değil, verimliliği yükseltmeyi hedefleyecek şekilde tasarlanması gerekmektedir.

Artan gelir ve sanayileşme sebebiyle önümüzdeki dönemde Türkiye'nin enerji ihtiyacının katlanarak artacağı öngörülmektedir. Uzun dönem büyüme hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi, üretim maliyetleri açısından küresel düzlemde rekabet edilebilmesi için Türkiye'nin dışa bağımlılığı az, ucuz ve temiz enerji teminini başarması gerekmektedir. Türkiye hidrolik ve yenilenebilir enerji kaynakları bakımından büyük bir potansiyel taşımakta fakat bu potansiyeli yeterince değerlendirememektedir. Enerjide arz güvenliğini sağlayabilmek açısından doğalgaz ithal edilen ülke sayısının artırılması ve doğalgaz depolama tesislerinin artırılması gerekmektedir. Türkiye'nin yenilenebilir enerji potansiyelinden etkin biçimde yararlanması için bu alandaki yatırımlara öncelik verilmesi gerekmektedir. Ayrıca yenilenebilir enerji teknolojileri alanındaki dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla kamu, özel sektör ve üniversitelerin birlikte Ar-Ge yatırımları yapmalarının desteklenmesi önem arz etmektedir.

Diğer bir stratejik sektör savunma sanayiidir. Bu sektörle ilgili önemli tespitler şunlardır. Savunma sanayii tarafından yapılan Ar-Ge faaliyetleri diğer sektörlerdeki gelişmeyi de tetikleyerek sivil amaçlı teknolojilerin geliştirilmesine yol açmaktadır. Türkiye'nin savunma sanayii firmaları ağırlıklı olarak ithalata bağımlıdır. Bu durum savunma sektöründeki Ar-Ge faaliyetlerinin önemini artırmaktadır. Dinamik yapıları ve esneklikleri sebebiyle KOBİ'ler teknoloji yoğun bir sektör olan savunma sanayiinin ürün geliştirme süreçlerine hız ve etkinlik kazandırmaktadır. Savunma sanayiinin son dönemde yakalamış olduğu büyümenin sürdürülebilir olması için firmalara verilen teşviklerin artarak devamı ve yapılan ihalelerde yerlilik oranı yüksek olan ürünlerin tercih edilmesi gerekmektedir. Sahip oldukları dinamik ve esnek yapı sebebiyle, KOBİ'lerin savunma sanayii sektöründe alt yüklenici olarak daha fazla rol alması faydalı olacaktır. KOBİ'lerin yüksek maliyetli Ar-Ge yatırımları yapmalarının kolaylaştırılması amacıyla üniversite-KOBİ iş birliğinin teşvik edilmesi ve KOBİ'lerin üniversitelerin sahip oldukları altyapıyı kullanma imkânlarının artırılması gerekmektedir. Ayrıca ithal edilen yüksek teknolojlü savunma sanayii ürünlerin yazılımlarının yerleştirilmesi çabalarının artırılması gerekmektedir.

Altıncı bölümde ele alınan son stratejik sektör bilişimdir. Türkiye bilişim sektörünün GSYH içindeki payının son 20 yıllık sürede yüzde 2,5 seviyesini geçememiş olması ülkemizin yüzde 8 hedefinden uzakta olduğunu göstermektedir. Bilişim sektörü, özellikle dış ticaretteki teknoloji yoğunluğunun artırılabilmesi için anahtar bir sektördür. Sahip olduğu genç nüfus, dinamik bir yapısı olan bilişim alanında Türkiye'ye önemli bir avantaj sağlamaktadır. Bununla birlikte Türkiye'de bilişim teknolojisi kullanımı ve sektörün ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücü hızlı gelişen bilişim sektörü ve Endüstri 4.0 için yetersiz kalmaktadır.

Önemli ölçüde beşerî sermaye yoğun bir sektör olan bilişim sektörünün gelişebilmesi için üniversitelerde yeni bilgisayar ve elektronik mühendisliği bölümlerinin açılması ve var olan bölümlerin laboratuvar, öğretim üyesi gibi altyapı eksikliklerinin giderilmesi gerekmektedir. Yapay zekâ, büyük veri, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi alanlarda faaliyet gösteren firmaların ve üniversitelerde bu alanlardaki Ar-Ge faaliyetlerinin desteklenmesi önem arz etmektedir.

Bu raporda yer alan her bir bölümdeki tespitlerin bir kısmı daha önce atıfta bulunulan yayınlarda yapılmış tespitlerdir. Benzer şekilde, buradaki politika önerilerinin de bir kısmı kaynakçada gösterilen çeşitli rapor ve yayınlarda dile getirilmiştir. Rapordaki tespit ve politika önerileri ayrı ayrı ele alındığında sadece sınırlı bir iyileştirme reçetesi olmaktan öteye gitme şansı yoktur. Geleceğin Türkiye'sinde arzulanan bir ekonominin inşa edilebilmesi, ancak sağlıklı ve tutarlı bir gelecek vizyonuna sahip olunmasıyla mümkündür. Burada önerilen politikalar, sunduğumuz sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem büyüme ilkelerinden oluşan vizyondan hareketle oluşturuldukları takdirde, bir bilmecenin parçaları gibi yerlerine oturarak bir bütünlük arz edeceklerdir. Her bir politikanın tasarlanmasında bir gelecek vizyonundan hareket edilmesi yanında, bilimsel kanıtlara dayanması en önemli hususlardan biridir.

Bu raporda ortaya koyulan gelecek vizyonunu değerlendirirken gözden kaçırılmaması gereken bir başka konu ise, diğer ülkelerin de geleceğe hazırlandıklarıdır. Dolayısıyla geleceğe ve getireceği yeni koşullara yeterince hazırlanamamak, çocuklarımızın sadece refah seviyelerini değil, aynı zaman dünyadaki gelişmişlik sıralamasındaki nispi konumunu da etkileyecektir. Dolayısıyla bu raporda ele alınan tespitler ve gelecek vizyonu, gelecek nesiller açısından çok daha önemlidir.

BÖLÜM A

Küresel Eğilimler

A1 Küresel Ekonominin Ağırlık Merkezinde Değişim

Küresel ticaretin ve üretimin ağırlık merkezi Asya-Pasifik bölgesine kaymaktadır.

A2 Üretimin Teknolojik Dönüşümü

Gelişen teknoloji ve yapay zekâ üretim süreçlerinde büyük bir dönüşüm başlatmıştır. Bu dönüşümün sosyoekonomik yapıda köklü değişimlere neden olması beklenmektedir.

A3 Küresel Isınma Tehdidi

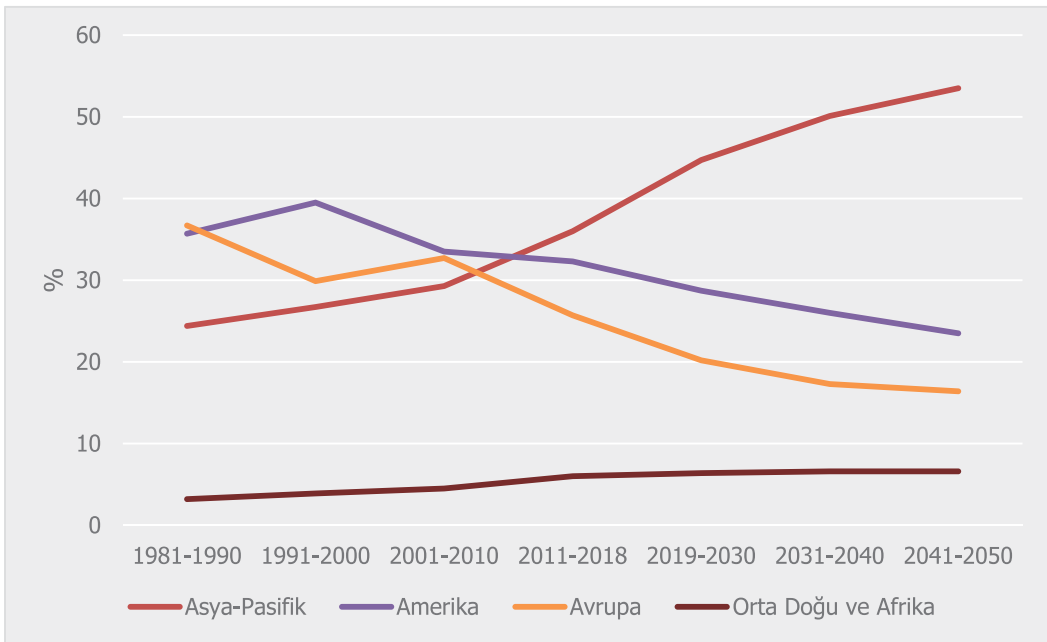
İçinde bulunduğumuz yüzyılda en önemli küresel sorun iklim değişikliği olacaktır.

Dış ticarete ve sermaye hareketlerine açık olan günümüz ekonomilerinin küresel şoklardan ve trendlerden tecrit edilmiş bir şekilde yaşaması, küresel gelişmelerden etkilenmemesi mümkün değildir. Uzun dönemde ekonomilerin nereye evrileceği sadece kendi dinamiklerine değil, küresel eğilimlere de bağlıdır. Dünyadaki trendlerin göz ardı edildiği bir Türkiye ekonomisi vizyonu sağlıklı olmayacaktır. Burada 21. yüzyılı şekillendireceğini düşündüğümüz üç önemli gelişme ele alınacaktır. Bu küresel eğilimler üretimin küresel ağırlık merkezlerinin değişimi, üretimin teknolojik dönüşümü ve küresel ısınma tehdididir. Bu üç uzun dönemli gelişmenin sadece dünyadaki çatışma ve iş birliklerini değil, küresel iktisadi yapıyı da belirleyeceği anlaşılmaktadır.

A1. KÜRESEL EKONOMİNİN AĞIRLIK MERKEZİ DEĞİŞİYOR

Küresel ekonominin ağırlık merkezi Avrupa ve Kuzey Amerika'dan Asya'ya kaymaktadır. Üretim ve ticaretin ağırlığının Asya'ya kayması bölgesel ve küresel siyasi gerilimleri tetikleme potansiyeli taşımaktadır. Dış ticaret politikalarının bu trend göz önüne alınarak oluşturulması gerekmektedir.

Küresel ekonominin bölgesel ağırlık merkezleri önemli değişimler yaşamaktadır. Başta Çin olmak üzere Asya-Pasifik bölgesi dünya ekonomisi içerisindeki ağırlığını her geçen gün artırırken, gelişmiş ekonomilerin dünya ekonomisindeki payları gerilemektedir. Yapılan projeksiyonlar Asya-Pasifik bölgesinin yükselişini sürdüreceğini göstermektedir. Şekil 1'de görüleceği üzere 1981-1990 arasında Amerika ve Avrupa bölgeleri küresel ekonominin yüzde 70'inden fazlasına sahipken bu oran 2011-2018 döneminde yüzde 58'e gerilemiştir. Aynı dönemlerde ise Asya-Pasifik bölgesinin payı yüzde 24'ten yüzde 36'ya yükselmiştir. 2030'lu yıllarda ise Asya-Pasifik bölgesinin payının yüzde 50'yi geçmesi beklenmektedir.

Şekil 1. Bölgesel GSYH payları (%).

Economic Intelligence Unit (2015) verilerinden oluşturulmuştur.

Farklı kurumlar tarafından yapılan gelecek tahminleri de benzer değişimleri öngörmektedir. Örneğin PwC'nin yaptığı analizlere göre, satın alma gücü paritesine göre 1995 yılında gelişmekte olan 7 ülkenin (E7: Çin, Hindistan, Endonezya, Brezilya, Rusya, Meksika, Türkiye) ekonomik büyüklüğü, gelişmiş 7 ülkenin (G7: ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, Japonya, Kanada, İtalya) ekonomik büyüklüğünün sadece yarısı iken, 2015 yılında bu ülke gruplarının payları hemen hemen eşitlenmiştir. 2040 yılında ise E7 ülkelerinin ekonomik büyüklüğünün G7'nin iki katına çıkma ihtimali bulunmaktadır (PwC, 2017).

Bu değişim küresel siyasal iklim başta olmak üzere, uluslararası sistemin önemli değişimlere gebe olduğuna işaret etmektedir. Örneğin, BM güvenlik konseyi daimi üyesi olan Fransa, Rusya ve İngiltere'nin 2050 yılındaki toplam GSYH'si konsey üyesi olmayan Hindistan'ın GSYH'sinin yarısından daha az olacaktır. Satın alma gücü paritesi açısından ise Hindistan ekonomisi, 27 AB üyesi ülkesinin toplamından daha büyük olacaktır (EIU, 2015; PwC, 2017). BM başta olmak üzere Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kurumların güç dengeleri açısından mevcut yapılarını devam ettirebilmeleri mümkün görünmemektedir. Bu ve benzeri güç dengelerinde kaçınılmaz olan değişimlerin kolay olmayacağı, yeni çatışmalara ve hesaplaşmalara neden olarak küresel ölçekli sarsıntılar doğuracağı öngörülebilir. Nitekim son yıllarda hem küresel hem de yerel ölçekte çatışma alanlarının giderek arttığı görülmektedir. Bloklar içerisinde ve arasında anlaşmazlıklar artmakta yeni ilişkiler veya bloklar ortaya çıkmaktadır.

Ekonomik dengelerin değişiyor oluşu yeni ekonomik politikaların hayata geçirilmesine neden olmaktadır. Örneğin, ABD'nin Çin'e karşı başlattığı ticaret savaşının asıl amacının Çin'in yükselişini önlemek olduğunu ifade eden çok sayıda analize ulaşmak mümkündür. Çin'e karşı başlatılan ticaret savaşının iki nedeni olduğu ifade edilmektedir. Birinci neden, Çin'i küresel değer zincirinin merkezinden uzaklaştırmaktır. Bunun sonucunda, çok uluslu şirketlerin üretim süreçlerini başka bölgelere kaydırmasını sağlayarak Çin'in ekonomik ilerleyişi yavaşlatılmak istenmektedir. İkinci neden ise çok uluslu şirketlerin Çin ile iş yapmalarını engellemektir. Eğer firmalar Çin ile iş yapmanın pahalı veya politik olarak çok tehlikeli olduğunu düşünürse üretim için başka bölgeleri seçeceklerdir (Ward, 2018).

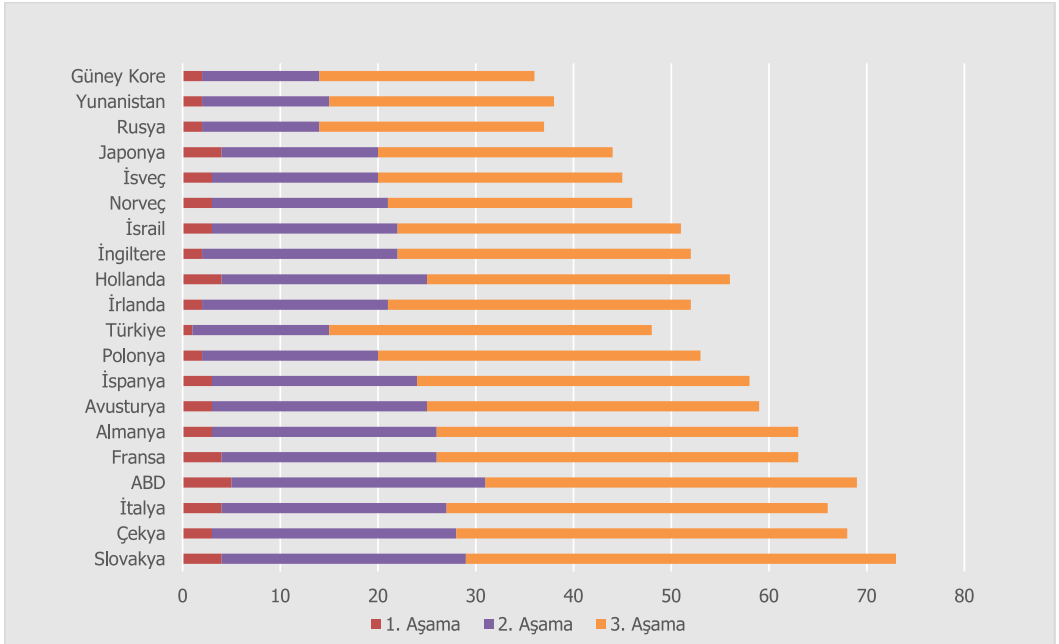

Güç dengelerinde kaçınılmaz olan değişimlerin kolay olmayacağı, yeni çatışmalara ve hesaplaşmalara neden olarak küresel ölçekli sarsıntılar doğuracağı öngörülebilir.

A2. ÜRETİMİN TEKNOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ

Robotik teknolojiler ve yapay zekânın geldiği noktada üretim süreçleri köklü bir dönüşüm geçirmektedir. Endüstri 4.0 veya otomasyon çağı olarak adlandırılan bu dalga sonucunda işgücüne olan talep azaltacak ve dolayısıyla ucuz işgücüne sahip ülkelerin mukayeseli üstünlüğü kaybolacaktır. Bu durum küresel gelir eşitsizliğinin teknoloji geliştirme yeteneği olan ülkeler lehine daha da artmasına neden olma riski taşımaktadır.

1970’lerde başlayan üretimde otomasyon süreci son yıllarda hızla gelişen robotik teknolojiler ve yapay zekâ ile birlikte yeni bir aşamaya geçmiş, insansız fabrikalar faaliyete geçmeye başlamıştır. Yaşamakta olduğumuz bu teknolojik dönüşümün üretim süreçlerinde ve sosyoekonomik yapıda köklü değişimleri beraberinde getireceği beklenmektedir. Üretimde otomasyonun artması işgücüne olan talebi azaltacak ve dolayısıyla ucuz işgücüne sahip ülkelerin mukayeseli üstünlüğü kaybolacaktır. Bu durum küresel gelir eşitsizliğinin teknoloji geliştirme yeteneği olan ülkeler lehine daha da artmasına neden olma riski taşımaktadır.

Şekil 2. Yüksek Otomasyon Riski Taşıyan İşlerin Payı (%).

PwC (2018)'den uyarlanmıştır.

Otomasyon sürecinin üç aşamada gerçekleşmesi beklenmektedir. İlk aşama hesaplanabilir basit görevlerin ve yapılandırılmış verinin analizinin otomasyonu gerçekleşecek ve bu süreç 2020 yılına kadar tamamlanacaktır. İkinci aşama ise 2030'lu yılların başına kadar sürecek, rutin görevlerin ve yapılandırılmamış verinin analizinin otomasyonu gerçekleşecektir. Üçüncü aşamada ise fiziksel emeğin, uzmanlık gerektiren verilerin ve problem çözme yeteneklerinin otomasyonu sağlanacaktır ve bu aşama 2030'lu yılların ortalarında olgunluğa ulaşacaktır. Bu üç dalganın üretim süreçlerine etkisi farklılık göstermektedir. Şekil 2, söz konusu üç aşama sonucunda değişik ülkelerde robotlara terkedilme riski taşıyan işlerin yüzdelerini göstermektedir. Türkiye'nin ilk aşamadan fazla etkileneceği, fakat üçüncü aşama ile birlikte bütün işlerin 1/3 kadarı otomasyon riski ile karşı karşıya kalması beklenmektedir (PwC, 2018).

Üretim süreçlerinin otomasyonunun, bütün sektörleri tehdit etmekle birlikte özellikle imalat sanayiinde ve vasıfsız işler üzerinde yıkıcı bir etkiye sahip olacağı öngörülmektedir.

Üretimde robotların ve yapay zekânın yoğunlukla kullanılmasının sonuçları ile ilgili farklı görüşler de mevcuttur. Otomasyon sonucu işgücüne olan talebin azalması yakın gelecekte milyonlarca işin robotlara terk edilmesine sebep olacak, fakat aynı zamanda yeni iş kollarının ortaya çıkması sebebiyle bu etkinin sınırlı olabileceği de düşünülmektedir. Otomasyon ile birlikte üretim maliyetlerinin düşmesi, toplam üretimin artması ve üretimin merkezleşmesinin azalabileceği de öngörülmektedir.

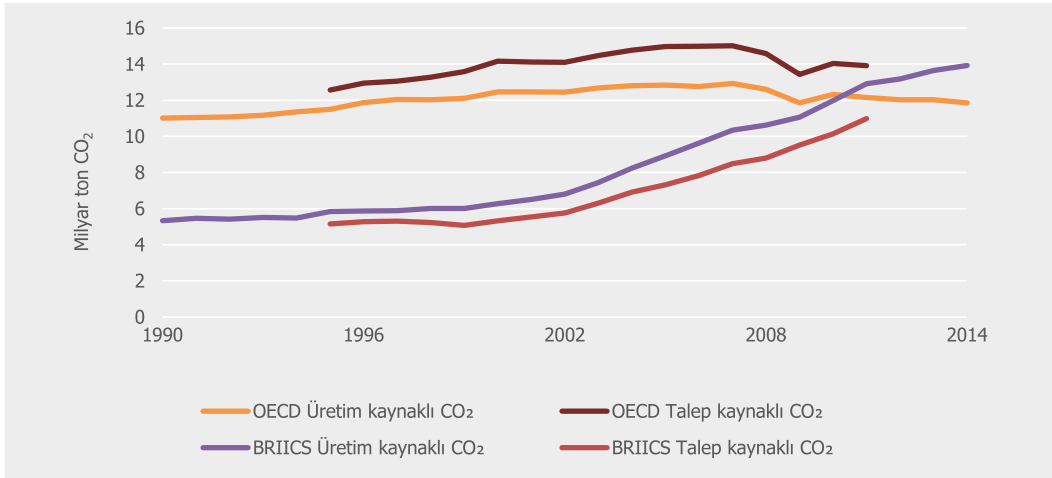

Otomasyon sonucu işgücüne olan talebin azalması yakın gelecekte milyonlarca işin robotlara terk edilmesine sebep olacak, fakat aynı zamanda yeni iş kollarının ortaya çıkması sebebiyle bu etkinin sınırlı olabileceği de düşünülmektedir.

A3. KÜRESEL ISINMA

Sera gazı salınımlarının yeterli düzeye indirilememesi durumunda küresel ekonomi için önemli sonuçlara katlanmak zorundayız. Küresel sıcaklıkların 2°C'nin üzerine çıkması hâlinde, 21. yüzyıl boyunca küresel GSYH'nin olması gereken den yüzde 23 daha az olacağı tahmin edilmektedir. Bu tahminin gerçekleşmesi durumunda küresel ekonomi üzerindeki olumsuz etkisi büyük olacaktır. Bugüne kadar yapılanların dışında herhangi ilave bir önlem alınmadığı takdirde küresel ısınma 2060 yılına kadar yıllık ortalama küresel GSYH üzerindeki etkisi yüzde 1 ila 3 seviyelerine yükselebilecektir.

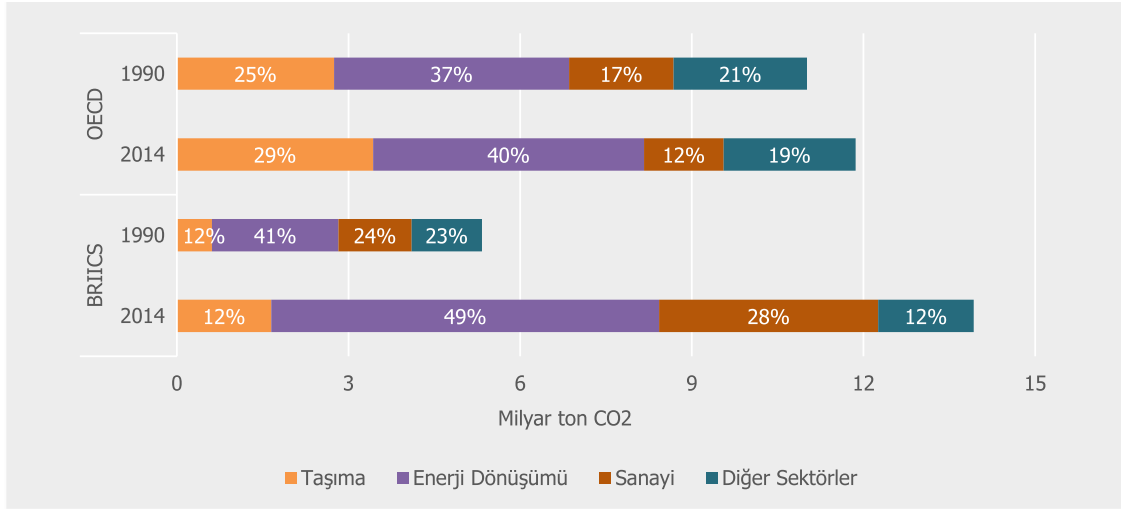
Küresel ısınma mahiyeti itibarıyla ülkeleri şimdiye kadar görülmemiş bir sorunla karşı karşıya bırakmıştır. Küresel bir "kamu malı"na benzetebileceğimiz iklim değişikliği ancak bütün ülkelerin iş birliği ile kontrol altına alınabilecek bir çevre sorunudur. Bununla birlikte bütün araştırmalar küresel ısınmanın sonuçlarının bölgeler arasında büyük farklılıklar göstereceği yönündedir. Daha da önemlisi, küresel ısınmanın ana sebebi olarak gösterilen sera gazları salınımindan en az sorumlu olan az gelişmiş ülkeler, gelinen noktanın asıl sorumlusu olan gelişmiş ülkelere daha fazla etkileneceklerdir. Bu durum koordinasyon problemi olasılığını artırmaktadır. Nitekim Çin ile birlikte en fazla sera gazı salınımı yapan ABD, 12 Aralık 2015 tarihinde imzalanmış Paris Antlaşması'nı imzalamamıştır ("What is the Paris Agreement", t.y.). Bu antlaşma küresel ortalama sıcaklıktaki endüstri öncesi dönem ortalamasına göre artışın 2°C'nin altında tutulması için gerekli iş birliğini oluşturmayı amaçlamaktadır.

Şekil 3. Enerji Kullanımına Bağlı CO₂ Salınımları.

OECD (2017)'den uyarlanmıştır.

Küresel sera gazı salınımları artmaya devam etmektedir. OECD ülkelerinin özellikle enerji kullanımından kaynaklanan gaz salınımları yavaşlarken, Brezilya, Rusya, Hindistan, Endonezya, Çin ve Güney Afrika'nın bulunduğu BRIICS ülkeleri küresel sera gazı salınımlarını hızlandırmıştır. Şekil 3 ve 4'te görüldüğü gibi BRIICS ülkelerinde hem enerji kullanımından hem de üretimden kaynaklı CO₂ salınımları OECD ülkelerinden çok daha fazla artmıştır. OECD ülkelerindeki yavaşlamanın önemli bir nedeni, bu ülkelerin CO₂ salınımı yüksek üretimleri az geliştirmiş ülkelere kaydırmalarıdır.

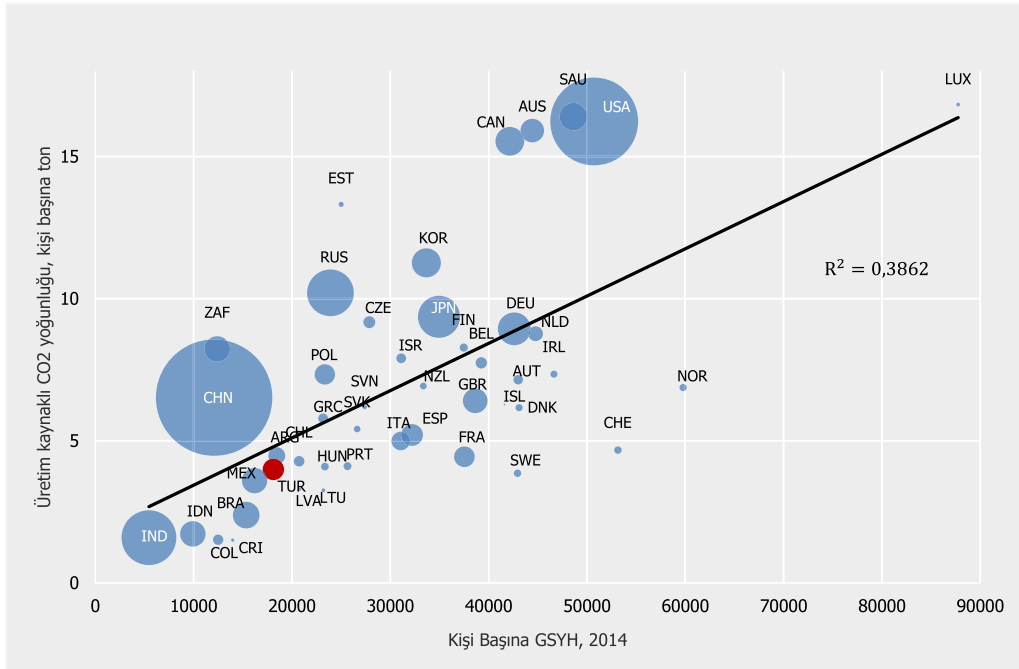

Şekil 4. Sektörlere Göre Üretimden Kaynaklanan CO₂ Salınımları.

OECD (2017)'den uyarlanmıştır.

Küresel sera gazı salınımlarının azaltılabilmesi için, bu salınımların ekonomik büyüme –GSYH– ile olan ilişkisinin koparılması gerekmektedir. Üretimde daha az CO₂ üreten teknolojilerin geliştirilmesi ve kullanımı, üretime bağlı sera gazı salınımlarını azaltacaktır. Sera gazı salınımlarının ikinci önemli kaynağını teşkil eden enerji kullanımının gaz salınımindaki etkisini azaltmak için ise yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde üretim ile sera gazı salınımları arasındaki ilişki koparılabilir. Diğer yandan talep kaynaklı gaz salınımları ile GSYH arasındaki bağın koparılması daha zor görünmektedir.

Sera gazı salınımları ile ülkelerin hayat standartları arasında pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur. Şekil 5'te üretim kaynaklı kişi başına CO₂ salınımları ile kişi başına reel GSYH arasındaki ilişki görülmektedir. Şekil 6'da ise ülkelerin nihai talebi karşılamak için gerekli kişi başına CO₂ salınımları ile kişi başına GSYH arasındaki ilişki verilmiştir. İki şekil karşılaştırıldığında CO₂ salınımlarının hayat standartları ile ilişkisinin üretim ile olan ilişkisinden daha güçlü olduğu görülmektedir.

Şekil 5. Üretim Kaynaklı CO₂ Yoğunluğu ile Kişi Başına Millî Gelir İlişkisi.

OECD (2017)'den uyarlanmıştır.

Not. Dairelerin büyüklüğü toplam CO₂ salınımını ifade etmektedir.

Şekil 6. Talebe Dayanan CO₂ Yoğunluğu ile Kişi Başına Millî Gelir İlişkisi.

OECD (2017)'den uyarlanmıştır.

Not. Dairelerin büyüklüğü toplam CO₂ salınımını ifade etmektedir.

Sera gazı salınımlarının yeterli düzeye indirilememesi durumunda küresel ekonomi için önemli sonuçlara katlanmak zorundayız. Küresel sıcaklıkların 2°C'nin üzerine çıkması hâlinde, 21. yüzyıl boyunca küresel GSYH'nin olması gerekenden yüzde 23 daha az olacağı tahmin edilmektedir (Burke, Hsiang vd. 2015). OECD (2015) tarafından hazırlanan iklim değişikliğinin ekonomik sonuçlarına dair raporu küresel ısınmanın ekonomi üzerindeki potansiyel etkisinin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Bu rapora göre, bugüne kadar yapılanların dışında herhangi ilave bir önlem alınmadığı takdirde küresel ısınmanın 2060 yılına kadar yıllık ortalama küresel GSYH üzerindeki etkisi yüzde 1 ila 3 seviyelerine yükselebilecektir.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

İçinde bulunduğumuz yüzyılı şekillendirecek üç önemli küresel trend, dünyadaki üretim ve ticaretin ağırlık merkezinin Asya'ya kayması, üretimin teknolojik dönüşümü ve küresel iklim değişikliğidir. Hiçbir ülkenin bu üç küresel gelişmeden etkilenmemesi söz konusu değildir.

Küresel ticaretin ve üretimin ve dolayısıyla zenginliğin Batı'dan Doğu'ya kayması potansiyel gerilimler ve çatışmalara zemin hazırlamaktadır. Bugünden işaretlerini gördüğümüz bu gerilim ve çatışmaların ülke ekonomilerini etkilemesi kaçınılmazdır.

Endüstri 4.0 adı verilen üretimdeki teknolojik dönüşüm, bütün ülkeleri ve sektörleri etkileyecektir. İlk aşamasında bulunduğumuza inanılan bu dönüşüm, sadece vasıfsız çalışanları değil, belirli nitelikteki çalışanları da tehdit etmektedir.

Sıra dışı iklim olayları ile kendini göstermeye başlayan iklim değişikliği, küresel ekonomiyi hem günümüzde hem de gelecekte ciddi anlamda tehdit etmektedir. Ayrıca, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin ülkeleri eşit düzeyde etkilememesi sebebiyle, bu tehditin şiddeti ülkelere farklı yansımaktadır.

BÖLÜM B

Ekonomik Büyüme, Sosyal Adalet ve Sürdürülebilirlik

B1	Türkiye'nin Büyüme Performansı	2003 sonrası dönemde ekonomik büyüme bir ivme kazanmıştır. Buna rağmen Türkiye'nin uzun dönem büyüme performansı yetersizdir.
B2	Büyümenin Kaynakları	Uzun dönem büyümenin en önemli kaynağı toplam faktör verimliliğidir. Toplam faktör verimliliği teknolojik ilerleme ve kurumsal değişim ile artırılabilir.
B3	Sosyal Adalet ve Ekonomik Büyüme	Sosyal adalet ve uzun dönem büyüme birbirlerini destekleyen unsurlardır.
B4	Gelecek Nesiller İçin Sürdürülebilir Büyüme	Sürdürülebilir büyüme sosyal adaletin bir gereğidir.

Ekonomik büyüme modern ekonomilerin tartışmasız en önemli amacı hâline gelmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ise ekonomik büyüme hedefleri daha ziyade çok daha geniş bir kavram olan “kalkınma” formunda karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik büyüme refahın nicelik boyutunu, kalkınma ise nitelik boyutunu ifade etmektedir. Belirli bir maddi refah seviyesine ulaşılmadan yaşam kalitesinin yükseltilmesi mümkün olamayacağı için gelişmekte olan ülkeler açısından ekonomik büyüme kalkınmanın bir ön şartıdır.

Ekonomik büyümeye atfedilen öneme dair yukarıda yapılan tespitin Türkiye özelinde de geçerli olduğu görülmektedir. Türkiye'nin mevcut durumu göz önüne alındığında ister kalkınma perspektifinden ister büyüme perspektifinden bakılsın, ekonomik büyüme herhangi bir gelecek tasavvurunun en önemli iktisadi bileşeni olmak zorundadır. Nobel Ödüllü iktisatçı Simon Kuznets (1971), ekonomik büyümenin ancak gerekli kurumsal yapı ve zihniyet değişikliklerinin eşlik ettiği teknolojik ilerleme ile sağlanabileceğini belirterek ekonomik büyümeyi, “ülkelerin üretim kapasitelerindeki uzun dönemli artış” olarak tanımlar. Kuznets'in tanımı, bu çalışmanın odaklandığı uzun dönem ekonomik büyümeyi en basit şekilde ifade etmektedir. Ülkelerin refah seviyesi toplam üretimdeki kısa dönemli artışlardan ziyade üretim kapasitesindeki artış tarafından belirlenir. Bu çalışmada kullanılan ekonomik büyümeye ilişkin ifadeler uzun dönem ekonomik büyüme olarak anlaşılmalıdır.

Ülkelerin refah seviyesi toplam üretimdeki kısa dönemli artışlardan ziyade üretim kapasitesindeki artış tarafından belirlenir.

Ekonomik büyümenin çevre ve toplumsal hayat üzerindeki çokça telaffuz edilen olumsuz etkileri düşünüldüğünde, ilk bakışta aşikâr görünmesine rağmen, neden ekonomik büyümeye ihtiyacımız olduğu sorusuna ikna edici bir cevap vermemiz gerekmektedir. Ekonomik büyümenin ülkelerin peşinden koştuğu bir amaç hâline gelmesinin sebebi olarak ülkedeki mevcut ve gelecekteki hayat standartlarını yükseltme arzusu gösterilmektedir. İnsanlar daha geniş maddi imkânlarla sahip olabilmek için daha müreffeh bir ülkede yaşamayı arzulurlar. Ekonomik büyüme nüfus artış hızından daha yüksek olduğu sürece ülkede yaşayanların refahının artması beklenir. Refah artışı özünde bireylerin kendilerini geliştirebilecekleri, hayatlarında daha verimli ve yaratıcı olabilecekleri fırsatların artmasını ifade eder. Diğer yandan, bütün dünyada insanlar çocuklarının ve torunlarının kendi sahip olduklarından daha fazla imkân ve seçeneklere sahip olmasını arzu ederler. Bu açıdan bakıldığında gelecek nesillerin sahip olacağı maddi imkânlar da uzun dönem ekonomik büyümeye bağlıdır. Uzun dönem ekonomik büyüme kalkınmanın yeterli koşulu olmasa dahi, gerekli koşuldur.

Ekonomik büyümeye atfedilen önemin bir diğer sebebi sosyal adaletin sağlanmasındaki potansiyel rolüdür. Sosyal adaletin sağlanabilmesi ancak yoksulluğun azaltılması, her bireyin nitelikli bir eğitim ve sağlık hizmetine ulaşabilmesi, kendini gerçekleştirebileceği, onurlu bir hayat yaşamasını sağlayacak bir işe sahip olması ile gerçekleşebilir. Ekonomik büyümeyeyle ortaya çıkan refah artışı yoksulluğun azaltılmasını, daha kapsayıcı kurumsal yapıların inşa edilmesini, nüfusun daha sağlıklı ve eğitilmiş hâle gelmesini ve böyle

bir toplumdan gelecek talepler ile sosyal adaleti sağlamaya dönük politikaların hayata geçirilmesini kolaylaştıracaktır. Dolayısıyla, toplumdaki her bir ferdin eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olduğu bir sosyoekonomik sistem olarak tanımlanabilecek sosyal adalet, ekonomik büyüme talebinin önemli bir kaynağıdır.

Ülkelerin ekonomik büyümelerini ölçebilmek ve ekonomik performanslarını karşılaştırabilmek için kullanılan en yaygın ve kullanışlı istatistik Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'dır (GSYH). GSYH bir ülkenin üretim kapasitesinin standart hâle gelmiş bir ölçütüdür. Bazılarına göre GSYH insanoğlunun yirminci yüzyıldaki en büyük icatlarından biridir ("GDP: One of the Greatest Inventions of the 20th Century", 2000). Gerçekten de tarih boyunca hiçbir istatistik GSYH kadar konuşulmamış ve önemsenmemiştir. Tamamen yapay, karmaşık ve bir o kadar soyut olan bu istatistik, siyasi iktidarların, hatta ülkelerin kaderini etkileyebilecek kadar güçlüdür. Bu yönüyle günlük hayatın tam ortasındadır. Karmaşık bir ekonominin performansını tek bir sayıya indirgeyen GSYH, çeşitli veçheleriyle eleştirilmekten beri değildir. Bazılarına göre GSYH kapitalist sistemin olumsuzluklarının bir sembolüdür. Bazılarına göre ise GSYH ülkenin refahının tek göstergesidir. Öte yandan, hizmetler ve diğer maddi olmayan üretimin payının giderek yükseldiği günümüz ekonomilerinde GSYH'nin ekonomik performansı ve ülkede yaşayanların refahını ne ölçüde yansıtabildiği süregiden bir tartışmadır. Eksikliklerine rağmen GSYH elimizdeki en kapsamlı ölçüt gibi görünmektedir.

Toplumdaki her bir ferdin eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olduğu bir sosyoekonomik sistem olarak tanımlanabilecek sosyal adalet, ekonomik büyüme talebinin önemli bir kaynağıdır.

B1. TÜRKİYE’NİN BÜYÜME PERFORMANSI

Türkiye’nin bugüne kadar sergilediği büyüme performansı, gelişmiş ülkelerin refah seviyesine ulaşması için yeterli olmamıştır. Türkiye’nin kişi başına milli geliri, 2017 yılında Amerika Birleşik Devletleri’ndekinin yüzde 43’üne tekabül etmektedir. Türkiye ekonomisi 1950 yılından bu yana sadece yüzde bir daha fazla büyümüş olsaydı bugün kişi başına milli gelir düzeyi Amerika’dakinin yüzde 83’üne ulaşmış olacaktı.

Türkiye’nin son yüzyıldaki ekonomik büyüme serüvenini inceleyen birçok araştırma mevcuttur.¹ Bu araştırmalardan ortaya çıkan fotoğraf Türkiye’nin siyasal söylemlerde ifade edilen hedeflerle uyumlu bir maddi refah seviyesine ulaşması için yeterli bir ekonomik büyüme sağlayamadığını göstermektedir. Belirli dönemlerde nispeten hızlı ekonomik büyüme değerlerine ulaşılmasına rağmen bu hızlı büyüme dönemleri uzun dönemde istikrarlı bir şekilde devam etmemiştir. Tablo 1’de Türkiye’de kişi başına reel GSYH’nin yıllık ortalama büyüme oranı dönemler itibariyle verilmiştir. Bu tablodan kişi başına GSYH’nin 1950-2017 döneminde yıllık ortalama yüzde 3 büyüdüğü görülmektedir. 1950-2017 dönemindeki çeşitli alt dönemlerde ise ortalama büyüme hızı yüzde 2 ile yüzde 6 arasında değişmektedir. 1950 yılından, ithal ikameci politikaların terk edildiği 1980 yılına kadar olan dönemde Türkiye ekonomisinin kişi başına geliri yıllık ortalama yüzde 3,07 büyümüştür. 1980-2002 döneminde ekonomik krizler nedeni ile daha düşük bir reel ekonomik büyüme gerçekleşmiştir. 1980 yılından Ak Parti’nin tek başına iktidar olduğu 2002 yılına kadar kişi başına reel GSYH yıllık ortalama yüzde 2,07 büyümüştür. Bazı yazarlar tarafından ekonomik gelişme açısından “kayıp yıllar” olarak da adlandırılan 1990’lı yılları da içeren bu dönemdeki düşük büyümenin ardından 2003-2017 dönemindeki nispeten daha yüksek büyüme oranlarını görmekteyiz. 2008 yılındaki küresel ekonomik krize rağmen bu dönemde kişi başına reel GSYH yıllık ortalama yüzde 4,42 oranında büyümüştür. Küresel krizden önce 2003-2007 döneminde kişi başına reel GSYH’nin yıllık ortalama yüzde 6,4 büyüdüğü görülmektedir. Krizden sonraki dönem olan 2010-2017 döneminde ise kişi başına reel GSYH yüzde 5,25 oranında büyümüştür. Bununla birlikte mezkûr dönemdeki büyüme oranları aynı performansın uzun dönemde sürdürülebileceğini garanti etmemektedir. Nitekim 2018 yılında yaşanan ekonomik gelişmelerle birlikte ekonomik büyümede bir yavaşlama başlamış, yapılan tahminler takip eden yıllarda da yüksek büyüme oranlarının gerçekleşemeyeceğini göstermektedir.²

1 Bunlar arasında başlıcaları Altuğ, Filiztekin ve Pamuk (2008), Atıyas ve Bakış (2014), İmrohoroğlu, İmrohoroğlu ve Üngör (2014), Üngör (2014) ve Acemoğlu ve Üçer (2015) çalışmalarıdır.

2 Yeni Ekonomi Programı’na göre 2019 büyüme beklentisi yüzde 2,3 ve 2020 büyüme beklentisi yüzde 3,5’tir. IMF ise 2019 yılı için yüzde 0,4 büyüme öngörmektedir (IMF, 2018).

Tablo 1. Türkiye'deki Kişi Başına GSYH'nin Çeşitli Dönemlerdeki Yıllık Ortalama Büyüme Oranları

1950-1980	1950-2002	1950-2017	1980-1990	1980-2002	2003-2007	2003-2017	2010-2017
3,07	2,64	3,03	2,99	2,05	6,37	4,42	5,25

Not. Ortalama yıllık büyüme= $(y_t/y_0)^{(1/n)} - 1$,

Conference Board ve TÜİK verilerinden alınarak hesaplanmıştır.

Türkiye'nin büyüme performansını değerlendirebilmek için diğer ülkelerin aynı dönemdeki büyüme oranları ile karşılaştırmak gerekir. Genel olarak Türkiye ekonomisinin diğer gelişmekte olan ekonomilere kıyasla ekonomik büyüme performansının göz alıcı olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Böyle bir karşılaştırmayı yapabilmek için kişi başına GSYH değerindeki nispi artışlara bakılabilir. 2017 yılı itibarıyla Türkiye ekonomisindeki kişi başına reel GSYH (satın alma gücü paritesine göre) Amerika Birleşik Devletleri'ndekinin yüzde 43'ü, gelişmiş ülkelerin ortalamasının ise yaklaşık yüzde 60'ı kadardır.³

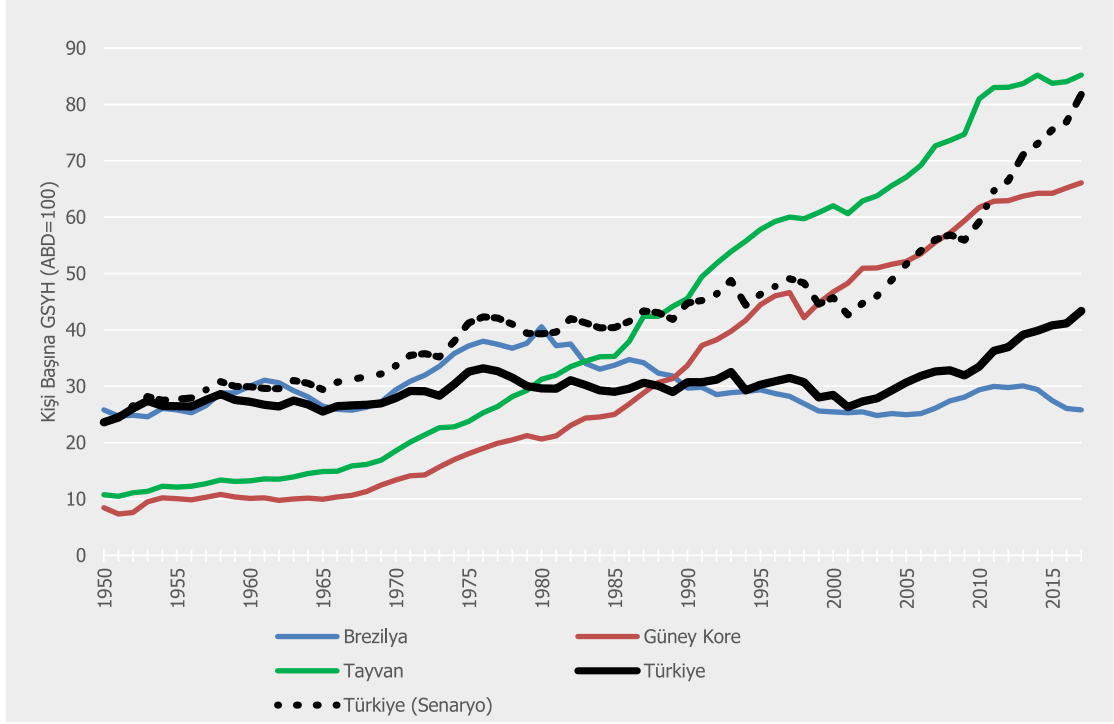
Ekonomik büyüme teorisinin önemli öngörülerinden biri ülkelerin kişi başına GSYH değerlerinin uzun dönemde yakınsayacağıdır. Yakınsama teorisine göre, sermaye/emek oranı düşük olan ülkeler, sermaye/emek oranı yüksek olan ülkelerden daha hızlı büyüyecek ve uzun dönemde kişi başına gelirler birbirine yaklaşacaktır. Bu öngörünün birçok ülke için gerçekleşmediği bir vakıadır. Buradan hareketle gelişmekte olan ülkelerin gelir düzeylerinin gelişmiş ülkelere yakınsamasının birçok faktöre bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Sala-i Martin, 1996). Türkiye ekonomisinin de yakınsama açısından şimdiye kadar önemli bir başarı gösteremediğini kabul etmek gerekir. Türkiye, Brezilya, Tayvan ve Güney Kore'nin yakınsama deneyimi Şekil 7'de görülmektedir. Türkiye'nin sıklıkla karşılaştırıldığı bir ülke olan Güney Kore 1960'lı yıllarda ABD'nin gelirinin yüzde 8,5'i kadar bir kişi başına gelire sahipken, 2017 yılına gelindiğinde kişi başına geliri ABD'dekinin yüzde 66'sına ulaşmıştır. Türkiye'nin ise 2000'li yıllara kadar ABD karşısında nispi bir ilerleme kat edemediği görülmektedir. 2003 sonrası kişi başına GSYH hızlı bir büyüme göstermiş ve ABD'dekinin %43'üne ulaşmıştır. Bu dönemdeki yüksek büyümenin uzun dönemde sürekli kılınabilmesi Türk ekonomisinin karşısındaki en önemli sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Şekil 7'deki kesikli çizgi takip edilirse, uzun dönem büyümenin önemini vurgulamak için 1950-2017 döneminde GSYH'de sadece yüzde 1 daha fazla büyüme gerçekleştirilebilseydi ortaya çıkacak sonuca bakmak yeterlidir. Eğer Türkiye 1950'den bu yana yüzde 1 daha fazla büyüseydi, 2017 yılında kişi başına GSYH, ABD'dekinin yüzde 82'sine ulaşacaktı. Diğer bir ifade ile, bugün Türkiye'nin kişi

2003 sonrası dönemdeki yüksek büyümenin uzun dönemde sürekli kılınabilmesi Türk ekonomisinin karşısındaki en önemli sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

3 Gelişmiş ülkeler grubunda 28 AB üyesi ülke ile Avustralya, Kanada, Hong Kong, İsrail, Japonya, Yeni Zelanda, Güney Kore, Singapur, Tayvan ve Amerika Birleşik Devletleri yer almaktadır.

başına milli geliri ABD'dekine çok yakın olacak ve milli gelirimizi Güney Kore ile karşılaştırıp "onlar nasıl başardı?" sorusunu sormuyor olacaktık. Özetlemek gerekirse, orta gelir tuzağından kurtulabilmesi ve yüksek gelirli ülkeler grubuna girebilmesi için Türkiye'nin uzun dönemde, bugüne kadar gösterdiğinden daha iyi bir büyüme performansı sergilemesi gerekmektedir.

Şekil 7. Türkiye, Brezilya ve Güney Kore'nin Yakınsama Deneyimi.

Conference Board, Total Economy Database (2018) verilerinden oluşturulmuştur

Kişi başına GSYH değerleri satın alma gücü paritesine göre 2011 uluslararası dolar cinsinden alınmıştır. .

B2. BÜYÜMENİN KAYNAKLARI

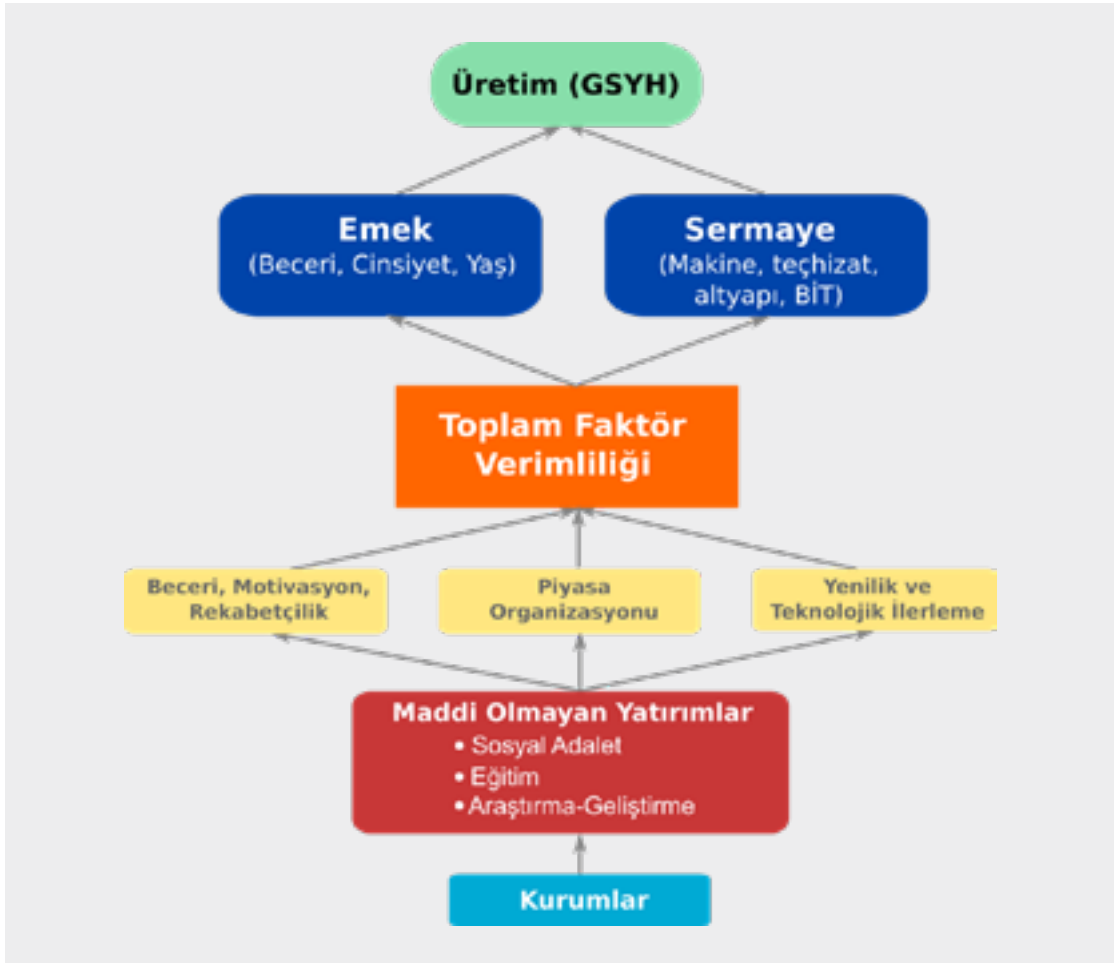
Uzun dönem büyümenin kaynakları beşerî sermaye, fiziksel sermaye stoku ve toplam faktör verimliliğidir. Türkiye'nin uzun dönem büyümesinde toplam faktör verimliliğinin ve beşerî sermayenin rolü çok düşük olmuştur. Toplam faktör verimliliği Ar-Ge faaliyetlerinin sonucunda ortaya çıkan yeniliklerin girişimler tarafından ticarileştirilmesi ve "oyunun kuralı" olarak özetleyebileceğimiz "kurumsal yapı" tarafından belirlenir. Uzun dönemli bir vizyon ile toplam faktör verimliliği arttırılmalıdır.

Hızlı büyüme sağlayan Güney Kore, Singapur, Çin ve Tayvan gibi ülkeler bunu nasıl başardılar? Türkiye'deki yüksek ve düşük büyüme oranlarının gerçekleştiği dönemlerin özellikleri nelerdir ve yüksek büyümenin yakalandığı dönemlerdeki büyüme oranları uzun dönemde nasıl sürdürülebilir? Türkiye hızlı uzun dönem büyümeyi yakalayabilmek için ne tür politikalar uygulamalıdır? Bu sorulara cevap verebilmek için ekonomik büyüme olgusuna daha yakından bakmamız icap etmektedir.

Bir ekonomide üretim miktarındaki artış iki şekilde gerçekleşebilir. Bunlardan biri üretimde daha fazla girdi (emek, sermaye, ham madde, enerji vb.) kullanılması, diğeri ise daha etkin üretim yöntemlerinin kullanılmasıdır. Daha etkin üretim yöntemlerinin kullanılması, verimlilikte bir artış anlamına gelir. Uzun dönem büyüme ancak verimlilik artışları ile sağlanabilir. Düşük verimliliğin, Türkiye ekonomisinin yetersiz uzun dönem büyüme performansının önemli bir nedeni olduğu hususunda kuşku yoktur.

Ekonomideki verimlilik iki farklı şekilde ele alınabilmektedir. Bunlar emek verimliliği ve toplam faktör verimliliğidir (TFV). Emek verimliliği birim emek başına üretim miktarı olarak tanımlanır. Toplam faktör verimliliği ise, üretim artışının iki temel üretim faktörü olan sermaye ve emek miktarlarındaki artış ile açıklanamayan kısımdır. Emek verimliliği, verimlilik artışının çalışan başına daha fazla sermaye kullanımından mı, yoksa daha etkin üretim tekniklerinin (teknoloji, üretim organizasyonu vb.) kullanımından mı kaynaklandığı hakkında bilgi vermemektedir. Bu nedenle daha karmaşık bir verimlilik ölçütü olan toplam faktör verimliliği daha çok tercih edilir.

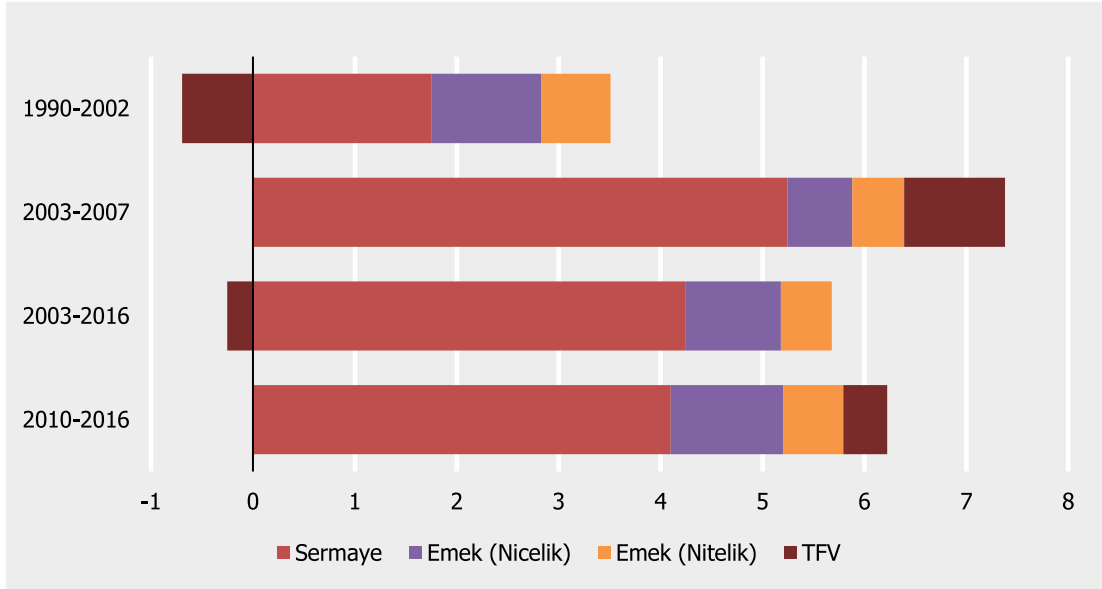
Şekil 8 ile verilen diyagram ekonomideki toplam çıktıyı belirleyen faktörleri ve bu faktörlerin birbirleri arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Bu diyagramda üretim sürecindeki girdiler emek, sermaye ve enerji-ham madde olarak üç grupta toplanmıştır. Toplam faktör verimliliği bütün girdilerin etkinliğini içermektedir. Toplam faktör verimliliği teknolojik ilerleme, sosyal adalet, kurumsal yapı, piyasa yapısı gibi birçok faktör tarafından belirlenmektedir.

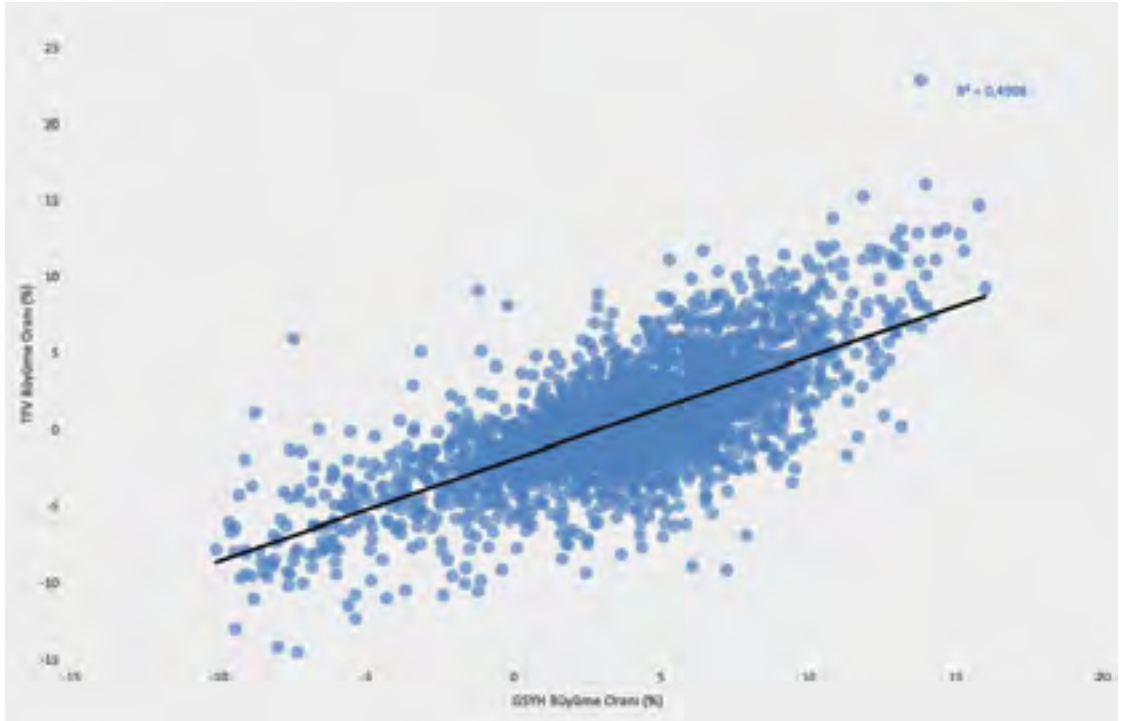
Şekil 8. Ekonomik Büyümenin Kaynakları.

Van Ark (2008) çalışmasından uyarlanmıştır.

Şekil 9 ile verilen grafikte Türkiye ekonomisinde, girdilerin ve toplam faktör verimliliğinin ortalama yıllık büyüme oranlarına yaptığı katkılar görülmektedir. Büyüme oranlarının nispeten yüksek seyrettiği 2002 sonrası dönemde, sermayenin katkısının 1990-2002 dönemine göre belirgin bir şekilde arttığı görülmektedir. 2002 öncesi döneme göre TFV'deki büyüme oranları pozitif olarak gerçekleşse de önemli bir artış sağlanamamış, büyümeye katkısı sınırlı kalmıştır. TFV ve uzun dönemli yüksek büyüme arasındaki ilişki Şekil 10'da görülmektedir. Bu grafikte 124 ülkenin 1990-2017 dönemindeki ortalama yıllık GSYH ve TFV büyüme oranları görülmektedir. İki değişken arasındaki korelasyon 0,71 gibi yüksek bir düzeydedir.

Şekil 9. Dönemler İtibariyle Türkiye için Üretim Faktörlerinin ve Toplam Faktör Verimliliğinin Büyüme Katkısı. Conference Database verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 10. Toplam Faktör Verimliliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.

Conference Board, Total Economy Database verilerinden oluşturulmuştur.

Emek ve Beşerî Sermaye

Sermaye ile birlikte üretimin ana girdisi olan emek faktöründeki nitel ve nicel değişimler ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemektedir. Emek faktöründeki nicel değişimler temel olarak demografik dinamiklere bağlıdır. Nüfus artış hızı, iç ve dış göç gibi nüfus hareketleri ülkedeki çalışma çağındaki nüfusu, dolayısıyla işgücünü nicelik olarak etkileyen önemli faktörlerdir. Çalışma çağındaki nüfus olarak adlandırılan 15-65 yaş aralığındaki nüfusu belirleyen diğer bir unsur ise nüfusun yaş dağılımıdır. Çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı yükseldikçe istihdam edilebilecek emek faktörü nicelik olarak artabilir. Bu artışın ne kadarının üretim sürecine girebileceğini ise, çalışma çağındaki nüfusun işgücüne katılım oranı belirler. Türkiye için 1980'li yıllardan 2000'li yıllara kadar zaman içerisinde azalan işgücüne katılım oranı, 2000'li yıllarda bir miktar yükselmiş ve 2017 itibarıyla %52 seviyesine ulaşmıştır. Bu oran AB üyesi ülkelerin ortalaması olan %60,2 ile kıyaslandığında düşük kalmaktadır. Türkiye'de işgücüne katılım oranının düşük olmasının önemli bir nedeni kadınların emek piyasasına katılımlarının düşük olmasıdır. 2000'li yıllar boyunca bir miktar yükselen kadınların işgücüne katılımı 2017 itibarıyla AB üyesi ülkelerin ortalamalarının yaklaşık %66'sı kadardır. Türkiye demografik olarak bağımlılık oranlarının azaldığı bir döneme girmiştir. "Demografik fırsat penceresi" adı verilen bu dönemin yüksek istihdama ve dolayısıyla yüksek ekonomik büyüme oranlarına tahvil edilebilmesi ancak işgücüne katılım oranlarının artırılması ile mümkündür. İşgücüne katılımı artıracak ücret geliri vergi iadesi, esnek çalışma koşulları ve evden çalışmaya dönük girişimleri özendirici politikalar geliştirilmelidir.

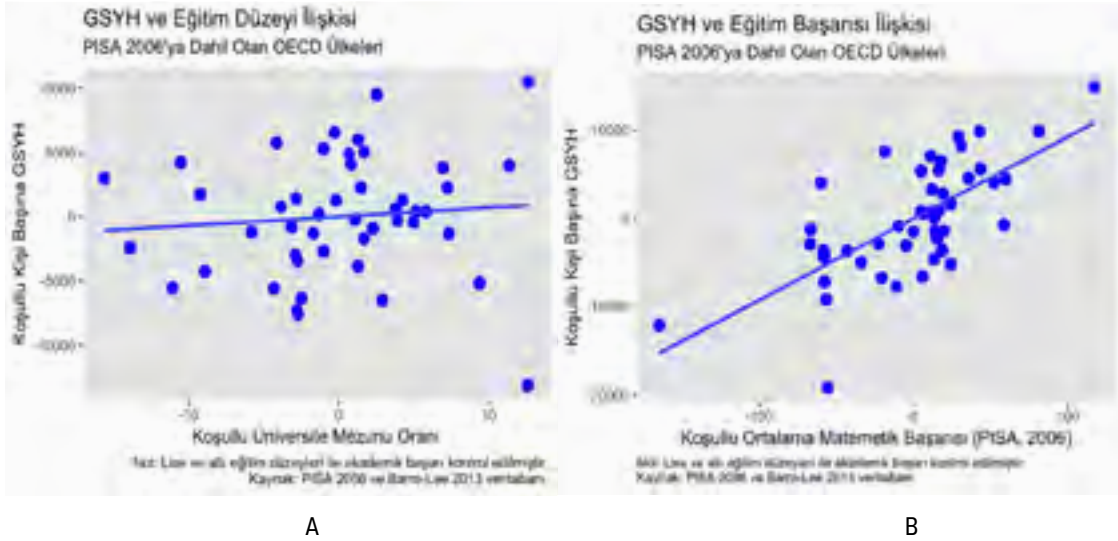

Beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki rolüne ilişkin yapılan araştırmalar, ekonomik büyüme açısından işgücünün eğitim düzeyinden ziyade eğitimin kalitesinin önemli olduğunu göstermektedir.

Ekonomik büyüme açısından emek faktörünün niceliğinden ziyade niteliği önemlidir. Bir ülkedeki emek faktörünün beceri seviyesi beşerî sermaye stokunu oluşturmaktadır. Beşerî sermaye stokundaki artış ancak nüfusun eğitim düzeyinin ve eğitim kalitesinin yükseltilmesi ile mümkündür. Özellikle sermaye/emek oranı yükseldikçe emek faktörünün niteliği, niceliğinden daha önemli hâle gelmektedir. Ekonomilerde üretim sürecine giren sermayenin niteliği ve niteliği arttıkça, makine ve teçhizatı etkin bir şekilde kullanılabilecek yüksek beceri seviyesine sahip işgücüne ihtiyaç artmaktadır. İşgücünün eğitim seviyesinin artırılması tek başına uzun dönem ekonomik büyüme için yeterli değildir. Nitekim beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki rolüne ilişkin yapılan araştırmalar, ekonomik büyüme açısından işgücünün eğitim düzeyinden ziyade eğitimin kalitesinin önemli olduğunu göstermektedir. Ülkelerin uluslararası matematik ve fen bilimleri testlerindeki ortalama skorları kontrol edildiğinde, nüfusun eğitim düzeyinin GSYH üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmaktadır (Hanushek, 2016; Hanushek & Wößmann, 2007). Buna karşılık eğitimin kalitesi ile ülkelerin gelir düzeyi arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur. Şekil 11'deki panel A ve B ile verilen ilave değişken grafiklerinde bu durum açıkça görülmektedir. Şekil 11'de A panelindeki grafikten görüleceği üzere PISA 2006 anketine dâhil olan OECD ülkelerindeki üniversite mezunlarının oranı ile kişi başına reel GSYH arasında anlamlı bir ilişki mevcut değildir.¹ Buna karşılık, aynı şeklin B panelinde lise

1 Benzer grafikler için bkz.: (Hanushek & Wößmann 2007).

ve altındaki eğitim düzeyleri kontrol edildikten sonra, ülkelerin PISA testlerindeki ortalama matematik notları ile kişi başına reel GSYH değerleri arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile, ülkelerin gelir düzeyleri nüfusun eğitim düzeyinden ziyade, alınan eğitimin kalitesi ile ilişkilidir.

Şekil 11. OECD ülkelerinde kişi başına GSYH, Eğitim Düzeyi ve Eğitimin Kalitesi.

PISA 2006 ve Barro ve Lee (2013) verilerinden oluşturulmuştur.

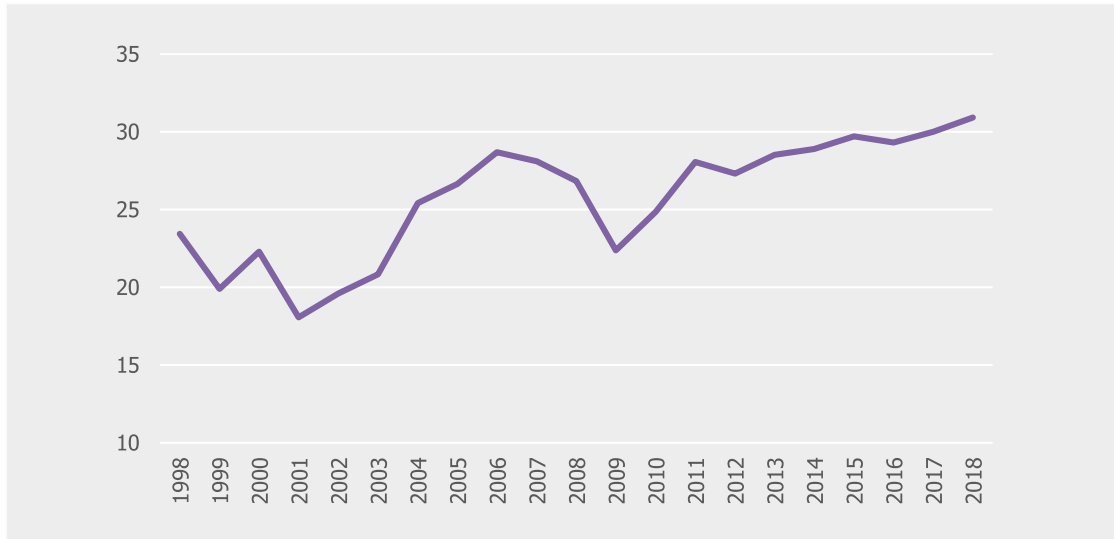
Eğitim, bireylerin ve dolayısıyla ekonominin beşerî sermaye stokuna yapılan bir yatırımdır. Her yatırım gibi, beşerî sermaye yatırımının getirisi de gelecekte ortaya çıkacağı için, bugünkü eğitim politikaları gelecekte nasıl bir ekonomiye sahip olacağımızı belirlemektedir. Doğal olarak geleceğin işgücünün nasıl bir eğitim perspektifi ile yetiştirilmesi gerektiği en önemli tartışma konularından biri hâline gelmiştir. Bu konu sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için hayati bir öneme sahiptir. Türkiye'deki genel bakış açısı bireyleri işgücü piyasasına hazırlamak için talep gören mesleki becerilerin verilmesi ve bu mesleki eğitimin kalitesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Eğitim politikalarının bu bakış açısına göre şekillendirildiği ve ailelerin taleplerinin de bu doğrultuda geliştiği görülmektedir.

Bu çalışmadaki eğitime bakış açısı formel eğitimi bir mesleki beceri edindirme süreci olarak gören yaklaşımdan tamamen farklıdır. Eğitim politikaları tasarlanırken geleceğin işgücünün göz önünde bulundurulması şarttır. Günümüzdeki teknolojik ilerlemeler sonucunda üretimde robotlaşma ve yapay zekâ artık futuristik bir fantezi olmaktan çıkarak gerçekleşmeye başlamıştır. Görünen o ki, gelecek 20 yıl içerisinde birçok sektörde üretim yapay zekâyâ sahip robotlar ve botlarla yapılır hâle gelecektir. Bu süreçte yaratıcılık gerektirmeyen birçok mesleğin yok olacağı, nüfusun önemli bir kısmının atıl hâle geleceği öngörülmektedir. Belirli meslekler ve sektörler ortadan kalkarken, yeni meslekler ve sektörler ortaya çıkacaktır. "Yaratıcı yıkım" süreçlerinin ve sektörel kaymaların çok daha hızlı yaşanacağı bir dönemde, insanların uzun süre aynı sektörde çalışmaları veya aynı işi yapmaları zorlaşacaktır. İş gücünün bu yapısal değişimlere hızla uyum sağlayabilecek şekilde donatılması gerekmektedir. Bu donatım sürecinin en önemli aracı eğitimidir. Bu nedenle, eğitim sisteminin insanlara belirli mesleki bilgileri vermekten ziyade, herhangi bir beceriyi hızlı ve etkin bir şekilde öğrenebilme yetisini kazandıracak bir yapıya kavuşturulması şarttır. Bunun başarılabilmesi için öğrencilere hayat boyu öğrenmeyi destekleyecek temel becerilerin nitelikli

bir şekilde edindirilmesi gerekmektedir. Bunlar en önemlileri arasında okuma, yazılı ve sözlü iletişim, matematik okuryazarlığı, bilişim okuryazarlığı, kodlama becerileri sayılabilir. Eğitim sisteminin bu becerileri nitelikli bir şekilde kazandıracak hâle dönüştürülmesi gerekmektedir. Bununla birlikte ilk ve orta eğitimin tek amacının “beceri” kazandırmak olması ekonomide temel bir sorunun ana kaynağıdır. Bu ise “iş ahlakı”dır. Günümüzün en sorunlu alanlarından biri bireylerin ekonomik faaliyetlerinde temel alacakları etik kuralların dışlanması veya çarpıtılmasıdır. Kurumsal yapının önemli bir boyutu olan iş ahlakının temellerinin ilk ve orta eğitimde atılması gerekmektedir. Bu sebeple eğitimdeki dönüşümün önemli bir boyutunu değerler eğitimi oluşturmalıdır. Sosyal adaleti gözeten kapsayıcı ve güçlü kurumların oluşabilmesi için değerler eğitiminin eğitim sisteminin önemli bir unsuru hâline getirilmesi şarttır.

Sermaye ve Tasarruflar

Gelişmekte olan ülkelerin tipik özelliği sermaye/emek oranının düşük olmasıdır. Sermaye/emek oranı düşük olan ekonomilerde sermaye faktöründeki artışlar büyümenin en önemli kaynağıdır. Sermaye stokundaki artışların kaynağı yatırımlardır. Yüksek büyüme hızlarına ulaşmış ekonomiler incelendiğinde, bu ülkelerdeki yatırım harcamalarının GSYH içindeki oranının (yatırım oranı) %25’in üzerinde olduğu görülmektedir (The Growth Report, 2008). Yüksek uzun dönem büyüme için yüksek yatırım oranlarının sağlanması gereklidir. Şekil 12’de 1998-2018 dönemi için Türkiye’nin toplam yatırım harcamalarının GSYH içerisindeki payları gösterilmiştir.² Bu grafiğe göre yüksek büyüme dönemlerinde yatırım oranları yüzde 25’in üzerindedir. Bunun yanında yüksek yatırım oranları, yatırımın gerçekleştiği dönemden ziyade gelecekteki ekonomik büyüme için önemlidir.

Şekil 12. Türkiye’de Yatırım Harcamalarının GSYH İçerisindeki Payı (%).

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

2 2018 yılı gözlemi ilk üç çeyrek için hesaplanmıştır.

Türkiye’de son otuz yıldaki ekonomik büyümenin temel kaynağı sermaye faktöründeki artışlar olmuştur. Sermaye stokundaki artışlar, yani yatırımlar tasarruflar ile finanse edilir. Ulusal tasarrufların yeterli olmaması hâlinde bu yatırımların dış dünyadan finanse edilmesi gerekir. Bu durum tasarruf açığı olarak adlandırılmaktadır. Yatırımların dış kaynaklarla finanse edilmesi cari açığı artırarak ekonomiyi iç ve dış şoklara kırılgan hâle getirir. Tasarruf açığı Türkiye’nin en önemli meselelerinden biridir. Türkiye uzun yıllardır tasarruf açığı vermekte ve bu Türkiye için büyümenin temel kaynağı olan sermaye birikiminin dış kaynaklarla finanse edilmesine neden olmaktadır. Bu yapı Türkiye’de büyümenin istikrarını önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Hızlı uzun dönem büyümeyi yakalayabilmek için ulusal tasarrufların artırılması gerekliliği açıktır. Ulusal tasarrufların artırılmasına yönelik bugüne kadar uygulanan politikalara rağmen tasarruf oranları istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu konuda daha etkin politikalara ihtiyaç vardır. Tasarrufu artırmaya dönük politikalar tasarlanırken demografik dinamiklerin de dikkate alınması gereklidir (Altuğ ve Fırat, 2018).

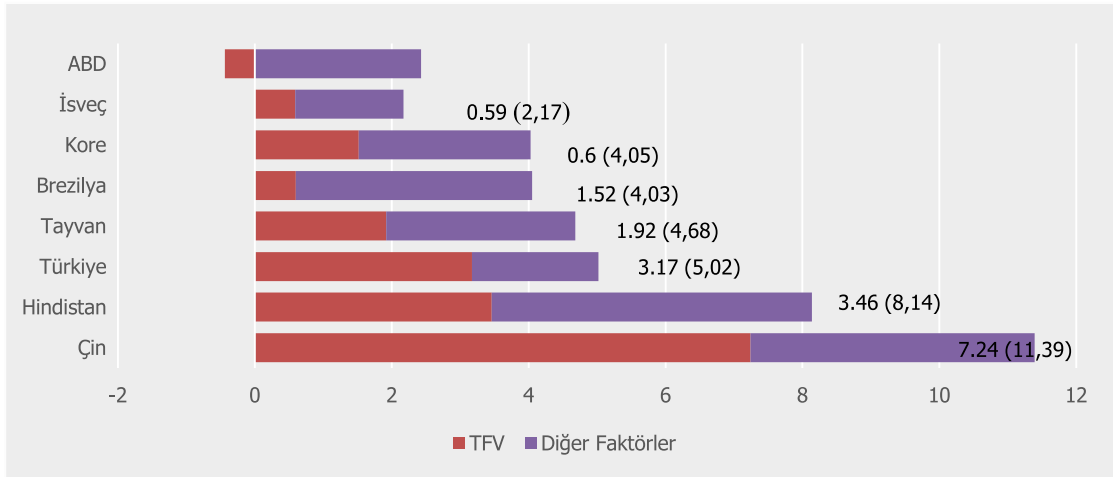
Yatırımların önemli bir kısmını teşkil eden sabit sermaye stokundaki artışlar doğrudan üretim sürecine dâhil olan konut dışı binalar ile konut yatırımlarından oluşmaktadır. Konut yatırımlarının üretime katkısı, konut dışı yatırımlara göre çok daha düşük olduğu için, sabit sermaye yatırımlarının kompozisyonu önemlidir (Taşdemir ve Dama, 2016, s. 61-64). İç tasarruf yetersizliği nedeni ile önemli bir kısmı dış kaynaklarla finanse edilen sabit sermaye yatırımlarının, konut gibi marjinal verimin düşük olduğu sektörlerden ziyade verimliliğin ve ihracat imkânlarının yüksek olduğu sektörlerle tahsis edilmesi teşvik edilmelidir.

Toplam Faktör Verimliliği ve Teknolojik İlerleme

2018 Nobel İktisat Ödülü sahibi Paul Romer (tarih) mutfak analogisi kullanarak, uzun dönem büyümenin daha fazla malzeme kullanarak değil, ancak daha iyi tarifler geliştirerek sağlanabileceğini vurgulamaktadır. Buradaki “tarif” ile daha etkin üretim teknolojileri kastedilmektedir. Uzun dönem büyüme için ne kadar girdi kullanıldığı veya girdilerin niteliklerinden ziyade bu girdilerin ne kadar etkin bir şekilde bir araya getirildiği önemlidir. Üretim sürecine dâhil olan sermaye ve emek miktarının uzun dönemde sürekli artırılabilmesi mümkün olsa bile bu, uzun dönemde istenilen yüksek büyüme oranlarının sürdürülebilmesini garanti etmemektedir. İktisadi büyüme hakkındaki mevcut bilgilerimiz, azalan verimler yasası nedeniyle sermayenin veya emeğin nicel artışlarına dayalı yüksek ekonomik büyümenin uzun dönemde sürdürülemeyeceğini söylemektedir.

İç tasarruf yetersizliği nedeni ile önemli bir kısmı dış kaynaklarla finanse edilen sabit sermaye yatırımlarının, konut gibi marjinal verimin düşük olduğu sektörlerden ziyade verimliliğin ve ihracat imkânlarının yüksek olduğu sektörlerle tahsis edilmesi teşvik edilmelidir.

Şekil 13. Seçilmiş Ülkeler İçin 2002-2010 Dönemi TFV Büyüme Oranları.

Atiyas ve Bakış'tan (2014) alınmıştır.

Emek verimliliğinin aksine TFV doğrudan gözlemlenebilen bir büyüklük değildir. Bu verimlilik ölçütü, ekonomik büyüme hesaplarında toplam büyümenin girdi miktarları ile açıklanamayan kısmı, yani “kalıntı” olarak elde edilir. TFV iktisadi faaliyetlerdeki çeşitli dışsallıklardan, üretimin organizasyonu ve üretim teknolojilerindeki ilerlemelerden veya kaynak tahsisatındaki iyileşmelerden kaynaklanan bir büyüme faktörüdür. Ekonominin toplam üretimini ifade eden üretim fonksiyonunun ölçeğe göre sabit getiriye sahip olduğu varsayılırsa, ekonomik büyüme üretim faktörlerinin ve toplam faktör verimliliğindeki büyümenin toplamı olarak ifade edilebilir:³

$$\text{Üretim Artışı} = \text{Emek Artışı} + \text{Sermaye Artışı} + \text{TFV Artışı}$$

İktisadi büyüme araştırmalarının en önemli bulgusu, uzun dönemde yüksek büyüme oranlarının ancak toplam faktör verimliliğindeki büyüme ile sağlanabileceğidir. Şekil 13, 2002-2010 döneminde seçilmiş ülkeler için toplam faktör verimliliği ve ekonomik büyüme oranlarını vermektedir. Görüldüğü gibi TFV büyümesinin yüksek olduğu ülkelerde uzun dönem ortalama büyüme de yüksektir.

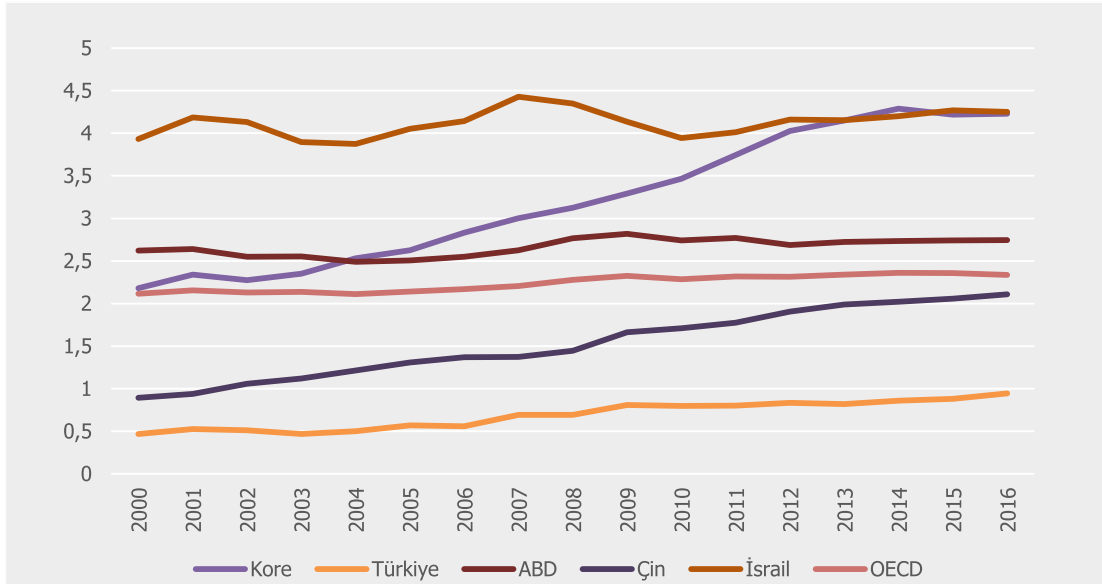
Toplam faktör verimliliği Türkiye'nin uzun dönemde sürekli ve yüksek bir büyüme oranı yakalayarak gelişmiş ülkelerdeki kişi başına gelir düzeyine yakınsaması için en önemli faktör olarak ortaya çıkmaktadır (Altug, Filiztekin ve Pamuk, 2008; Üngör, 2014). Toplam faktör verimliliğini belirleyen birden fazla husus söz konusudur. Verimlilik artışının en önemli kaynaklarından biri üretim süreçlerindeki yenilik ve iyileştirmelerdir. Yeniliklerin temel itici gücü AR-GE faaliyetleridir. AR-GE faaliyetlerinin düzeyi ve etkinliği ise yenilik ve girişimcilik eko sistemine bağlıdır.

Toplam faktör verimliliğini artıran teknolojik ilerleme, yenilik (inovasyon) ve girişimcilik vasıtasıyla gerçekleşir. İktisadi anlamda teknolojik ilerleme nihai tüketime dönük yeni ürünlerin ortaya çıkmasından ziyade üretim teknolojisindeki verimliliği artıran yenilikler veya iyileştirmelerdir. Örneğin akıllı telefonlar

3 Emek faktörünün niteliğindeki artışlar ise “beşerî sermaye”deki artışlar olarak değerlendirilir ve ilave bir üretim faktörü olarak büyüme hesaplarına dâhil edilebilir.

tüketicilerin günlük iletişimlerini kolaylaştıran teknolojik aygıtlardır. Fakat bu ürünlerin iktisadi anlamda bir teknolojik ilerleme olmaları üretim süreçlerini daha verimli hâle getirmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda ülkeler arası karşılaştırmalı veri üreten çeşitli kuruluşların yayımladığı endeksler mevcuttur. Bu endekslerde Türkiye'nin sıralaması son yıllarda bir miktar yükselse de hiçbirinde henüz ilk 20 ülke arasına girebilmiş değildir. Örneğin "Global Innovation Index" (GII) (2018) 2018 raporuna göre Türkiye 126 ülke arasında 50. sıradadır.

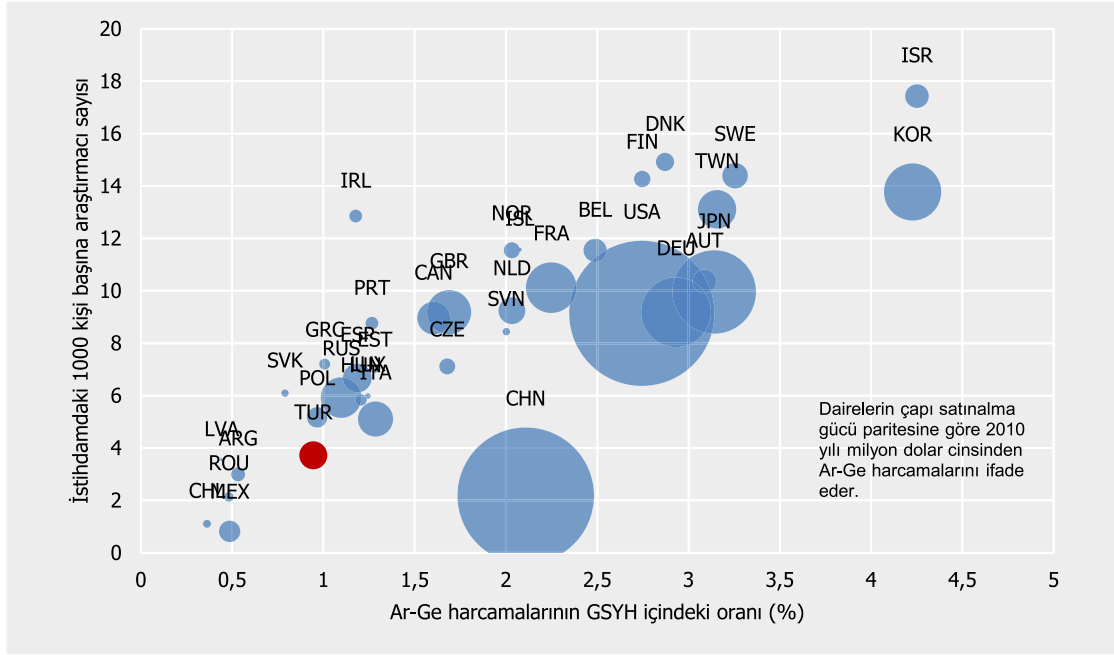
Yenilikler büyük ölçüde araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) faaliyetlerinin sonuçlarıdır. Ar-Ge faaliyetleri üniversiteler, özel ve kamu araştırma kurumları ile firmalardaki Ar-Ge birimleri tarafından gerçekleştirilir. Ar-Ge faaliyetlerinin en genel ölçütü Ar-Ge harcamalarıdır. Şekil 14'de seçilmiş ülkelerin yıllık Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payları verilmiştir. Türkiye'nin yıllık toplam Ar-Ge harcamasının GSYH içindeki payı 2000 yılında yüzde 0,46'dan 2016 yılında yüzde 0,94'e yükselmiştir. Bu artışa rağmen bu oran OECD ortalamasının yarısından daha azdır. Aynı dönemde Çin Ar-Ge harcamalarının payını yüzde 0,89'dan yüzde 2,1'e çıkarmıştır. Güney Kore'nin Ar-Ge harcamalarındaki artış hızı da kayda değerdir. Bu ülke 2000 yılında yüzde 2,1 olan Ar-Ge harcaması payını 2016 yılında yüzde 4,2'ye çıkarmıştır.

Şekil 14. Ar-Ge Harcamalarının GSYH İçindeki Payı.

OECD verilerinden hesaplanmıştır.

Şekil 15 ülkelerin Ar-Ge harcamalarına ilişkin daha kapsamlı bir fotoğraf sunmaktadır. Grafiğin dikey eksenini istihdamdaki 1000 kişi başına düşen araştırmacı sayısını, yatay eksenini ise toplam Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payını vermektedir. Dairelerin büyüklükleri ise ülkelerin toplam Ar-Ge harcamalarını göstermektedir. Karşılaştırılabilmesi açısından örnek vermek gerekirse, Çin'in toplam Ar-Ge harcaması 451.201 milyon dolardır. Buna karşılık Türkiye'nin toplam Ar-Ge harcaması ise 18.963 milyon dolar, Güney Kore'nin 79.354 milyon dolar, İngiltere'nin ise 47.244 milyon dolardır. Türkiye'nin araştırmacı sayısı ve Ar-Ge faaliyetlerine tahsis edilen kaynak açısından arzulan seviyede olmadığı açıktır.

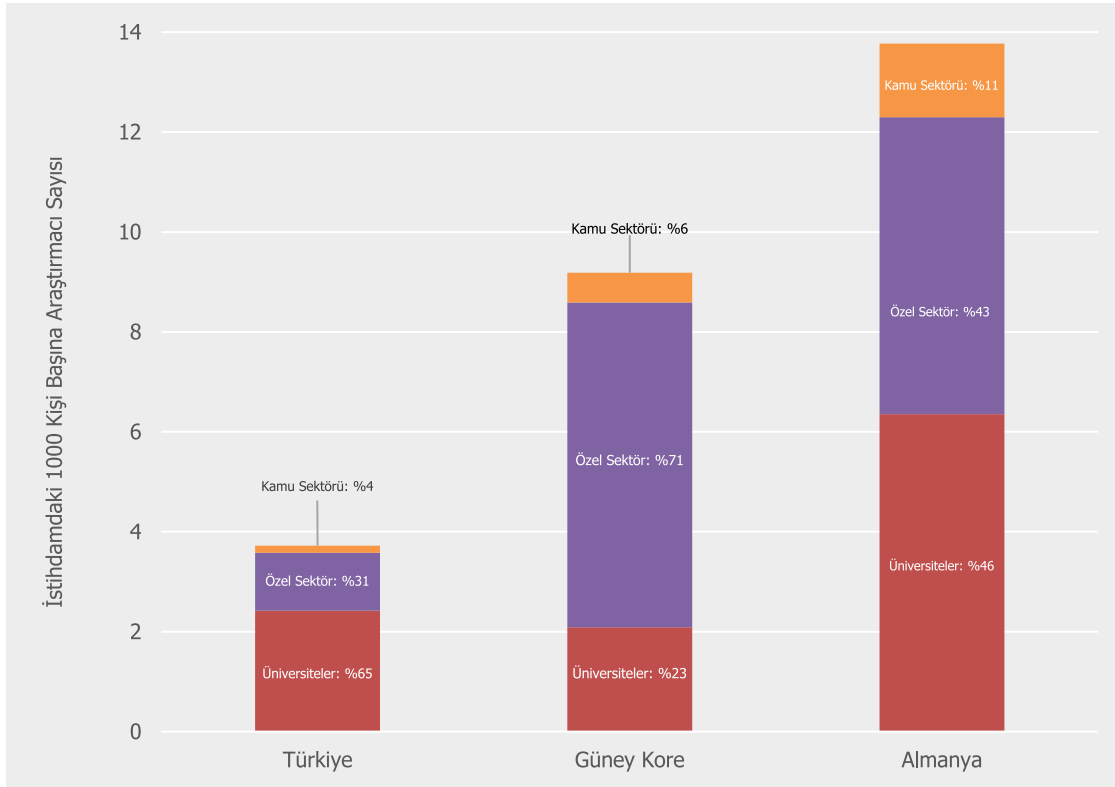

Şekil 15. Ar-Ge Harcamaları ve Araştırmacı Sayıları.

OECD verilerinden oluşturulmuştur.

Not. ABD, Kanada, Meksika, İsrail, Polonya ve Fransa'nın araştırmacı sayısı verisi 2016 yılından önce mevcut olan en son yıla aittir.

Şekil 16'da Türkiye'nin yanı sıra Güney Kore ve Almanya'daki araştırmacı dağılımları ve istihdamdaki bin kişi başına düşen araştırmacı sayıları verilmiştir. 2016 yılı itibariyle Türkiye'de istihdam edilen 1000 kişi başına düşen araştırmacı sayısı ise 3,7'dir. Bu sayı Güney Kore'de 14 ve Almanya'da 9'dur. Türkiye'deki araştırmacıların 65'i yükseköğretim kurumlarında, yüzde 4'ü kamu kurumlarında, yüzde 31'i ise özel sektör firmalarında görev yapmaktadır. Görüldüğü gibi özel sektörde istihdam edilen araştırmacıların toplam içerisindeki payı en düşük olan ülke Türkiye'dir. Özel sektör tarafından gerçekleştirilen Ar-Ge faaliyetlerinin ürüne dönüşme olasılığının çok daha yüksek olduğu unutulmamalıdır. Türkiye'deki toplam araştırmacı sayısını artırmak için gerekli teşviklerin yanında, özel sektör firmalarının Ar-Ge faaliyetlerini destekleyecek kurumsal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

Şekil 16. Araştırmacıların Sektörlere Göre Dağılımı.

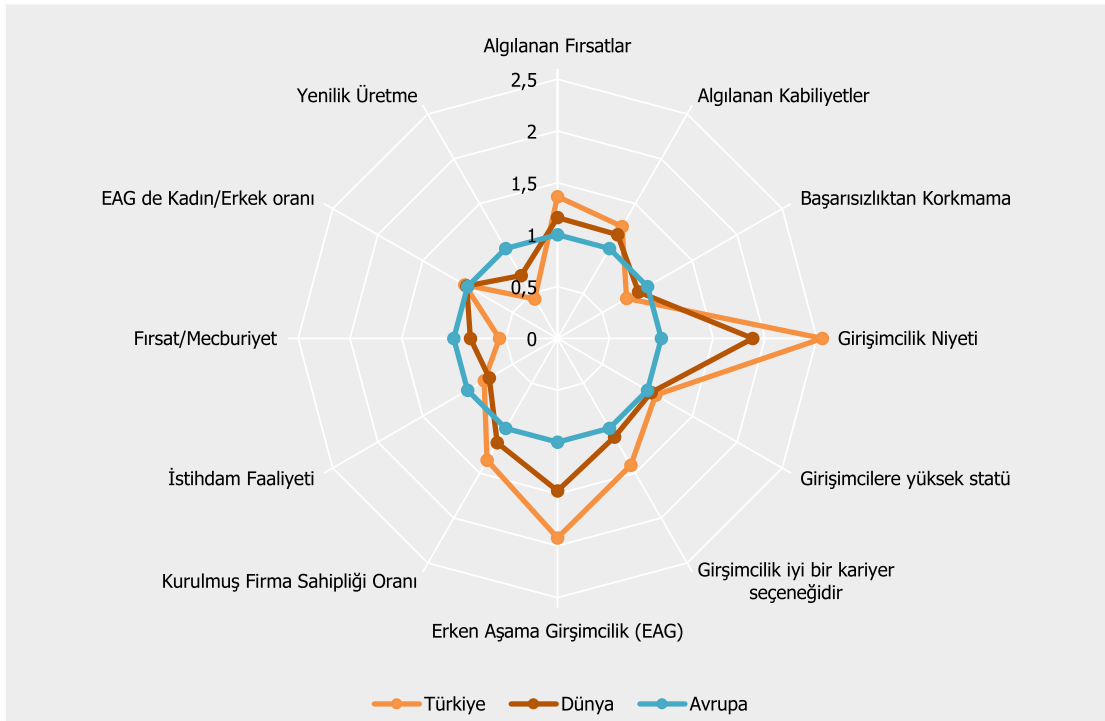
OECD, MSTI veritabanı verilerinden oluşturulmuştur.

Not. Almanya verisi 2015 yılına aittir.

Ar-Ge faaliyetleri ile ortaya çıkan yeniliklerin üretime yansması ancak girişimcilik faaliyetleri ile mümkündür. Bu nedenle, farklı kavramlar olsalar da yenilikçilik ve girişimcilik genellikle birlikte anılmaktadır. Küresel Girişimcilik Endeksinin (GEI) tüm ülkeleri kapsayan 2018 sıralamasına göre Türkiye 137 ülke arasında 37. sıradadır (Acs, Szerb ve Lloyd, 2018). Bu endeks hem girişimciliğin kalitesini hem de girişimcilik ekosisteminin kapsamını ve derinliğini ölçmektedir. Gelişmiş ekonomilerin Küresel Girişimcilik Endeksi'nde üst sıralarda yer aldığı görülmektedir.

Küresel Girişimcilik Endeksi girişimciliği bölgesel olarak değerlendirdiğinde, Asya-Pasifik, Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Kuzey Amerika, Güney/Orta Amerika ve Karayipler, Sahra Altı Afrika olarak altı bölgeye ayırmıştır. Her bölgenin gelişim süreci kendine özgü özellikler göstermektedir. Asya-Pasifik bölgesi risk toleransını geliştirerek ve ülke risk faktörlerini azaltarak hızlı bir gelişim göstermiştir ve 2018 yılı için bir önceki yıla göre ortalamasının %4 üzerine çıkmıştır. Bölgenin lideri %75'lik bir skor ile Avustralya'dır. Türkiye de bu bölge içerisinde yer alıp %45'lik bir skor ile ilk on içinde yer alarak 8. sıradadır. Asya-Pasifik bölgesi beşerî sermaye ve ürün yeniliklerinde ortalama olarak en yüksek etkinliğe sahip olan bölgedir. Bu bölgede bulunan ülkeler, iş alanında iyi eğitilmiş ve işgücü piyasasında serbestçe hareket edebilen yüksek eğitimli nüfuslara sahiptir.

Girişimcilik alanında ilerleme kat edebilmek için avantaj ve dezavantajların tespiti önemlidir. Uluslararası değerlendirmelerden hareketle, Türkiye'nin girişimcilik potansiyeli açısından avantajlara sahip olduğu, fakat bu potansiyeli gerçekleştirme açısından yeterli başarıyı gösteremediği söylenebilir. Türkiye'nin avantajlı olduğu hususlar ve yetersiz kaldığı alanların değerlendirilebilmesi amacıyla GEM (2017) tarafından yayımlanan "Küresel Girişimcilik Raporu"ndaki temel girişimcilik göstergeleri ve girişimcilik ekosisteminin uzman görüşlerine dayanan bir değerlendirmesi karşılaştırmalı olarak özetlenmiştir. Şekil 16'da Türkiye için 2016/2017 anket verilerine dayanan temel girişimcilik göstergeleri endeks değerleri dünya ve Avrupa ortalamaları ile birlikte verilmiştir. Şekildeki endeks değerleri Avrupa ortalaması bire eşit olacak şekilde normalleştirilmiştir. Şekil 17'deki "algılanan fırsatlar", "algılanan kabiliyetler", "başarısızlıktan korkmama", "girişimcilik niyeti", "girişimcilere yüksek statü" ve "girişimcilik iyi bir kariyer seçeneğidir" göstergeleri girişimcilik potansiyelini yansıtmaktadır. Diğerleri ise bu potansiyelin erken aşama girişimlere dönüşerek, gerçekleşme seviyesine ve erken aşama girişimlerin niteliğine dair göstergelerdir.

Şekil 17. Girişimcilik Göstergeleri.

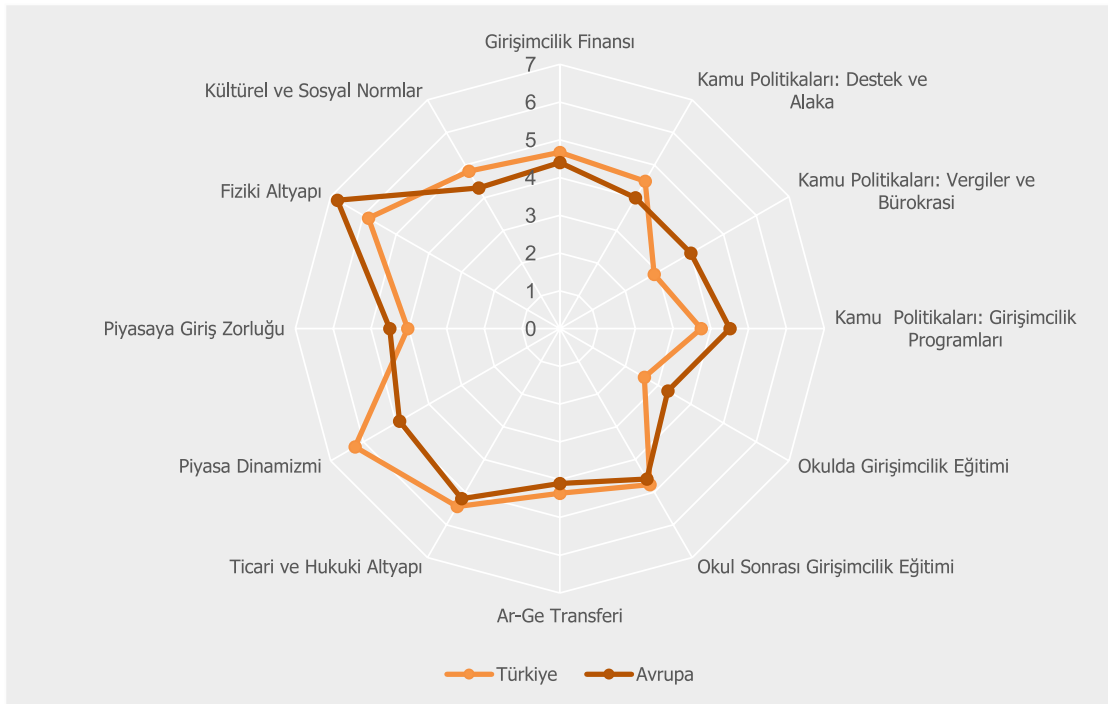
GEM (2016) verilerinden oluşturulmuştur.

Not. Avrupa=1 olacak şekilde normalleştirilmiştir.

Şekil 17'deki verilerden hareketle Türkiye'nin girişimcilik potansiyelinin Avrupa ve Dünya ortalamasının üzerinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türk insanının fırsat algılamasının dünya ve Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Ayrıca Avrupa ve dünya ortalamaları ile karşılaştırıldığında Türkiye'deki bireylerin girişimcilik için gerekli kabiliyete sahip olduklarını düşündükleri ve girişimcilik niyetlerinin yüksek olduğu görülmektedir. Girişimcilerin statüsüne verdikleri değer ve girişimciliği iyi bir kariyer seçeneği olarak görmelerinden hareketle, Türk toplumunun girişimciliğe attığı değerin de dünya ve Avrupa ortalamalarının

dan yüksek olduğu açıktır. Girişimcilik potansiyeline dair bu avantajlara rağmen, “başarısızlıktan korkmama” göstergesi hem dünya hem Avrupa ortalamalarının altındadır. Bu gösterge bireylerin girişimcilik için risk alma potansiyelini ifade etmektedir. Dolayısıyla girişimcilik potansiyelinin fiiliyata geçmesi açısından en önemli karakteristiklerden biridir. Dünya ve Avrupa ortalamaları ile karşılaştırıldığında Türk insanının girişimcilik hususunda risk alma eğilimi düşüktür. Bu nedenle Türkiye açısından girişimciliğin önündeki en önemli dezavantajın bireylerin girişimcilik riskine karşı tutumlarıdır. Girişimcilikte risk almaya dair tutumun en önemli belirleyicilerinden biri ekonomik öngörülebilirliktir. Bir ekonomide makroekonomik oynaklık ne kadar yüksek ise, ekonomik öngörülebilirlik o kadar düşük olacaktır. Ekonomik öngörülebilirliği artıran diğer bir faktör ise kurumsal yapıdır. Kurumların güvenilirliği ve istikrarı ekonomik öngörülebilirliği artıran önemli unsurlardan biridir. Özellikle ticari ilişkilere dair hukuksal düzenlemeler bu kurumsal yapının en önemli bileşenidir.

Girişimcilik faaliyetlerine ilişkin göstergeler, Türkiye'nin özellikle erken aşama girişimcilikte nicel olarak dünya ve Avrupa ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Şekil 17'deki “erken aşama girişimcilik” ve “kurulmuş firma sahipliği oranı” bu durumu teyit etmektedir. Bununla birlikte girişimcilik faaliyetlerinin niteliği oldukça sorunludur. Öncelikle girişimciliğin istihdam yaratma derecesi düşüktür ve her ne kadar dünya ortalamasına yakın ise de, Avrupa ortalamasının altındadır. Ayrıca, girişimlerin yenilik üretme kabiliyetinin de dünya ve Avrupa ortalamasının oldukça altında olduğu görülmektedir. Yani, Türkiye'deki yeni girişimler ekonomiye yenilik açısından herhangi bir katkı sunmamaktadır. Dolayısıyla erken aşama girişimlerin piyasaya bir yenilik yaparak girmediği anlaşılmaktadır. Girişimcilik nedeni olarak “fırsat/mecburiyet” göstergesi de bunu teyit etmektedir. Bu göstergeye ait endeksin değerinin yüksek olması yenilik veya diğerlerinin göremediği bir fırsattan kaynaklanan girişimlerin oranının yüksek olduğu anlamına gelir. Dünya ve Avrupa ortalamaları ile karşılaştırıldığında, Türkiye'deki girişimlerin bir yenilikten değil, daha çok mecburiyetten kaynaklandığı görülmektedir.

Şekil 18. Girişimcilik Ekosistemi Uzman Değerlendirmesi.

GEM (2016) verilerinden oluşturulmuştur.

Türkiye'deki girişimcilik ekosisteminin uzman görüşlerinden hareketle hazırlanan bir değerlendirmesi, Avrupa ülkelerinin ortalaması ile birlikte Şekil 18'de verilmiştir. Dokuz puan üzerinden yapılan bu değerlendirmede 12 alan ele alınmıştır. Bütün alanlarda 0 en kötü, 9 ise en iyi puanı göstermektedir. Girişimcilik finansı, kamu kurumlarının destek ve alakası, okul sonrası girişimcilik eğitimi ve ticari hukuk ve altyapı alanlarında Türkiye'nin Avrupa ortalamasına yakın veya onun üzerinde olduğu görülmektedir. Ayrıca, piyasadaki tüketim ve aramal talep koşullarını yansıtan "piyasa dinamizmi"nde Türkiye'nin Avrupa ülkeleri ortalamasının çok üzerinde olması dikkat çekmektedir.

Girişimcilik ekosistemi açısından Türkiye'nin ilerlemeye ihtiyaç duyduğu alanların başında vergiler ve bürokrasi gelmektedir. İlk olarak Turgut Özal'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin 45. Hükümetinin başbakanı olduğu dönemde gündeme getirdiği ve çeşitli iyileştirmeler yaptığı bu konuda, bugüne kadar yapılanların yeterli olmadığı görülmektedir. Girişimcilik destek programları ve okulda girişimcilik eğitimi açısından da Avrupa'nın gerisinde kaldığımız açıktır. Kamu kaynakları ile yapılan girişimcilik programlarının, nitelikli bir şekilde etki analizlerinin yapılarak geliştirilmesi ve sayılarının artırılması gerekmektedir.

İktisadi kurumlar toplam faktör verimliliğinin ve dolayısıyla uzun dönem büyümenin önemli bir kaynağıdır.

Türkiye'de okullardaki girişimcilik eğitimlerinin genellikle üniversite seviyesinde verildiği görülmektedir. Öğrencilerin üniversite tercihlerini etkileyecek bir unsur olan girişimcilik ve yenilikçilik perspektifini kazandıracak eğitimlerin lise seviyesine inmesi gerekmektedir. Mevcut durumda üniversitelerdeki girişimcilik eğitiminin ise genellikle girişimcilik konusunda seçmeli derslerin açılması düzeyinde kaldığı görülmektedir. Üniversite programlarının öğrencileri mümkün olduğu kadar fazla değişik alanlardaki bakış açılarına maruz bırakacak esneklikte tasarlanmasının girişimciliği ve yenilikçiliği destekleyecek en önemli adımlardan biri olduğu değerlendirilmektedir.

Şekil 18'den, Türkiye'nin piyasaya giriş zorluğu konusunda Avrupa ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Bu puanın düşüklüğü piyasalarda önemli giriş engellerinin bulunduğuna işaret etmektedir. Piyasalarda rekabeti artırıcı ve piyasaya girişi kolaylaştırıcı düzenleme ve denetleme faaliyetlerinin artırılması gerekmektedir.

Kurumların Rolü

Douglass North ve Robert Thomas'a (2009) göre teknolojik ilerleme, eğitim ve sermaye birikimi gibi faktörler aslında büyümenin kaynağı değil, büyümenin kendisidir (s. 2). Büyümenin asıl kaynağı kurumlardır.⁴ İktisadi kurumların toplam faktör verimliliğinin ve dolayısıyla uzun dönem büyümenin önemli bir kaynağı olduğu hususunda iktisatçılar arasında bir fikir birliği mevcuttur (Hall ve Jones 1999; Acemoğlu, Johnson ve Robinson 2001; Rodrik, Subramanian

4 Buradaki "kurumlar" ifadesi ile anlatılmak istenenin kesinlikle "organizasyon" anlamındaki kurumlar olmadığına dikkat ediniz. "Kurumlar" iktisattaki teknik bir terimdir ve bu bölümde açıklanacağı gibi, ilişkileri düzenleyen her türlü faktörü içerir.

ve Trebbi 2004; Acemoğlu, Johnson ve Robinson 2005; Acemoğlu ve Robinson, 2012). North (1990) kurumları “toplumdaki oyunun kuralları” veya “insanlar tarafından tasarlanmış ve insanlar arasındaki etkileşimi şekillendiren kısıtlar” (s. 3) şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdaki üç unsurun altının çizilmesi gerekmektedir. Öncelikle kurumlar insanlar tarafından oluşturulur. Yani coğrafya, iklim veya etnisite gibi kontrol edilemeyen olgular değildir. İkincisi kurumlar insan davranışlarını belirleyen kısıtlar ve kurallardır. Üçüncüsü ise kurumların insan davranışı üzerindeki etkisi teşvikler yoluyla gerçekleşir. Buradan hareketle Acemoğlu ve Robinson (2012) iktisadi kurumları “ekonominin çarklarının nasıl döneceğini ve bireylerin daha fazla çaba göstermeleri için gerekli motivasyonu sağlayan teşvikleri belirleyen kurallar” (s. 73) şeklinde tanımlarlar. Bu iktisatçılar kurumları “kapsayıcı kurumlar” ve “dışlayıcı kurumlar” olarak iki gruba ayırırlar (s. 73-79). Kapsayıcı kurumlar toplumun geniş kesimlerinin iktisadi faaliyetlere katılımını teşvik eden kurumlardır. Dışlayıcı kurumlar ise toplumdaki zenginliğin el değiştirmesi amacıyla oluşturulmuşlardır ve geniş toplum kesimlerini ekonomik aktivitelerden dışlayan bir fonksiyon ifa ederler. Kurumlar ya bireyleri kendi yetenekleri ve imkânları dâhilinde üretken faaliyetlere katılmaya teşvik eder, ki bu verimliliği artıran bir etkidir ya da rant aramaya teşvik eder.

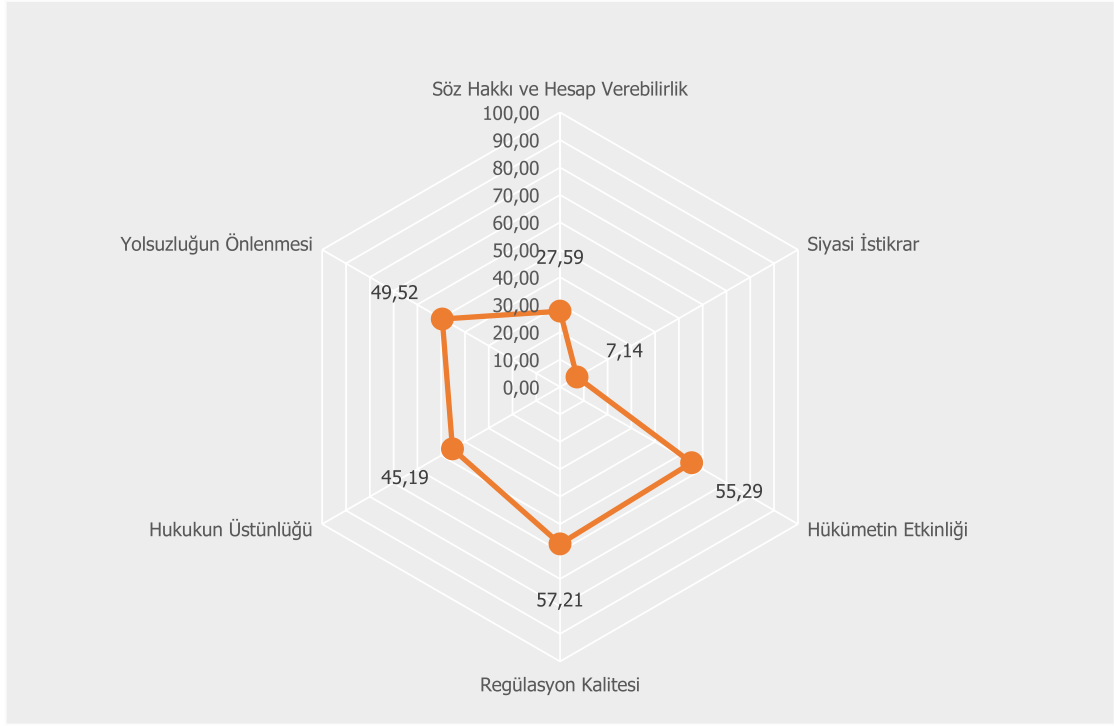
Bir ülkedeki kurumsal yapı birbirleri ile ilişkili iki kurum tarafından karakterize edilebilir. Bunlardan biri siyasal kurumlar, diğeri ise iktisadi kurumlardır. Acemoğlu vd. (2005) siyasal kurumlar, iktisadi kurumlar ve ekonomik performans arasındaki ilişkiyi Şekil 19'daki gibi açıklamaktadır. Yazarlara göre mevcut kaynak dağılımı ve siyasal kurumlar, siyasal gücün hangi ellerde bulunacağını belirler. Mevcut siyasal kurumlar ve kaynak dağılımı, siyasal gücü küçük bir grubun tekeline verebileceği gibi, geniş bir tabana da yayabilir. Söz konusu dönemdeki iktisadi kurumları ve bir sonraki dönemin siyasi kurumlarını siyasal gücü elinde bulunduranlar belirler. İktisadi kurumlar ise ülkenin ekonomik performansını ve bir sonraki dönemin kaynak dağılımını belirler. Bu argümandan hareketle Acemoğlu vd. (2005) kurumların tarihsel süreçte belirlendiği ve dolayısıyla önemli derecede devamlılık gösterdiğini iddia etmektedirler. Bu nedenle kurumsal yapıdaki değişim ancak siyasi güç ile mümkün olabilmektedir.

Şekil 19. Siyasal Kurumlar, İktisadi Kurumlar ve Ekonomik Büyüme.

Acemoğlu, Johnson ve Robinson'dan (2005). uyarlanmıştır.

Bu konuda yapılmış bütün çalışmalar Türkiye'nin düşük büyüme performansının arkasındaki en önemli faktörün iktisadi, sosyal ve siyasi kurumlar olduğu sonucuna varmaktadır (Altuğ, Filiztekin ve Pamuk, 2008; Adamopoulos ve Akyol, 2009; Hisamoglu, 2014; World Bank, 2014). Yukarıda ele alınan demografik değişim, beşerî sermaye yatırımları, tasarruf eksikliği, yenilik ve girişimcilik gibi faktörlerin tamamı kurumsal yapıya bağlıdır. Kurumsal yapılar bireylerin motivasyonlarını ve karşı karşıya oldukları kısıtları belirler. Zayıf ve dışlayıcı kurumlar uzun dönem büyümeyi destekleyecek bir motivasyon oluşturulmasının önündeki en temel engeldir. Hemen her ekonomik kriz sonrası yükselen “yapısal reform” talepleri özünde kurumsal değişim talepleridir.

Şekil 20. Türkiye'nin Nispi Kurumsal Kalite Göstergeleri.

Worldwide Governance Indicators (2017) verilerinden oluşturulmuştur.

Her kategoride en yüksek puana sahip ülkenin puanı 100 olacak şekilde normalize edilmiştir.

Kurumsal kaliteyi sağlıklı bir şekilde ölçmek oldukça zordur. Bu amaçla çeşitli ölçütler ve metodolojiler kullanılarak farklı endeksler geliştirilmiştir. Dünya Bankası tarafından oluşturulan ve yayımlanan WGI (Worldwide Governance Indicators) endeksinin Türkiye için 2017 değerleri Şekil 20'de görülmektedir. Bu grafikte en yüksek endeks değerine sahip ülkenin ilgili alandaki değeri 100 kabul edilmiştir. Kurumsal kalitenin en yüksek olduğu alan 100 üzerinden 57.21 ile regülasyon kalitesidir. Diğer bir ifade ile en güçlü olunan alanda dahi kat edilmesi gereken çok mesafe söz konusudur. En düşük kurumsal kalite göstergesi ise siyasi istikrardır. En düşük kurumsal kaliteye sahip olan alanlar ise siyasi istikrar ile söz hakkı ve hesap verebilirliktir. Her ne kadar bu tip göstergeler kullanılan metodolojiye ve alt ölçütlere göre değişse de Türkiye'nin 214 ülke arasındaki yeri hakkında kabaca bir fikir vermektedir. Kurumsal yapıyı daha kapsayıcı hâle getirmeye yönelik yapısal reformların gerçekleştirilmesi hızlı uzun dönem büyüme için en önemli öncelik olmalıdır. Özellikle söz hakkı ve hesap verebilirlik kurumsal yapılara güvenin de bir işaretidir. Hesap verebilirliği sağlamanın en temel yolu ise şeffaflıktır. Kamu kurumlarında her aşamada şeffaflık, kurumların başarıları hakkında değerlendirmelerin sağlıklı yapılabilmesi ve hesap verebilirliğin artırılması için önemli bir koşuldur.

B3. SOSYAL ADALET VE EKONOMİK BÜYÜME

Sosyal adaletin sağlanması uzun dönem büyüme hedefine ulaşmaya yardımcı olacak bir unsurdur. Sosyal adaleti gerçekleştirmek için büyüme hedeflerinden ödün vermek zorunda değiliz. “Toplumdaki bireylerin kapasitelerini ortaya çıkarabilmek için eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olması” olarak tanımladığımız sosyal adaletin iki önemli unsuru gelir eşitsizliği ve fırsat eşitsizliğinin giderilmesidir.

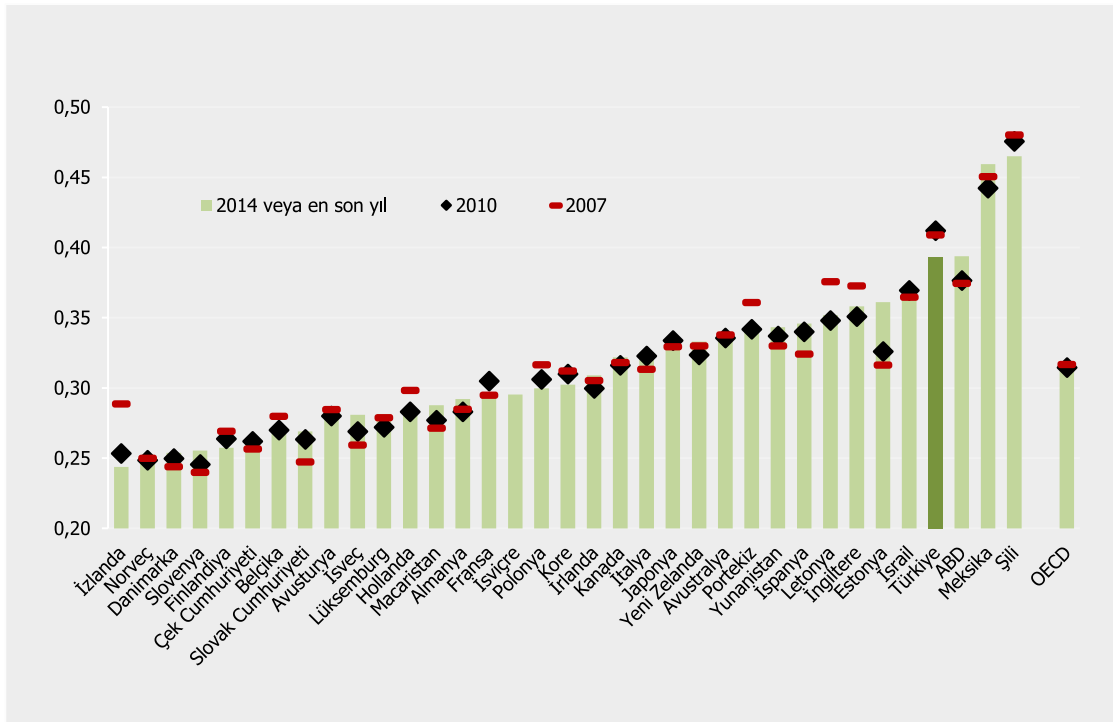
Sosyal adalet toplumdaki bireylerin eşit haklara sahip olması, devlet tarafından bu bireylere eşit muamele edilmesi ve fırsatlardan eşit şekilde faydalanması ile sağlanabilir. Sosyal adalet ile ekonomik büyüme arasında bir ödünleşim olduğu yaygın bir kanaat olmasına rağmen, bu doğru bir bakış açısı değildir. Sosyal adalet ve ekonomik büyüme birbirlerini destekleyen olgulardır.

Sosyal adaletin gerçekleşebilmesi için ekonomik büyümeye ihtiyacımız olduğu gibi, hızlı uzun dönem büyümenin en önemli itici gücü toplumdaki sosyal adaletin sağlanabilmesidir. Ekonomik büyüme alanındaki araştırmalar sosyal adalet ile maddi refah veya ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin iki yönlü olduğunu göstermektedir. Ekonomik büyümeyle ortaya çıkan refah artışı bir taraftan yoksulluğun azaltılması için gerekli kaynakları yaratırken, diğer taraftan daha kapsayıcı kurumsal yapıların inşa edilmesini, nüfusun daha sağlıklı ve eğitilmiş hâle gelmesini ve böyle bir toplumdan gelecek talepler ile sosyal adaleti sağlamaya dönük politikaların hayata geçirilmesini kolaylaştırmaktadır. Diğer yandan sosyal adalet bireylerin içinde yaşadıkları topluma ve kurumlara olan güvenini artırarak daha etkin bir ekonomiyi destekler. Sosyal adaletin sağlanamadığı ekonomilerde ortaya çıkacak gelir ve servet eşitsizlikleri, toplumsal güven sorunları ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyecek faktörlerdir (Cingano, 2014). Dolayısıyla, sosyal adalet için ekonomik büyüme önemli olduğu gibi, uzun dönem ekonomik büyüme için de sosyal adaletin sağlanması önemlidir.

Kapsayıcı bir ekonomik büyüme, ancak sosyal adaletin geliştirilmesi yoluyla çeşitli boyutlardaki ekonomik eşitsizliklerin azaltılması ile mümkündür. Sosyal adaleti önemseyen, kapsayıcı bir ekonomik büyüme kendi geri besleme mekanizmalarıyla sürdürülebilir ve uzun dönem büyümeyi destekler. Bu geri besleme mekanizmalarından en önemlisi kurumlardaki değişimdir. Araştırmalar sosyal adaletin kurumsal değişim üzerinde göz ardı edilemeyecek, uzun dönemli etkileri olduğunu göstermektedir. Sosyal adalet eksikliğinin önemli bir göstergesi olan servet eşitsizliği dışlayıcı

kurumlar oluşturarak uzun dönem büyümeyi olumsuz etkileyebilmektedir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan bir araştırmada arazi mülkiyetinin eşit olmayan bir şekilde dağılımının, beşerî sermayeyi artırmayı teşvik eden kurumların gelişmesini ve yaygınlaşmasını geciktirdiği tespit edilmiştir (Galor, Moav ve Vollrath, 2009). Benzer bir araştırma Arjantin ve Kanada arasındaki bugünkü gelir farkının büyük oranda 19. yüzyıldaki eşitsiz toprak dağılımı tarafından belirlendiğini ortaya koymaktadır (Adamopoulos, 2008). Günümüzde de servet üzerinden ortaya çıkan eşitsizliklerin üniversiteler gibi kritik öneme sahip eğitim kurumlarının beşerî sermaye artışını teşvik eden kurumlar olarak değil, rant aramanın birer aracı olarak görülmesini ve bu yönde gelişmesini teşvik etme tehlikesi mevcuttur.

Eşitsizliklerin kaynak tahsisatında etkinsizlikler meydana getirerek toplam faktör verimliliği ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceğine dair teorik argümanların yanında, ampirik bulgular da mevcuttur. Gelir ve servet eşitsizlikleri, ekonomik aktörleri üretken faaliyetler yerine rant arama davranışına teşvik etmektedir (Banerjee, Mookherjee, Munshi, ve Ray, 2001). Bu davranış kaynakların etkin tahsisatını engelleyerek toplam faktör verimliliğinin azalmasına yol açmaktadır. Rant arama davranışı meslek seçimleri yoluyla yetenekli bireyleri rant aramaya yönelik sektörlerle girmeye teşvik ederken, girişimciliği de olumsuz etkilemektedir. Bu şekilde ortaya çıkan etkinsizlik ekonomideki verimliliği azaltır ve ekonomik büyümeyi yavaşlatır (Murphy, Shleifer ve Vishny, 1991, 1993; Acemoglu, 1995). Bu nedenle uzun dönemde sürekli ve yüksek büyüme oranlarının gerçekleşebilmesi için, gelir ve servet eşitsizliklerinde somutlaşan çeşitli eşitsizliklerin asgari seviyeye indirilmesi önem taşımaktadır.

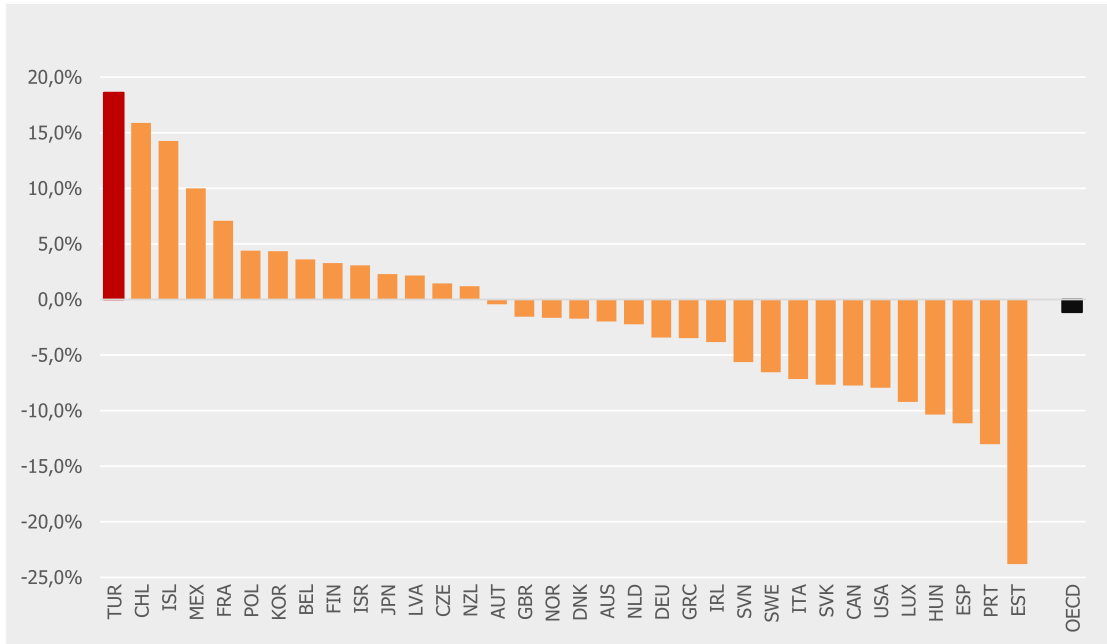

Şekil 21. OECD Ülkelerinde Harcanabilir Gelir Gini Katsayısı.

OECD, Inequality Update (2016) verilerinden oluşturulmuştur.

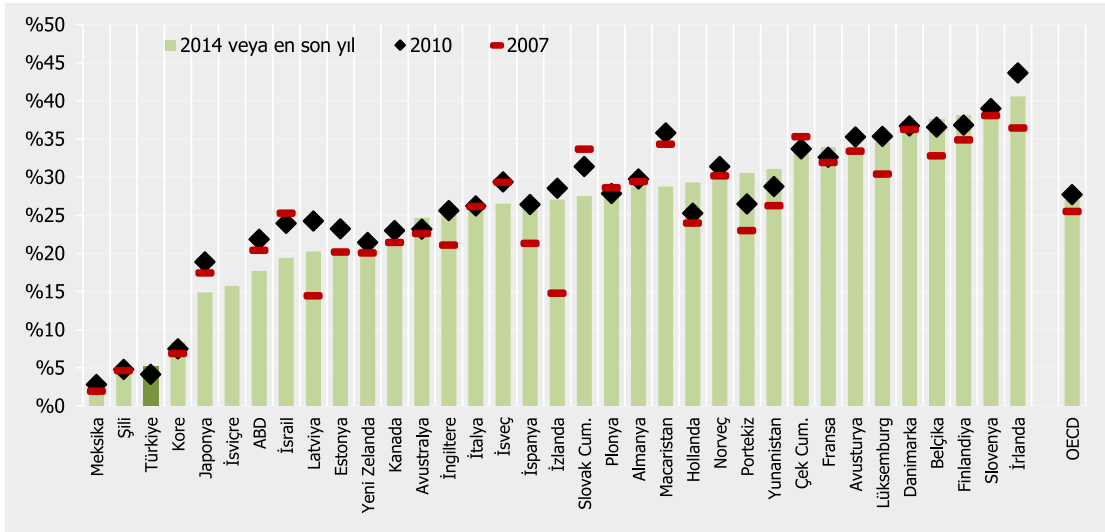
Eşitsizlik göstergelerinden en yaygın hesaplananı olan gelir eşitsizliğinin bir ölçütü Gini katsayısıdır. Gelir eşitsizliğinde Türkiye'nin uluslararası konumuna bakıldığında, OECD ülkeleri arasında Gini katsayısı en yüksek ilk 5 ülke arasındadır. Şekil 21 ile verilen grafikte görüldüğü gibi 2010-2014 döneminde genel gelir eşitsizliğinde bir iyileşme gerçekleşmiş ve Gini katsayısı azalmıştır. Bununla birlikte Almanya'nın 0,29 ve Norveç'in 0,25 olan Gini katsayıları ile karşılaştırıldığında Türkiye'nin 0,39 olarak hesaplanan Gini katsayısı hâlen oldukça yüksektir.

Gelir dağılımındaki eşitsizlikte 2010-2014 döneminde gözlemlenen bu azalmanın bir boyutu en alt gelir dilimlerindeki gelir artışının en üst gelir dilimlerinden daha yüksek gerçekleşmiş olmasıdır. OECD raporlarına göre küresel kriz sonrasındaki 2010-2014 döneminde en alt yüzde 10'luk dilimin geliri %24,5 yükselirken, en üst yüzde 10'luk dilimin geliri %5,9 yükselmiştir. Bu durum gelir eşitsizliğinin azalması anlamına gelmektedir. İlgili dönemde OECD ülkeleri arasında en alt yüzde 10'luk gelir grubundaki gelir artışının en üst yüzde 10'luk gelir grubuna göre en fazla artış kaydettiği ülke Türkiye olmuştur (Şekil 22).

Şekil 22. OECD Ülkelerinde En Alt ve En Üst Dilimlerdeki Gelir Artışlarının Farkı.

2010-2014. OECD, Inequality Update (2016) verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 23. Vergi ve Transferlerin Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkisi, 2007-2014.

OECD, Inequality Update (2016) verilerinden oluşturulmuştur.

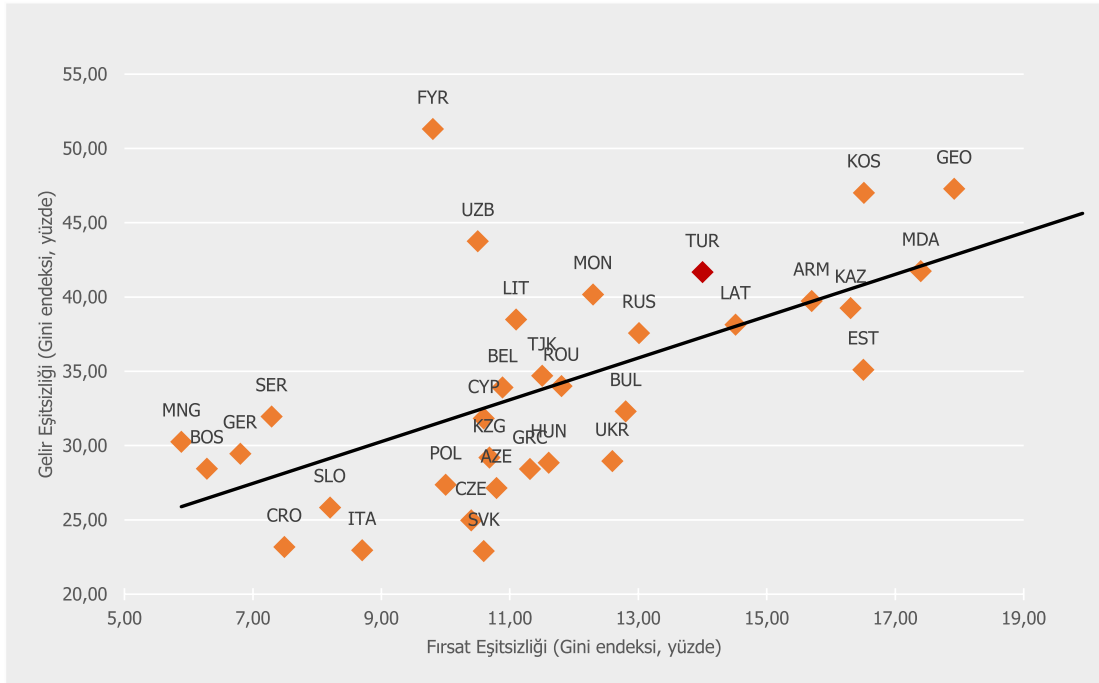
Macaristan, Meksika ve Türkiye için vergi verisi mevcut değildir.

Vergi sistemi, piyasa gelir eşitsizliğini azaltmanın önemli araçlarından biridir. Vergi ve transferler gelirin yeniden tahsisatı yoluyla harcanabilir gelirdeki eşitsizlikleri azaltma fonksiyonu icra ederler. Vergi sisteminin gelir eşitsizliğini azaltmadaki etkinliği piyasa gelirleri ile vergi ve transferler sonrası gelirlerin karşılaştırılması ile görülebilir. Şekil 23’de OECD ülkelerinin vergi ve transferlerden sonra gelir eşitsizliğini azaltma oranları verilmiştir.¹ Vergiler ve gelir transferleri Türkiye’deki gelir eşitsizliğini, vergi ve transferler öncesi gelir eşitsizliğinin yaklaşık yüzde 5’i kadar azaltmaktadır. Bu oranın OECD ortalaması yüzde 27 civarındadır. Türkiye OECD ülkeleri arasında vergi ve transferlerin gelir eşitsizliği üzerindeki azaltıcı etkisinin en düşük olduğu üç ülkeden biridir. Özellikle Ak Parti döneminde transfer harcamalarında gerçekleşen artışlar göz önüne alındığında, bu etkinin küçük bir kısmının vergilerden kaynaklandığı söylenebilir. Vergi sisteminde köklü bir değişikliğe ihtiyaç söz konusudur. Türkiye’de vergi kaçaklarının yüksek olduğu bilinmektedir. Bunun yanında vergi sisteminin neredeyse tamamen vergi hasılatını artırma perspektifinden yapılandırıldığı görülmektedir. Bu iki unsur birleştiğinde adaletsiz ve vergi sonrası gelir dağılımını değiştirmeyen, hatta daha da bozan bir vergi sistemi ortaya çıkmıştır.

Gelir ve servet dağılımını birçok faktör etkilemekle birlikte, bunlardan en önemlisi bir ülkede her bireyin kendini geliştirebilecek ve maddi refahını artıracak fırsatlara eşit bir şekilde erişebilmesidir. Özellikle eğitim alanındaki fırsat eşitsizlikleri ve gelir-servet eşitsizlikleri birbirlerini besleyen unsurlardır. Gelir ve servet eşitsizlikleri fırsat eşitsizliklerini artırırken, fırsat eşitsizlikleri de gelir ve servet eşitsizliklerini artırmaktadır. Gelir eşitsizliği ile fırsat eşitsizliği arasındaki ilişki Şekil 24’de görülmektedir. Bu grafikte fırsat eşitsizliği de, gelir eşitsizliği gibi Gini endeksi ile ölçülmüştür.² Fırsat eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde gelir eşitsizliği de yüksektir.

1 Verilen oranlar piyasa ve harcanabilir gelir eşitsizlikleri arasındaki farkın, piyasa gelir eşitsizliğine oranı şeklinde hesaplanmıştır.

2 Fırsat eşitsizliği Gini endeksini hesaplamak için ilk olarak her ülke için bağımlı değişkenin gelir, açıklayıcı değişken olarak ise cinsiyet, doğum yerinin kır veya kent olması, etnisite, anne ve babanın eğitimi, anne veya babanın komünist parti üyesi olup olmaması gibi kontrol edilemeyen faktörlerin yer aldığı regresyon modelleri tahmin edilmiştir. İkinci aşamada ise bu tahminler kullanılarak her birey için gelir kestirimleri yapılmış ve bu kestirimler kullanılarak her ülke için Gini endeksleri hesaplanmıştır. Kestirilen gelirler bireylerin doğumdaki, kontrol edemedikleri farklılıklarını yansıttığı için fırsat eşitsizliğinin bir ölçüsü olarak kullanılabilir. Kestirilen gelirler bireylerin doğumdaki, kontrol edemedikleri farklılıklarını yansıttığı için fırsat eşitsizliğinin bir ölçüsü olarak kullanılabilir.

Şekil 24. Gelir Eşitsizliği ve Fırsat Eşitsizliği.

ERBD (2017) verilerinden oluşturulmuştur.

En önemli fırsat eşitsizliği eğitim alanında görülmektedir. Eğitimde fırsat eşitsizliği, nicelik veya nitelik boyutunda eğitime erişimdeki eşitsizlik olarak tanımlanabilir. Eğitimde fırsat eşitsizliğinin bir göstergesi eğitimdeki nesiller arası hareketliliktir. Eğitimdeki nesiller arası hareketlilik ebeveynlerin eğitim düzeyi ile çocuklarının eğitim düzeyi arasındaki ilişkinin gücü ile ölçülebilir. Bu ilişkinin güçlü olması eğitimdeki nesiller arası hareketliliğinin düşük olduğunu, dolayısıyla eğitimdeki fırsat eşitsizliğinin yüksek olduğunu ifade eder. Eğitimdeki fırsat eşitsizlikleri ile gelir eşitsizliğinin birlikte hareket ettikleri gözlemlenmektedir. Eğitimdeki fırsat eşitsizliği gelir eşitsizliğini artırmakta, gelir eşitsizliği de eğitimdeki fırsat eşitsizliğini artırmaktadır. Nitekim Türkiye için yapılan çalışmalarda bölgesel Gini katsayıları ile eğitimdeki nesiller arası hareketliliğin pozitif ve anlamlı bir korelasyona sahip olduğu görülmüştür (Aydemir ve Yazıcı, 2017). Nesiller arası eğitim hareketliliği eğitimdeki fırsat eşitsizliğini tam olarak yansıtmamaktadır. Türkiye’de okullar arasındaki nitelik anlamındaki değişkenlik oldukça yüksektir. Bu nedenle eğitime erişebilen bütün öğrencilerin aynı nitelikte eğitim aldıkları söylenemez. Eğitimdeki fırsat eşitsizliğinin önemli bir kısmı nitelikli eğitime ulaşım fırsatlarında karşımıza çıkmaktadır. Lise ve yükseköğretim düzeyindeki sınavlar bu fırsat eşitsizliğini azaltmaktan ziyade artırmaktadır. Bunun nedeni, eğitim yaşamının ilk dönemlerindeki fırsat eşitsizlikleri nedeniyle ortaya çıkan farklılıkların liseye kadar hızlı bir şekilde artmasıdır. Yapılan sınavlar sadece bu eşitsizlik üzerinden yerleşmelerin gerçekleştirilmesini sağlamaktadır.

Fırsat eşitsizliğinin başladığı yer okul öncesi, ilk ve orta öğretim dönemidir. Ailevi arka planı, yaşadığı bölge/mahalle gibi çocuğun kontrolünde olmayan faktörler nedeniyle oluşan eşitsizlikler kamu müdahaleleri ile asgariye indirilmelidir. Bu eşitsizlikler eğitime erişim, nitelikli eğitim ortamı, nitelikli öğretmen, rehberlik desteği, okulda geçirilen süre ve veli bilgilendirmesi gibi çeşitli boyutlarda ortaya çıkmaktadır.

B4. GELECEK NESİLLER İÇİN SÜRDÜRÜLEBİLİR BÜYÜME

Sürdürülebilir ekonomik büyüme, gelecek nesillerin refahından ödün vermeden uzun dönem ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek olarak tanımlanır. Sürdürülebilirlik ile uzun dönem büyüme arasında bir ödünleşimden ziyade, bir tamamlayıcılık ilişkisi söz konudur. Sürdürülebilirliğin önündeki önemli meselelerden biri küresel iklim değişikliğidir.

Sürdürülebilirlik kavramının popüler yazında ve medyada yoğun şekilde yer alması beraberinde bu kavramın çeşitli anlamlarda kullanılmasına ve bir şekilde içeriğinin belirsizleşmesine yol açmıştır. Sürdürülebilirlik kavramı ilk olarak Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Başkanı Gro Harlem Brundtland tarafından kalkınma bağlamında kullanılmıştır. Bu Komisyonun hazırladığı raporda sürdürülebilir kalkınma “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânlarından ödün vermeden bugünkü ihtiyaçların karşılanması” şeklinde tanımlanmıştır (WCED, 1987, s. 43). Bu tanımdaki “ihtiyaç” ifadesini sadece nicelik olarak anladığımızda bize “sürdürülebilir ekonomik büyüme”nin tanımını verecektir. Gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmelerinden ödün vermemek ancak yenilenemeyen kaynakların aşırı tüketiminden kaçınarak mümkündür.

Sürdürülebilir ekonomik büyüme aynı zamanda sosyal adaletin bir gereği olarak değerlendirilebilir. Sosyal adaletin önemli bir boyutu nesiller arasındaki adalettir. Bugün gelecekteki torunlarımızdan ödünç aldığımız kaynaklarla maddi refahımızı artırmaktayız. Bu anlamda gelecek nesillere yaşanabilir bir çevre ve optimal seviyede tüketilmiş doğal kaynaklar bırakmak sosyal adaletin bir gereğidir. Günümüz üretim modeli bir yandan yerel ve bölgesel çevre sorunlarını artırırken, diğer yandan belirli bir ülke veya bölge ile sınırlı olmayan çevresel riskler oluşturmaktadır. Küresel boyuttaki çevresel riskler ekonomik büyüme ve gelecek nesillerin hayat standartları için önemli bir tehdit hâline gelmiştir. Artık iklim değişikliğinin gerçek bir tehdit olup olmadığı bir tartışma konusu olmaktan çıkmış, potansiyel etkilerinin ne derece büyük olacağı öngörülmeğe çalışılmaktadır. Küresel ısınma önümüzdeki on yılları, belki de yüzyılları etkileyecek bilimsel ve ekonomik belirsizlikler taşımaktadır. Araştırmalar gerekli önlemler küresel boyutta alınmadığı takdirde, iklim değişikliğinin ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisinin ciddi boyutlarda olacağını göstermektedir. Bu nedenle iklim değişikliği küresel ve yerel bağlamda en ciddi sürdürülebilirlik sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İklim değişikliğinin getireceği küresel ısınma ülkelerin ekonomik büyümelerini etkileyecektir. Küresel ısınmanın, işgücünün büyüklüğünü ve verimliliği ile sermaye birikimini etkileyeceği öngörülmektedir (Dietz ve Stern 2015). Sermaye birikimindeki azalma ise gelecekteki ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyecektir. Küresel ısınmanın teknolojik ilerlemeyi de olumsuz etkileyeceği iddia edilmektedir (Moore ve Diaz 2015).

Toplam verimlilik ile iklim arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığı, verimliliğin 13°C seviyesinde tepe yaptığı, daha yüksek sıcaklıklarda azalmaya başladığı görülmüştür. Hem tarım ve tarım dışı üretim için hem yüksek gelirli ve düşük gelirli ülkeler için 1960 yılından bu yana değişmeyen bu ilişki ekonomik büyümenin iklime bağlılığını göstermektedir (Burke, Hsiang vd., 2015). İklim değişikliğinin muhtemel etkileri hakkında, birçok çalışmada farklı tahminler elde edilmiştir.¹ Bununla birlikte bu tahminlerin birbirlerine yakınlığı dikkat çekmektedir (Tol, 2009). Bir tahmine göre herhangi bir önlem alınmadığı durumda 2100 yılında ülkelerin yüzde 77'si 2010 yılındakinden daha düşük bir kişi başına gelire sahip olacaktır (Burke, Hsiang vd., 2015).

İklim değişikliğinin yol açacağı küresel ısınmanın Paris Antlaşması'nda öngörüldüğü şekilde 2°C'nin altında kalması için bugün katlanılması gereken maliyetler söz konusudur. Bugünkü sorun, bu maliyete kimin katlanacağıdır. İktisadi açıdan bakıldığında ülkeler gelecek nesillerin refahı için bugün önemli maliyetlere katlanmak ile gelecek nesillerin refahı pahasına bugün daha fazla tüketmek arasında bir seçim yapmak zorundadır. Bu seçim ülkelerin gelecek nesillere ne kadar değer verdiği ile yakından ilişkilidir.

Küresel ısınmanın her ülkeyi eşit şekilde etkilemeyeceği görülmektedir. Bazı bölgeler/ülkeler küresel ısınmadan nispeten daha az etkilenirken, bazı bölgeler ise çok fazla etkilenecektir. Küresel ısınma tehdidinin ortaya çıkmasında en büyük paya sahip olan gelişmiş ülkelerin daha az, bu konuda en az payı olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ise daha fazla etkileneceği tahmin edilmektedir. Küresel ısınmanın etkilerini tahmin eden çalışmalar istisnasız şekilde düşük gelirli ülkelerin daha fazla etkileneceğini göstermektedir. Bunun yanında aynı ülkede yaşayan yoksullar da zenginlere göre küresel ısınmadan çok daha fazla etkileneceklerdir. Dolayısıyla, küresel ısınma her ne kadar bir "kamu malı" olsa da, etkisi farklı yaşanacağı için, her ülkenin bu etkiyi asgariye indirmek için katlanması gereken maliyetler ve uygulaması gereken politikalar çeşitlilik arz etmektedir. Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli'nin 2014 raporunda iklim değişikliğinin hangi bölgeleri nasıl etkileyeceğine dair öngörüler oluşturulmuş ve bunlar yüksek, orta ve düşük güvenilirlik seviyelerine göre sınıflandırılmıştır (Kovats, R.S., R. Valentini, L.M. Bouwer, E. Georgopoulou, D. Jacob, E. Martin, M. Rounsevell ve J.-F. Soussana, 2014; Hijioka, Y., E. Lin, J.J. Pereira, R.T. Corlett, X. Cui, G.E. Insarov, R.D. Lasco, E. Lindgren ve A. Surjan, 2014). Raporda Türkiye'yi de kapsayan Güney Avrupa için sadece yüksek güvenilirliğe sahip öngörülere bakıldığında aşağıdaki hususlar göze çarpmaktadır:

- Bütün Avrupa'da ortalama sıcaklıklarda artışlar
- Güney Avrupa'da azalan, Kuzey Avrupa'da ise artan yağışlar
- Hayvan, balık ve bitki yoğunlukları bölgesel olarak değişecek ve hayvan hastalıklarında artış

¹ Küresel ısınmanın muhtemel etkilerini tahmin etmeyi amaçlayan, şimdye kadar yapılmış 22 çalışmanın kritik bir değerlendirmesi için bkz.: (Tol 2018).

Ülkeler gelecek nesillerin refahı için bugün önemli maliyetlere katlanmak ile gelecek nesillerin refahı pahasına bugün daha fazla tüketmek arasında bir seçim yapmak zorundadır.

- Aşırı hava olayları birçok sektörle birlikte sosyal hayatta ve sağlıkta olumsuz etkiler
- Güney Avrupa’da tahıl üretiminde azalma
- Artan deniz seviyesi ve seller nedeniyle kıyı bölgelerde olumsuz yaşam koşulları
- İçme suyu ve tarımsal amaçlı su kıtlığı

Görüldüğü gibi küresel ısınma özellikle Türkiye’nin tarım bölgelerini önemli derecede etkileyecektir. Bu etkinin diğer bölge ve sektörler yayılacağı kesindir. Bu nedenle bugün katlanılacak maliyetler iklim değişimine adaptasyonu kolaylaştıracak söz konusu etkilerin gelecekteki maliyetlerini azaltacaktır. Küresel ısınmanın bölgesel etkilerini en aza indirmek ve sürdürülebilir bir uzun dönem büyümeyi sağlayabilmek için çok boyutlu politikalar uygulamaları gerekmektedir. Bu politikalar sosyal maliyeti en aza indirecek vergi politikalarından, düşük karbon salımlı üretim teknolojilerine yatırımların teşvik edilmesine kadar geniş bir yelpazede düşünülmelidir.

Küresel iklim değişikliğini sadece tarım ve hayvancılık sektörü üzerinden ele almak önemli bir eksikliklerdir.

Küresel iklim değişikliğini sadece tarım ve hayvancılık sektörü üzerinden ele almak önemli bir eksikliklerdir. Özellikle kıyı şehirleri olmak üzere kentsel bölgeler ve dolayısıyla tarım dışı sektörler de küresel ısınmanın olumsuzluklarından etkileneceklerdir. Küresel ısınmanın şehirlerde ortaya çıkaracağı fiziksel etkileri kadar finansal etkileri de söz konusu olacaktır. Beklenmeyen fırtınalar, seller ve kuraklıklar gibi olayların ortaya çıkaracağı beklenmedik harcamalar şehirlerin bütçelerinde ve firmaların faaliyetlerinde ciddi sorunlara yol açabilecektir.

İklim değişikliği konusunda sürdürülebilir şehirler oluşturabilmek için hem küresel ısınmayı azaltmaya hem de gerçekleşecek değişikliklere uyum sağlamaya dönük tedbirlere ihtiyaç vardır. Küresel ısınmayı azaltabilmek için şehirleri düşük karbon salımlı yaşam merkezleri hâline getirmek zorundayız. Uyum sağlama konusunda ise küresel ısınmanın etkilerine dirençli şehirler oluşturmalıyız. Bunun için küresel ısınmaya uyum sağlamayı kolaylaştıracak üç önemli kentsel sistemden söz edilebilir:

- Su baskınları ve sellerin etkilerini asgariye indirebilmek için ileri drenaj sistemleri
- Acil durumlara hızlı şekilde müdahale edebilecek sağlık sistemleri
- Risk durumunda insanların güvenli şekilde tahliye edilebilmesini sağlayacak ulaşım altyapısı ve uyarı sistemleri

Bu sistemlere sahip şehirlerin küresel ısınmanın etkilerine karşı çok daha dirençli olacağını söyleyebiliriz.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

Maddi zenginlikteki artış ancak üretim kapasitesini artıran uzun dönem ekonomik büyüme ile mümkündür. Sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem ekonomik büyüme birbirlerinin alternatifleri değil, birbirlerini destekleyen olgulardır.

Türkiye'nin bugüne kadar olan uzun dönem büyüme performansı gelişmiş ülkelerin milli gelir düzeyine yaklaşabilmek için yeterince yüksek gerçekleşmemiştir. Bunun en önemli sebebi düşük toplam faktör verimliliğidir.

Eşitsizlikler ve özellikle fırsat eşitsizliği açısından kat edilmesi gereken çok mesele vardır. Fırsat eşitsizlikleri sosyal adaleti azalttığı gibi, beşerî sermaye birikimi ve dolayısıyla uzun dönem büyümenin önündeki en önemli engeldir.

Sürdürülebilir büyüme, gelecek nesillerin refahından ödün vermeden gerçekleşen ekonomik büyümedir. Gelecek nesilleri tehdit eden en önemli tehlike küresel iklim değişikliğidir.

Adil ve sürdürülebilir bir uzun dönem ekonomik büyüme için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Dış kaynaklarla finanse edilen sabit sermaye yatırımlarının, konut gibi marjinal verimin düşük olduğu sektörlerden ziyade verimliliğin ve ihracat imkânlarının yüksek olduğu sektörlerle tahsis edilmesi teşvik edilmelidir.
- Özel sektördeki Ar-Ge faaliyetleri teşvik edilmeli bu faaliyetlerde çalışan araştırmacı sayısı artırılmalıdır.
- Söz hakkı ve hesap verebilirliği artıracak kapsayıcı kurumların oluşturulması gerekmektedir.
- Eğitimde fırsat eşitsizliğinin, eğitim politikalarında öncelikli hâle gelmesi gerekmektedir.
- Gelir ve servetteki eşitsizliklerin azaltılabilmesi için vergi sisteminde köklü değişikliklere ihtiyaç vardır.
- Düşük karbon salınımına sahip üretim teknolojilerini geliştirecek yenilikler teşvik edilmeli, küresel ısınmayı en fazla hissedecek olan tarım kesiminde verimlilik artırılarak istihdam azaltılmalıdır.
- Şehirleri küresel ısınmaya uyum sağlayacak hâle getirecek uzun dönemli tedbirlere ihtiyaç vardır.

BÖLÜM C

Demografik Dinamikler ve Geleceğin İşgücü

C1 Nüfus Dinamikleri ve Demografik Armağan

Türkiye genç nüfus yapısını kaybetmektedir. Türkiye çalışma çağındaki nüfusun en yüksek olduğu “demografik fırsat penceresi” dönemine girmiştir.

C2 İş gücü Piyasası

Mevcut büyüme oranları ile işsizliğin makul seviyelere indirilmesi zordur.

C3 Göç Hareketleri

Göç Türkiye'nin geleceğidir. Göçmenlerin iş gücü piyasasına olumlu etkileri söz konusudur.

C4 Teknolojinin İş Gücü Piyasasına Etkisi

İş gücünün üretimdeki teknoloji kaynaklı dönüşüme hazırlanması gerekmektedir.

Nüfus değişimlerinin ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı nasıl etkileyeceği uzun yıllardır araştırmacıların cevap aradığı önemli sorulardan biridir. Teorik olarak nüfus artışının ekonomik büyümeyi yavaşlatması, hızlandırması mümkün olduğu gibi, herhangi bir etkisinin olmaması da mümkündür.¹ Nedensellik ilişkisine dair bilgi verecek nitelikte verinin olmaması nedeniyle, bu teorilerin ampirik olarak test edilmesi oldukça zordur. Son dönemdeki çalışmalar nüfusun büyüklüğü ve değişimi üzerinden tartışmayı yürütmek yerine, nüfusun yaş yapısının ve bu yapıdaki değişimleri ekonomik gelişme üzerine etkilerine odaklanmışlardır (Williamson ve Higgins, 2001; Bloom vd., 2003). Eğitime katılım, doğurganlık, üretkenlik, tasarruf ve harcama davranışlarının yaşa göre değişiyor oluşu, nüfusun yaş dağılımının ekonomi için çok önemli olduğunu göstermektedir (Lee ve Mason, 2011).

Türkiye için yapılan hemen hemen her iktisadi analizin genç nüfus vurgusunu ön plana çıkardığı görülmektedir. Türkiye'nin sahip olduğu genç nüfus, gelişmiş ülkelerdeki nüfusun yaşlanması problemi ile birlikte okunduğunda çok büyük potansiyel barındıran önemli bir avantaj olarak değerlendirilmektedir. Ancak, ülkemiz nüfusunun yaş yapısında beklenen değişimler çok uzak olmayan bir zaman diliminde Türkiye'nin genç nüfus özelliğini kaybedeceğini göstermektedir.

Nüfusun yaş yapısında beklenen değişimler çok uzak olmayan bir zaman diliminde Türkiye'nin genç nüfus özelliğini kaybedeceğini göstermektedir.

Modern devletlerin nüfus yapılarında yaşanan dönüşümlerin benzer olduğu gözleminden hareketle "Demografik Geçiş Kuramı" geliştirilmiştir. Bu kuram doğum ve ölüm hızlarındaki değişimlerin demografik yapıyı nasıl değiştireceğini açıklamaktadır (Lee ve Reher, 2011). Demografik geçiş süreci yüksek doğum ve ölüm hızının olduğu bir yapıdan, doğurganlık hızının bilinçli olarak düşürüldüğü ve ölüm hızının azaldığı bir duruma geçişi ifade etmektedir. Bu sürecin 3, 4 ve 5 aşamalı versiyonları ilgili yazıda sıkça kullanılmaktadır.² Tablo 2'de 5 aşamalı demografik geçiş süreci ve Türkiye dönemlendirmesi görülmektedir (Hoşgör ve Tansel, 2010). Bu tablodan görüleceği üzere Türkiye, Demografik Geçiş Sürecinin doğum ve ölüm hızının düşük olduğu, nüfusun momentum nedeniyle arttığı 4. evresinde yer almaktadır ve bu evrenin 2050 yılına kadar sürmesi beklenmektedir.

1 Nüfus büyümesinin etkilerinin yıkıcı olacağı iddiasını güçlü bir şekilde ilk olarak Malthus 1790'lardaki yazıları ile gündeme getirmiştir. Malthus nüfusun büyümesinin geometrik olarak artacağını, tarımsal üretimin ise bu artışın çok gerisinde kalacağını ifade ederek insanlığın açlıkla karşılaşmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan hızlı nüfus artışının ekonomik gelişme üzerinde olumsuz etkileri olduğunu belirten birçok çalışma yayımlanmıştır (Ehrlich 1968; BM 1973). Diğer yandan Kuznets (1960, 1967) ve Simon (1981) nüfus artışının beceri/yetenek havuzunu büyüteceğini ve ekonomik gelişmeyi olumlu yönde etkileyeceğini ifade etmişlerdir. Son dönemlerde yapılan çalışmalar nüfus artışı ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermektedir (Bloom vd. 2003). Kelley (2001) ise öngörülen negatif etkilerin gerçekleşmemesi sebebiyle nüfus büyümesinin ekonomik büyümeye herhangi bir etkisinin olmadığı kanısının araştırmacılar arasında kabul görmeye başladığını ifade etmektedir.

2 Hoşgör ve Tansel (2010) 5 aşamalı, Toros (2016) ve Yüceşahin (2009) 4 aşamalı ve Koç ve vd. (2010) 3 aşamalı süreci kullanarak Türkiye'nin demografik dönüşüm dönemlerini tespit etmişlerdir.

Tablo 2. Türkiye’de Demografik Geçiş Süreci

Demografik Geçiş Süreci Aşamaları	Türkiye Dönemlendirmesi
Birinci Evre: Yüksek doğum ve ölüm hızı olan devredir. Bu evrede nüfus büyümesi düşüktür ve nüfus durağan bir yapı gösterir. Endüstri devrimi öncesi toplumların yüzyıllarca bu evreyi yaşadığı değerlendirilmektedir.	1923-1955: Türkiye’de bu dönemde doğurganlık hızı 5,5’ten 7’ye yükselmiştir. Nüfus 13,7 milyondan 24,1 milyona yükselmiştir.
İkinci Evre: Bu evrede ölüm hızı düşer ve gecikmeli olarak doğum hızı da düşüş gösterir. Nüfus önemli oranda artar.	1955-1985: Bu evrede doğum hızı ölüm hızından yüksektir ve nüfus 24,1 milyondan 50,7 milyona yükselmiştir.
Üçüncü Evre: Bu evrede ölüm hızı ile birlikte doğum hızı da düşmüş ve nüfus momentumu nedeniyle nüfus artışı devam etmektedir.	1985-2014: Doğum ve ölüm hızı düşük olmasına rağmen nüfus momentumu nedeniyle nüfus artmaktadır.
Dördüncü Evre: Doğum ve ölüm hızı düşük seviyede ve durağandır. Nüfus durağan bir seyir izlemektedir.	2014-2050
Beşinci Evre: Ölüm hızı doğum hızından daha yüksektir. Bu evrede nüfus azalır.	

Hoşgör (2010) ve Tansel (2012)’den alınmıştır.

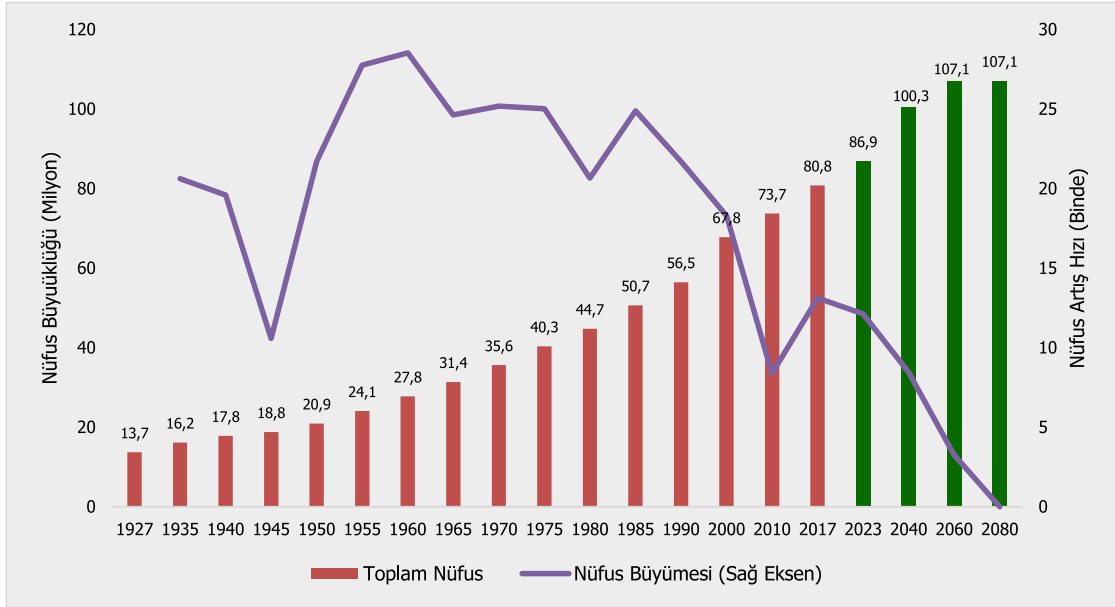
C1. NÜFUS DİNAMİKLERİ VE DEMOGRAFİK ARMAĞAN

Türkiye genç nüfus yapısını kaybetmektedir. Bununla birlikte, bağımlılık oranının en düşük olduğu “demografik armağan” olarak nitelenen bir dönemin içerisindeyiz. 2050’li yıllara kadar sürecek olan bu fırsattan yeterince faydalanabilmek için işgücüne katılımı artırmak zorundayız.

Nüfusun büyüklüğü, yapısı ve zaman içerisindeki değişiminin ekonomilerin üzerinde önemli etkileri söz konusudur. Türkiye uzun zamandır Avrupa’ya kıyasla genç bir nüfusa sahip olmanın avantaj ve dezavantajlarını tecrübe etti. Bu yapının değişmeye başladığını, nüfusun giderek yaşlandığını müşahade ediyoruz. Aynı zamanda çalışma çağındaki nüfusun oranının bağımlı nüfusa göre en yüksek olduğu bir dönemden geçiyoruz. Değişen nüfus yapısının ortaya çıkaracağı sorunlarla başa çıkabilmek ve getireceği avantajlardan faydalanabilmek için sosyal ve ekonomik politikalar tasarlanırken nüfus dinamiklerinin hesaba katılması gerekmektedir.

Türkiye’de nüfusun büyüklüğü, nüfus projeksiyonları ve nüfusun artış hızı dönemler itibariyle Şekil 25’de verilmiştir. Nüfusun 2000 yılına kadar hızlı bir şekilde artarak 67,8 milyona ulaştığı, 2000-2017 döneminde ise nüfus artış hızının azaldığı ve nüfusun 80,8 milyona yükseldiği görülmektedir. TÜİK’in yaptığı nüfus projeksiyonundaki ana senaryoya göre Türkiye’nin nüfusu 2023 yılında 86,9 milyona, 2040 yılında 100 milyonu geçerek 2060 yılında 107,1 milyon seviyesine yükselmesi beklenmektedir.¹

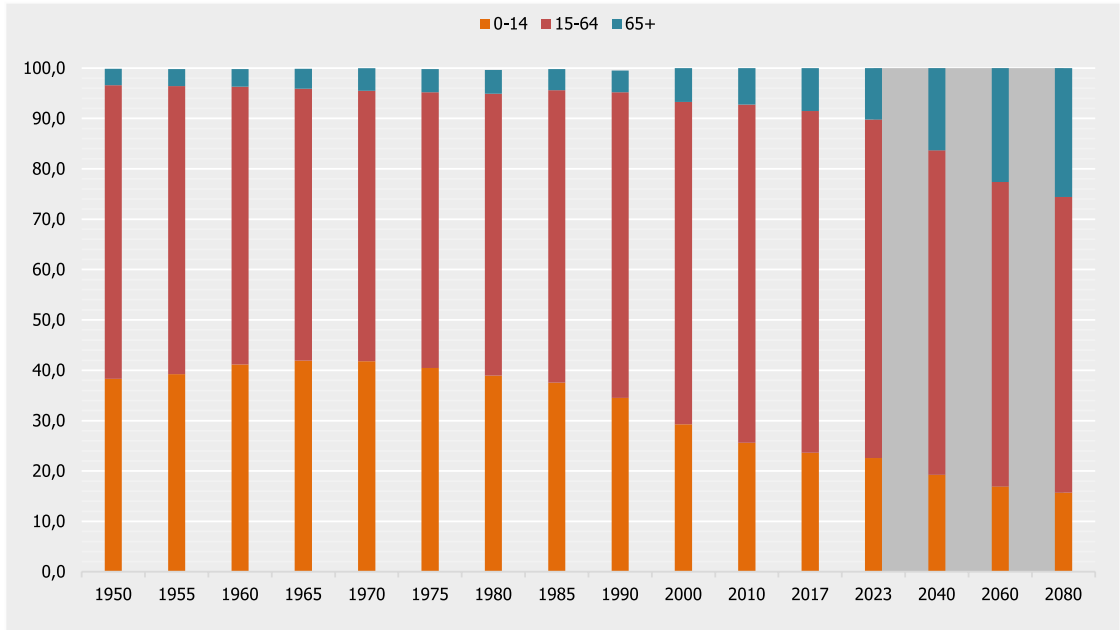
¹ TÜİK nüfus projeksiyonlarını üç senaryo altında gerçekleştirmektedir; 1-ana senaryo, 2-yüksek senaryo, 3-düşük senaryo. Yüksek senaryo ana senaryodan daha yüksek doğurganlık ve uluslararası göç varsayımı yaparken, düşük senaryo ana senaryoya göre daha düşük doğurganlık ve uluslararası göç varsayımında bulunmaktadır. Yüksek senaryoya göre toplam nüfus 2060 yılında 115, 2080 yılında ise 121 milyon olacaktır. Düşük senaryo sonuçlarına göre ise nüfus büyüklüğü 2060 yılında 99,4 milyon olurken 2080 yılında 94,1 milyona gerileyecektir.

Şekil 25. Nüfus Büyüklüğü ve Nüfusun Artış Hızı.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

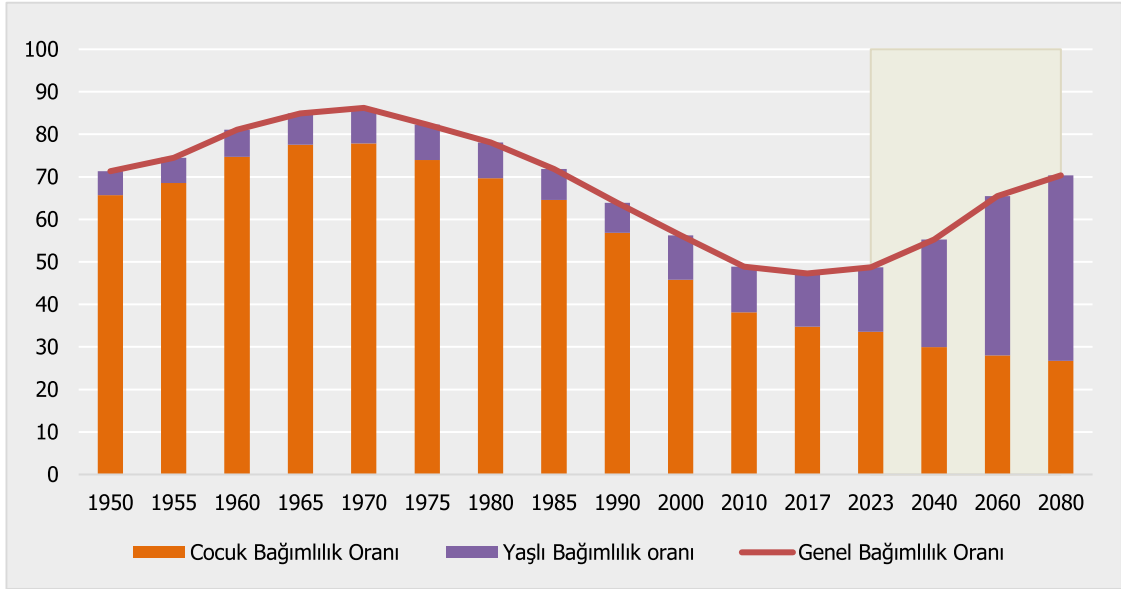
Nüfusa ilişkin diğer bir önemli husus nüfusun yaş dağılımıdır. Türkiye nüfusunun yaş dağılımı yıllar itibarıyla Şekil 26'da görülmektedir. Doğum ve ölüm oranlarında yaşanan değişimler, nüfusun yaş yapısında önemli dönüşümlere neden olmaktadır. Ülkemizde doğum oranlarının düşmesi çocuk nüfusunu azaltırken, ölüm oranlarının düşmesi de yaşlı nüfusun artmasına neden olmuştur. 1950-1980 arasında nüfusun yaklaşık yüzde 40'ı 15 yaşından küçük iken, 65 yaş üstü nüfus oranı ortalama yüzde 4'tür. 1980 sonrası dönemde 15 yaş altı nüfusun oranı hızla gerileyerek, 2017 yılında yüzde 23,6 seviyesine inmiştir. Aynı dönemde yaşlı nüfus oranı da hızla artmış ve 2017 yılında yüzde 8,5 seviyesine kadar yükselmiştir. Çalışma çağındaki nüfus olarak değerlendirilen 15-65 yaş grubunun ise 2017 yılında yüzde 68 ile ilgili dönem içerisindeki en yüksek seviyeye çıktığı görülmektedir. Çalışma çağındaki nüfusun bu denli yüksek oluşu "Demografik Fırsat Penceresi" olarak adlandırılmaktadır. Bu durum Türkiye için önemli bir avantaj olarak değerlendirilmeye birlikte bir dizi zorluğu da beraberinde getirmektedir. İstihdam dinamiklerinin inceleneceği ileriki bölümlerde bu durum detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Şekil 26. Nüfusun Geniş Yaş Grupları.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Nüfusun yaş yapısındaki değişimler ve geleceğe yönelik tahminler Türkiye'nin genç nüfus yapısını kaybetmekte olduğunu göstermektedir. Ana senaryo nüfus projeksiyonlarına göre yaşlı nüfusun önemli oranda artacağı buna mukabil hem çalışma çağındaki hem de 15 yaş altı nüfus oranının azalacağını öngörülmektedir. Nüfus projeksiyonları 2060 yılında her beş kişiden birinin, 2080 yılında ise her dört kişiden birinin yaşlı olacağını öngörmektedir. Ayrıca 2040 yılından sonra toplam yaşlı nüfusun 15 yaş altı genç nüfustan daha fazla olacağı tahmin edilmektedir. Şekil 27 Türkiye'de yıllar itibariyle bağımlılık oranlarını göstermektedir. Her yüz kişi başına düşen çocuk sayısı ve yaşlı sayısı sırasıyla çocuk ve yaşlı bağımlılık oranlarını, ikisinin toplamı ise genel bağımlılık oranını ifade etmektedir. Genel bağımlılık oranı 2017 yılında 47,3'e kadar gerilemiştir. Önümüzdeki yıllarda çocuk bağımlılık oranı azalmaya devam ederken, yaşlı bağımlılık oranının önemli miktarda artması beklenmektedir. 2080 yılına gelindiğinde, yaşlı bağımlılık oranı 43,6'ya genel bağımlılık oranı ise 70'e yükselecektir. Bu değerler bahsedilen demografik fırsat penceresinin sonsuza kadar açık kalmayacağını ve Türkiye'nin yaşlı nüfusa sahip ülkeler arasına katılacağını göstermektedir.

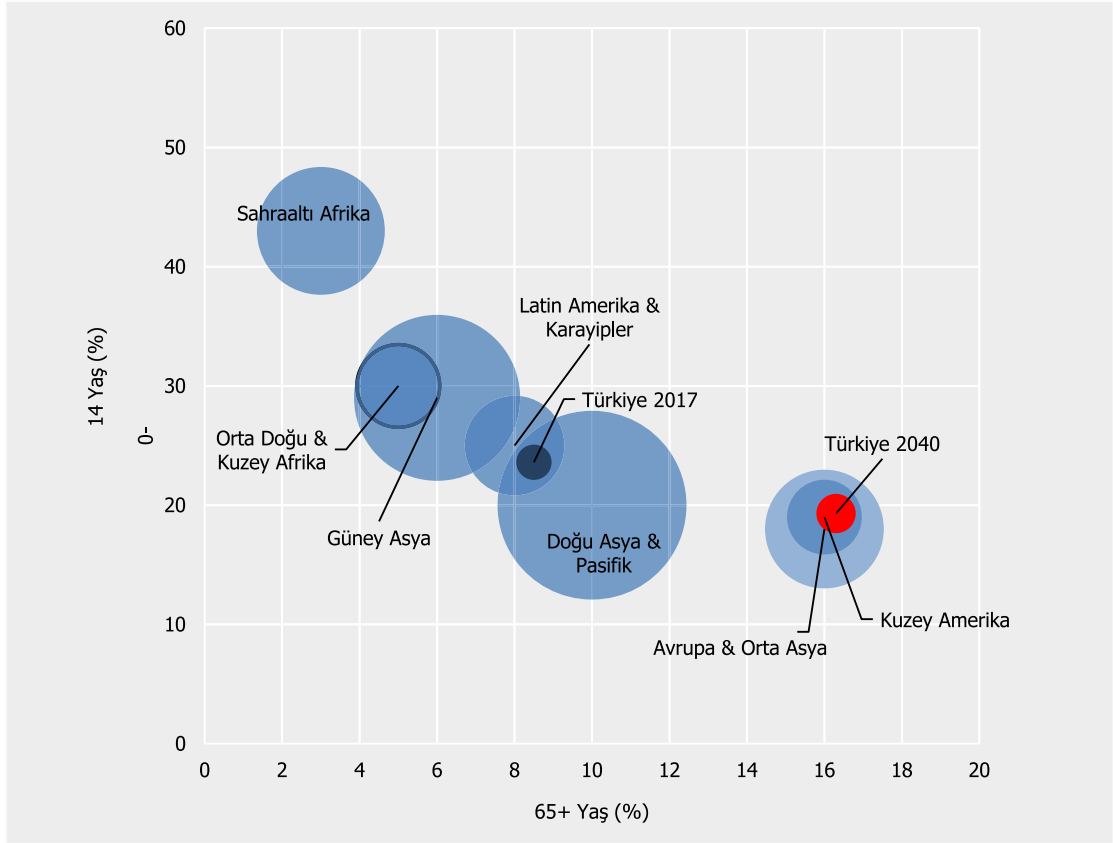

Şekil 27. Bağımlılık Oranları.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Doğum ve ölüm oranlarındaki düşüş sonrası, çalışma çağındaki nüfusun artarak bağımlılık oranının azaldığı durumlar "Demografik Fırsat Penceresi" veya "Demografik Armağan" olarak adlandırılmaktadır (Bloom ve Williamson, 1998). Demografik armağan çalışma çağındaki nüfusun üretken olmayan nüfustan daha hızlı büyümesiyle ortaya çıkmaktadır (Mason ve Lee, 2006). Demografik dönüşüm kuramının öngördüğü süreçler değerlendirildiğinde demografik armağan döneminin ülkelerin bir kez karşılaşıcağı bir durum olduğu görülmektedir. Demografik armağan döneminde bağımlı genç nüfus azalmış, bağımlı yaşlı nüfus ise henüz artmamıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde çalışma çağındaki nüfus yaşlanırken doğum oranlarının düşük olması nedeni ile çocuk nüfusunun azalması ve bağımlılık oranının yeniden artışa geçmesi demografik fırsat penceresinin kapanmasına neden olmaktadır (Tansel, 2012). Şekil 26 ve Şekil 27, Türkiye'nin hâlihazırda demografik fırsat penceresi döneminde olduğunu göstermektedir. Türkiye'de bu dönemin 2010 yılında başladığı ve 2040 sonrası dönemde kapanacağını tahmin edilmektedir (Hoşgör ve Tansel, 2010).

Şekil 28 dünyadaki bölgelere göre çocuk ve yaşlı nüfus oranlarını göstermektedir. Dikey ekseninde 0-14 yaş grubunun, yatay ekseninde ise 65+ yaş grubunun nüfus içindeki oranları yüzde cinsinden yer almaktadır. Balonların büyüklüğü ise nüfus büyüklüğünü ifade etmektedir. Türkiye'nin mevcut durumunu ve gelecekte konumlanacağı yeri karşılaştırmalı olarak görebilmek için grafiğe Türkiye'nin 2017 verileri ve 2040 projeksiyonlarının öngördüğü veriler eklenmiştir. Kuzey Amerika, Avrupa ve Orta Asya demografik geçiş sürecinin son aşamasını yaşamaktadır. Türkiye'nin içinden geçtiği süreç Latin Amerika ve Karayipler, Güney Asya ile benzer bir yapıdadır. Ancak tahminler Türkiye nüfusunun yaş yapısının yaklaşık 20 yıl sonra Kuzey Amerika, Avrupa ve Merkez Asya'nın bugünkü yaş yapısı ile benzer bir durumda olacağını göstermektedir. Bu ülkelerin yaşlı nüfus yapısının ortaya çıkardığı sorunlarla başa çıkmak için ne tür politik yaklaşımlar sergilediklerinin, hangi politikaların daha etkin sonuçlar ürettiğinin takip edilmesi, Türkiye'nin ön alabilmesi ve bu konuda etkin politikaların geliştirebilmesi için önemlidir. Sahra altı Afrika ise demografik geçiş sürecinin ilk aşamalarında yer almaktadır. Bu durum dünyanın yaşlandığı bir dönemde, Afrika'nın demografik armağan sürecinde olan dinamik bir nüfus yapısıyla bir çekim merkezi olmaya aday olduğuna işaret etmektedir.

Şekil 28. Bölgelere Göre 0-14 ve 65+ Yaş Oranı.
Dünya Bankası ve TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Nüfusun yaş dağılımının ekonomik kalkınmayı destekleyici bir yapıda olması, ekonomik gelişmenin gerçekleşeceğini garanti etmemektedir. Bunu sağlayabilmek için nüfusun yaş yapısındaki değişimi üretime yöneltecek kurumlara ve politikalara ihtiyaç vardır (Bloom ve Canning, 2001). Emek piyasasında katılığa neden olan düzenlemeler, beşerî sermaye yatırımlarının yetersiz olması, vergi kaçakları, sosyal adaletsizlik ve iyi düzenlenmemiş sermaye piyasaları demografik fırsat penceresinin etkin olarak kullanılabilmesinin önündeki engellerdir (Turra ve Queiroz, 2005). Bloom ve Williamson (1998) Doğu Asya ekonomilerinde yaşanan mucizevi gelişmenin en önemli nedenlerinden birinin demografik yapı olduğu ifade etmekte ve bu ülkelerde 1965-1990 dönemindeki büyümenin yaklaşık üçte birinin demografik fırsat penceresi nedeni ile oluştuğunu tahmin etmektedirler. Diğer yandan Latin Amerika ülkeleri Doğu Asya ülkelerine benzer bir nüfus yapısına sahip olmalarına rağmen, 1975-1995 yılları arasında ortalama sadece yüzde 0,7 büyüme gösterebilmiştir. Aynı dönemde Doğu Asya ülkeleri ise ortalama yüzde 6,8 büyümüştür. Bu durum demografik yapının büyüme için uygun olmasının ekonomik büyüme için tek başına yeterli olmadığını ve uygulanan politikaların çok önemli olduğunu açıkça göstermektedir. Doğu Asya özellikle dış ticaret yoluyla yeni istihdam olanakları oluşturmayı, eğitime yatırım ile beşerî sermayesini geliştirmeyi başarabilmiştir. Fakat Latin Amerika bu konularda gelişme kaydedememiştir (Bloom vd., 2003).

Demografik armağan temel olarak üç kanaldan gelmektedir; i) Emek arzı ii) Tasarruflar iii) Beşerî Sermaye (Bloom vd., 2003). İlk kanal emek arzındaki artıştır. Çalışma çağındaki nüfus artışı üretimin temel

girdisi olan emek miktarının artışına ve beraberinde üretim artışına neden olmaktadır. Bu mekanizmanın çalışabilmesi için artan işgücü arzının emek piyasası tarafından emilebilmesi ve istihdam imkânlarının genişlemesi gerekmektedir. Bu aşamada işgücüne katılım oranı önemli bir rol oynamaktadır. Çalışma çağındaki nüfus artmış olmasına rağmen işgücüne katılım düşük olduğunda, çalışan nüfusun bakmakla yükümlü olduğu üretken olmayan nüfus yüksek olacak ve bağımlı nüfus oranı gerilememiş olacaktır. Artan işgücü arzının işgücü piyasasında yeterince emilememesi işsizlikte artışa neden olacaktır.

İkinci kanal tasarruflardaki artıştır. Çalışan nüfus oranının artması tasarruf miktarının artmasına neden olmaktadır. Yapılan çalışmalar insanların 40 ile 65 yaş aralığında tasarruf yapma eğilimlerinin arttığını göstermektedir (Bloom ve ark., 2003; Bloom ve Williamson 1998). Şahanoğulları (2014) çalışmasının sonuçlarına göre Türkiye’de birikim dönemi 29 yaşında başlamakta ve 62 yaşında sona ermektedir. Diğer bir ifade ile Türkiye’de 29-62 yaş aralığındaki bireyler kazandıklarından daha az tüketmekte ve birikim yapmakta, diğer yaş gruplarındaki bireyler ise kazançlarından daha fazla tüketim yapmaktadırlar. Ayrıca çalışan sayısındaki artış vergi tabanının genişlemesine ve gelirlerin artmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte bağımlılık oranındaki düşüş, transfer harcamalarını azaltma ve kamu tasarruflarını artırma potansiyeli taşımaktadır. Artan tasarrufların üretken fiziksel sermaye birikimine yönlendirilmesi ekonomik gelişmeyi artıracaktır. Türkiye’nin en önemli ekonomik sorununun ve temel kırılganlık kaynaklarından birisinin tasarruf açığı olduğu herkesin malumudur. Tasarruf açığı cari açıkla finanse edilmekte ve üretim dış finansmana bağımlı bir yapıya bürünmektedir. 2018 yılında yaşadığımız ekonomik dalgalanmanın ana nedeni tasarruf açığıdır. Dolayısıyla demografik armağan dönemi, tasarrufları artırıcı özelliği sebebiyle ülkemizin en önemli sorunlarından birine de çözüm getirme potansiyeline sahiptir.

Demografik armağan dönemi, tasarrufları artırıcı özelliği sebebiyle ülkemizin en önemli sorunlarından birine de çözüm getirme potansiyeline sahiptir.

Mason (2005) tasarruf artışını ikinci demografik armağan olarak nitelemekte ve bu armağanın etkilerinin çalışma çağındaki nüfus artışının etkilerinden daha büyük ve daha uzun süreli olduğunu belirtmektedir. Bu noktada, Türkiye’de tasarrufların üretken alanlara aktarılmasına aracılık edecek finansal yapının sağlıklı olması gerekmektedir. Ayrıca bu yapının klasik ürünlerin yanında İslami hassasiyete sahip bireylere de hitap edecek ürün çeşitliliğine ve derinliğe sahip olması çok önemlidir. Aksi hâlde, yastık altı altın birikimine ve gayrimenkul yatırıma yönelecek tasarruf artışının etkilerinin sınırlı olacağı, hatta ekonomik kaynak dağılımını bozarak dengesizlik yaratacağı ve beraberinde bir dizi potansiyel sorun üretebileceği bilinmelidir.

Demografik Armağan’ın üçüncü kanalı beşerî sermaye birikimidir. Ailelerdeki çocuk sayısının azalması, çocuk başına eğitim ve sağlık harcamalarının artmasına neden olmaktadır. Diğer yandan yaşam beklentisinin uzaması da eğitime yapılan yatırımı artırmaktadır (Bloom vd., 2003). Kamu kesimi için de çocuk sayısının azalması, çocuk başına eğitim harcamalarını artırma imkânı verecektir. Bu süreç beşerî sermaye birikimine neden olarak ekonomik kalkınmaya imkân tanıyacaktır.

C2. İŞGÜCÜ PİYASASI

Türkiye’de çalışma çağındaki insan sayısı her yıl yaklaşık 1 milyon artmaktadır. Bu artış zamanla azalacak olmasına rağmen mevcut büyüme performansı ülkedeki işsizliği azaltmak için yeterli değildir. Bir yandan uzun dönem büyüme hızımızı artırırken geleceğin işgücünü hazırlamak zorundayız.

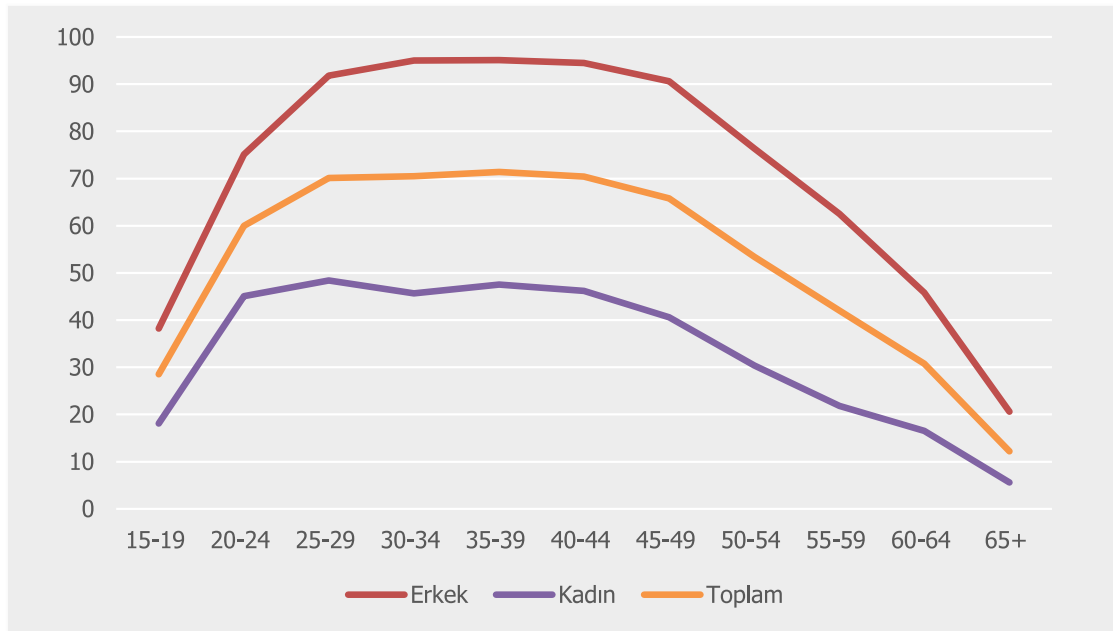
Sahip olduğu büyük genç nüfus sebebiyle Türkiye’nin çalışma çağındaki insan sayısı her yıl yaklaşık 1 milyon artmaktadır. Son dönemde iyi bir performans göstermesine rağmen, tarihsel olarak ortalama yüzde 5 civarında seyreden ekonomik büyüme hızı ülkedeki işsizliği azaltma konusunda yeterince başarılı olamamaktadır. Özellikle kadınlardaki düşük işgücüne katılım oranıyla beraber değerlendirildiğinde, yüksek işsizlik oranları Türkiye’deki gelir eşitsizliğini artırmakta, tasarruf açığı yaratması sebebiyle de ekonomik büyümeyi yavaşlatmaktadır. Bunun yanında giderek hızlanan bir şekilde yeni teknolojilerin üretim süreçlerine dâhil edilmesi ve Türkiye’nin maruz kaldığı büyük göç dalgasının işgücü piyasası üzerinde ciddi etkilerinin olacağı açıktır. Elimizdeki veriler ışığında 2025 yılında yüzde 9,3 olarak gerçekleşmesi beklenen işsizlik oranının daha da aşağılara indirilebilmesi için, Türkiye’de işgücü piyasasının etkinliğini artırıcı politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Tablo 3. Temel İşgücü Verileri

	Milyon Kişi				Yüzde		
	15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	İşgücü	İstihdam	İşsiz	İşgücüne Katılım Oranı	İşsizlik Oranı	İstihdam Oranı
1980	25,6	15,6	14,3	1,34	61	8,6	55,7
1990	33,8	18,4	16,8	1,57	54,5	8,5	49,8
2000	43,9	21,1	19,6	1,48	48	7	44,7
2005	48,4	21,7	19,6	2,06	44,9	9,5	40,6
2010	52,9	24,6	21,7	2,74	46,5	11,1	41,3
2015	57,8	29,7	26,6	3,06	51,3	10,3	46,0
2017	59,9	31,6	28,2	3,46	52,8	10,9	47,1

TÜİK ve Kalkınma Bakanlığı verilerinden oluşturulmuştur.

Tablo 3 Türkiye'nin dönemler itibariyle temel işgücü verilerini göstermektedir. 15 yaş ve üzeri kurumsal olmayan nüfus 2005 yılında 48,4 milyon iken 2017 yılında 60,5 milyona, işgücü ise 21,7 milyondan 31,6 milyona yükselmiştir. Bir önceki kısımda Türkiye için büyük bir fırsat sunan demografik armağan döneminin en önemli özelliği bağımlılık oranının düşüklüğü olarak ifade edilmişti. Ancak işgücüne katılım oranının düşük olması demografik fırsat olanaklarını kısıtlamaktadır. 2017 yılı verilerine göre, çalışma çağındaki her yüz kişiden sadece 47'si bir işte çalışmaktadır. Toplam nüfus açısından bakıldığında ise her yüz kişiye karşılık sadece 35 kişi çalışmaktadır yani çalışan bir kişi ortalama 2,8 kişiye bakmakla yükümlüdür. Avrupa Birliği ve OECD ülkelerinde ise çalışan bir kişinin bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısı 2'dir. Ülkemizdeki düşük emek verimliliği ile birlikte değerlendirildiğinde bu durum geçim zorluğuna, düşük tasarruf oranlarına ve beşerî sermayeye yatırım yapma imkânlarının darlığına sebep olmakta, ülkemizin orta gelir tuzağından çıkışını zorlaştırmaktadır.

Şekil 29. Yaş Gruplarına Göre İşgücüne Katılım Oranı.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Dünya bankası verilerine göre 2017 yılı işgücüne katılım oranı dünya ortalaması yüzde 62, Türkiye'de ise bu oran yüzde 52,8'dir. Türkiye'de işgücüne katılım oranlarının düşük olmasının ana nedeni kadınların işgücüne katılım oranının çok düşük olmasıdır.¹ Bu veriler 15 yaş üstü nüfus dikkate alınarak elde edil-

1 Türkiye erkeklerin işgücüne katılım oranı (%72,5) bakımından dünya ortalamasına (%75) çok yakınken, kadınların işgücüne katılım oranı bakımından (%33,6) dünya ortalamasının (%48,7) çok uzağındadır. Tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu kırsal kesimlerde, ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların işgücüne katılım oranları yüksektir. Sanayi ve diğer iş kollarının yoğunlukla yürütüldüğü kentlerde ise bu oran oldukça düşük seviyelerde seyretmektedir. İş gücü piyasasının kırsal alanlarda kadın istihdamına yönelik bu denli etkisi, 1980'lerden bu yana artan kentleşme süreci dolayısıyla kesintiye uğramıştır. Kırdan kente göç eden kadınlar, geleneksel aile modelinin etkileri ve eğitim seviyelerinin düşük olması sebebiyle kentlerde işgücü piyasasına dâhil olamamaktadırlar. Kayıtdışılık, düşük ücretler, çocuk bakımı, ev işleri, geleneksel aile yapısı, kültürel kodlar, uzun çalışma saatleri ve belirsiz iş koşulları sebebiyle kentlerde düşük eğitimli kadınların işgücü piyasasına dâhil olmaları kısıtlıdır (World Bank 2009: 12, 21).

miştir. Şekil 29’da görüldüğü üzere ileri yaşlarda işgücüne katılım oranı düşmektedir.² Karşılaştırmalarda 15-64 yaş aralığı dikkate alındığında, Türkiye’nin yüzde 58 katılım oranı ile OECD’de en düşük orana sahip ülke olduğu görülmektedir. Bu yaş aralığı için işgücüne katılım oranı OECD ülkelerinde ortalama yüzde 71,8, AB üyesi 28 ülkede ise yüzde 73,6’dır.

Türkiye’de kadınların işgücüne katılım kararı üzerinde eğitimin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Tablo 4’te yer alan eğitim ve cinsiyete göre işgücüne katılım oranları bu durumu teyit etmektedir. Zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılması ve üniversite kontenjanlarının artmış olmasının etkisiyle, eğitim seviyesinin yükselmesinin ve beraberinde kadınların işgücüne katılımlarının artması beklenmektedir.

Tablo 4. İşgücüne Katılım Oranları (15 Yaş Üstü Nüfus)

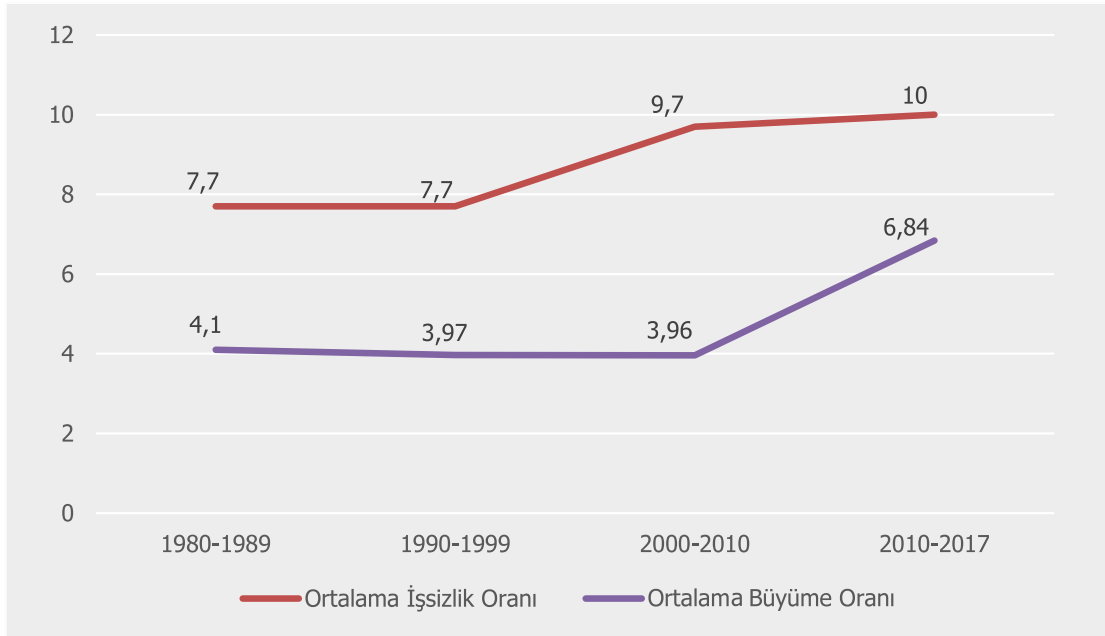
Eğitim Durumu	Erkek	Kadın	Toplam
Okur-yazar olmayanlar	32,4	15,9	18,8
Lise altı eğitim	69,3	27,7	48,9
Lise	71,6	34,3	54,8
Mesleki veya teknik lise	81	42,6	66,1
Yükseköğretim	86,5	72,7	80,2
Türkiye Toplam	72,5	33,6	52,8
Dünya	75	48,7	62
OECD	64	51	58,1
AB üyesi ülkeler	69	51	60,2

Dünya Bankası, TÜİK, Yenilmez ve Kılıç (2018) verilerinden oluşturulmuştur.

Türkiye’de genç nüfus nedeniyle her yıl işgücüne çok sayıda yeni katılım olmaktadır. 2006-2017 döneminde her yıl ortalama 830 bin yeni kişi işgücüne katılmış, bunların 721 bini istihdam edilerek toplam çalışan sayısı 8,5 milyon artmıştır. Aynı dönemde Avro bölgesi ülkelerinde ise toplam istihdam artışının 7 milyon olduğu düşünüldüğünde, Türkiye’de yaşanan istihdam artışının büyüklüğü daha net görülecektir. Ancak ülkemizin toplam istihdamındaki bu büyük artış, işgücüne yeni katılımları karşılayamamış ve işsiz sayısı her yıl ortalama 116 bin kişi artmıştır.

Şekil 30, 1980 sonrası dönem için büyüme ve işsizlik verilerini göstermektedir. Görüldüğü üzere 1980-2000 yılları arası ortalama işsizlik yüzde 7,7 düzeyindeyken, 2000 sonrası yüzde 10 düzeyine yükselmiştir. Büyüme oranlarına bakıldığında ise 2000 sonrası ortalama büyüme performansının 1980-2000 dönemine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye son 15 yılda hızlı bir büyüme yaşamış olmasına rağmen, işsizlik oranlarının yüksekliği büyümenin istihdam oluşturabilme kabiliyetinin sorgulanmasına ve istihdamsız büyüme tartışmalarının yaşanmasına neden olmuştur. Nüfus dinamiklerini ve istihdam büyümesini dikkate almadan sadece işsizlik oranına odaklanmak bu yargıya varılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

2 OECD ülkeleri genelinde işgücüne katılım oranı 15-24 yaş grubu için %41,3, 25-54 yaş grubu için %77,8 ve 55-64 yaş grubu için %60,4’tür.

Şekil 30. İşsizlik ve Büyüme (%).

Dünya Bankası, TÜİK, Yenilmez ve Kılıç (2018) verilerinden oluşturulmuştur.

İşgücüne katılım ve büyüme projeksiyonları ile birlikte istihdam-büyüme esnekliğini dikkate alarak işgücü piyasası için geleceğe yönelik bazı çıkarımlara ulaşmak mümkündür. İstihdam-büyüme esnekliği yüzde 1 büyüme karşısında istihdamdaki yüzdelik değişimi göstermektedir. Örneğin büyüme yüzde 5 iken eğer istihdam yüzde 4 artıyorsa, istihdam-büyüme esnekliği $4/5=0,8$ olacaktır. 2005-2016 dönemi için Türkiye’de dönemler itibariyle sektörlere göre istihdam-büyüme esneklikleri Tablo 5’te verilmiştir (Kaya ve Küçükşahin, 2018).

Tablo 5. Sektörlere Göre İstihdam Büyüme Esnekliği (İBE)

Dönem	Toplam	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
Kriz öncesi dönem (2005-2007)	0,24	2,04	0,25	0,33	0,78
Kriz dönemi (2008-2009)	-0,52	0,52	0,62	-0,29	-4,78
Hızlı toparlanma dönemi (2010-2011)	0,64	1,21	0,56	0,65	0,64
2011 sonrası dönem (2012-2016)	0,57	-0,15	0,33	0,46	0,91
Ortalama	0,60	0,25	0,37	0,65	0,89

Kaya ve Küçükşahin (2018)’den alınmıştır.

2005 sonrası dönemde ortalama olarak yüzde birlik bir büyüme istihdamda yüzde 0,6 artışa neden olmuştur. OECD ülkelerinde aynı dönemde istihdam-büyüme esnekliği ise 0,5’tir. Bu durum Türkiye’de büyümenin istihdam oluşturma kabiliyetinin OECD ortalamasından daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de işgücüne katılım oranı öngörülleri ile ilgili iki güncel araştırma mevcuttur. Bunlardan ilki, Türkiye’de 2014-2050 dönemi için eğitim düzeyinin yükselmesini ve nüfusun yaşlanmasını dikkate alarak, işgücüne katılım oranının 2025 yılında yüzde 55,6 olacağını öngörmüştür (Ceritoğlu ve Eren, 2015). İkinci ise Türkiye için 2010-2050 dönemi için işgücü piyasasına yönelik üç farklı senaryo altında projeksiyonlar yapmış, gerçekleşen verilerle daha uyumlu olan yüksek senaryoya göre işgücüne katılım oranının 2025 yılında %56,3 olacağını tahmin etmiştir (Tansel, 2012).³ TÜİK’in mevsimsellikten arındırılmış verilerinde işgücüne katılım oranı yüzde 53,1 olarak verilmiştir. Geçmiş işgücü verilerinde yılın ikinci yarısında işgücü katılım oranının bir miktar arttığı göz önüne alınırsa,⁴ 2018 yılı için işgücüne katılım oranının yüzde 53,3 olarak tahmin edilmesi uygundur.

Bahsi geçen çalışmaların işgücü katılım öngörülleri, yeni ekonomi programında öngörülen büyüme rakamları, TÜİK nüfus projeksiyonları ve istihdam-büyüme esnekliği kullanılarak 2018-2025 yılları için yaptığımız istihdam öngörülleri Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. İstihdam ve İşsizlik Projeksiyonu

	15 yaş üzeri kurumsal olmayan nüfus (Milyon)	İşgücüne Katılım Oranı (%)	İşgücü (Milyon)	GSYH Büyüme (%)	İBE	İstihdam Büyüme (%)	İstihdam (Milyon)	İşsiz (Milyon)	İşsizlik Oranı
2018	60,391	53,3	32,188	3,8*	0,35**	1,33	28,564	3,625	11,3*
2019	61,277	53,7	32,897	2,3*	0,55**	1,265	28,925	3,972	12,1*
2020	62,163	54,1	33,612	3*	0,8**	2,4	29,619	3,993	11,9*
2021	63,059	54,5	34,340	5*	0,68**	3,5	30,656	3,684	10,8*
2022	63,985	54,8	35,091	5	0,5	2,5	31,423	3,669	10,5
2023	64,912	55,2	35,850	5	0,5	2,5	32,208	3,642	10,2
2024	65,792	55,6	36,589	5	0,5	2,5	33,013	3,577	9,8
2025	66,653	56	37,325	5	0,5	2,5	33,839	3,487	9,3

Not. Elimizdeki veriler 2010 ve sonrasında 15 yaş üstü nüfusun ortalama yüzde 3’ünün kurumsal nüfus olduğunu göstermektedir. Bu oran kullanılarak TÜİK’in nüfus projeksiyonlarından kurumsal olmayan nüfus elde edilmiştir. Tansel (2012) ve Ceritoğlu ve Eren (2015) çalışmalarında öngörülen 2025 yılı işgücüne katılım oranlarının ortalaması yüzde 55,95’tir. Bu veriden hareketle 2025 yılı için işgücüne katılım oranı olarak yüzde 56 kullanılmış ve ara yıllar doğrusal interpolasyon ile tamamlanmıştır.

*2018-2021 yılı GSYH büyüme ve işsizlik oranı tahminleri 2019-2021 yıllarını kapsayan Yeni Ekonomi Programında (YEP) öngörülen oranlardır.

**Yeni ekonomi programında öngörülen GSYH büyümesi ve işgücü büyüklükleri verili iken yine bu programda öngörülen işsizlik oranlarının gerçekleşmesi için gerekli olan istihdam-büyüme esneklikleri (İBE).

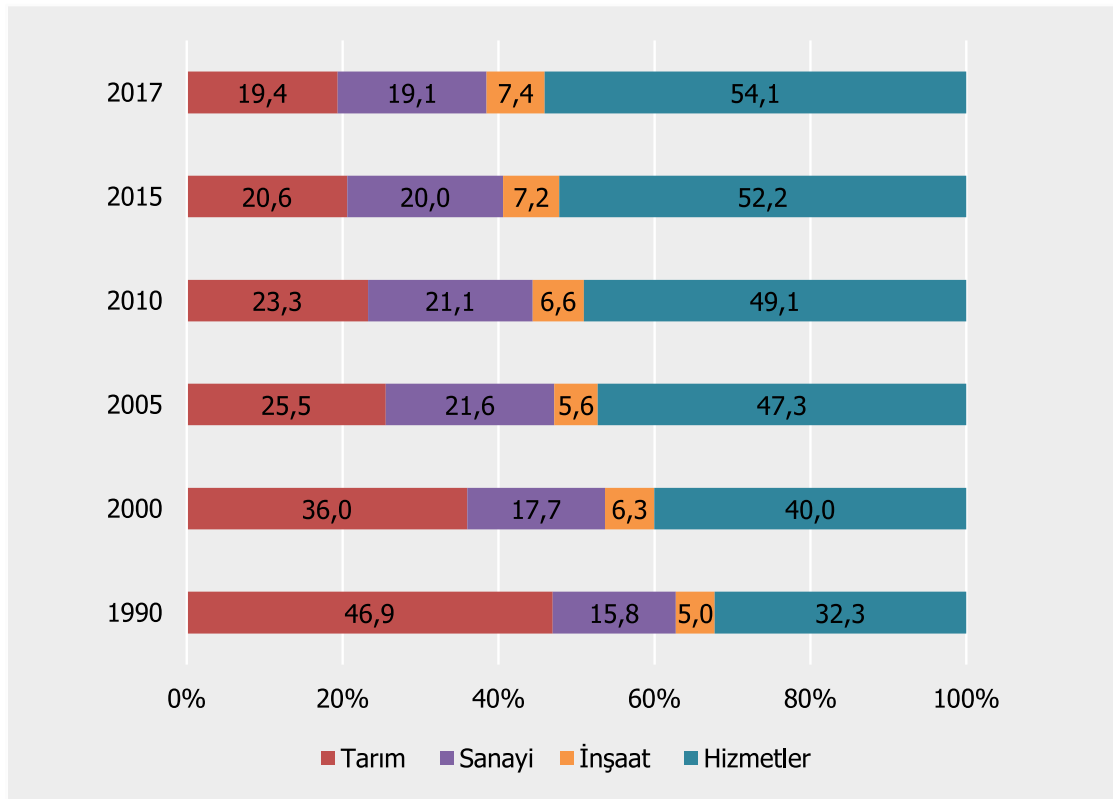
Projeksiyon sonuçlarından ortaya çıkan en önemli noktalardan birisi beklenen büyüme oranları ile işsizliğin düşürülmesinin zorluğudur. Yeni ekonomi programının öngörülerinin gerçekleşeceği kabul edilip 2022-2025 döneminde de yüzde 5 büyüme olacağı değerlendirildiğinde işsizlik 2025 yılında ancak yüz-

3 Tansel (2012) düşük düzey, orta düzey ve yüksek düzey olmak üzere 3 senaryo altında öngörüler üretmiştir. Orta düzey senaryoya göre işgücüne katılım oranının 2020 yılında %52,7 ve 2025 yılında %54,2 olacağı, yüksek senaryoya göre 2020 yılında %54 ve 2023 yılında %55,4 ve 2025 yılında %56,3 olacağını tahmin etmiştir.

4 Son 10 yılın ortalaması 0,16 puandır. Son üç yılda ise 0,2 puan artış yaşanmıştır.

de 9 seviyesine inecektir. Eğer büyüme istihdam esnekliği 0,6 olursa bu durumda işsizlik 2025 yılında yüzde 7,6 olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin YEP'te dengelenme dönemi olarak ilan edilen 2019-2021 döneminden sonra makul düzeyde büyümeyi sürdürmesi ve bu büyümenin istihdam dostu bir büyüme olması gerekmektedir. Aksi durumlar yüksek işsizliğin ülkede norm hâline gelmesine ve beraberinde çözümü çok zor sosyal problem alanlarının oluşmasına neden olabilir.

İstihdamın sektörel dağılımı açısından Türkiye hızlı bir dönüşüm yaşamaktadır. Şekil 31 yıllar itibariyle ülkemizin istihdamının sektörlere dağılımını göstermektedir. 1990 yılında tarım sektörü yüzde 47 pay ile en fazla istihdamın yapıldığı sektör iken, bu oran 2000 yılında yüzde 36'ya gerilemiştir. Tarım sektörünün payı 2000'li yılların başında da hızla gerilemeye devam etmiştir, 2005 sonrası dönemde ise paydaki azalma yavaşlamıştır. Tarım ve sanayi sektörlerinin istihdamdaki payı gerilerken hizmetler ve inşaat sektörlerinin paylarında 1990-2005 arası önemli artış yaşanmıştır.

Şekil 31. İstihdamın Sektörel Dağılımı.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Bütün bu gelişmeler sonucunda mevcut durumda tarım sektöründeki istihdam olması gerekenden yüksektir. Sanayi sektöründeki istihdam ise olması gerekenden düşüktür. Uygun politikalar ile tarım sektöründeki verimlilik yükseltilerek buradaki istihdam sanayi sektörüne kaydırılmalıdır. İnşaat sektöründeki istihdamın son 20 yıldır istikrarlı biçimde arttığı görülmektedir. Büyük bir kısmı konut inşaatından oluşan inşaat sektörü istihdamındaki bu büyüme önemli bir sorun olarak görülmelidir. Öncelikle inşaat sektörü

ekonomik dalgalanmalara karşı en hassas, bu nedenle bir ekonomik kriz durumunda ilk daralan sektördür. Ayrıca, inşaat sektörü uluslararası ticarete konu olmayan bir ürün üretmektedir. Bu nedenle ihracata katkısı en düşük sektördür olduğu gibi bu sektöre tahsis edilen emek ve sermayenin marjinal getirisi diğer sektörler göre çok daha düşüktür. İnşaat sektörünün yapısı itibarıyla kayıt dışı istihdama eğilimli sektör olması nedeniyle, bu sektördeki kayıt dışı istihdam en yüksek orana sahiptir (Taşdemir ve Dama, 2016). Yüksek uzun dönem büyümeyi yakalayabilmek için verimliliğin artırılması gerekmektedir. Verimlilik artışı sağlayabilmek için insan kaynağının, verimliliği yüksek sektörler tahsis edilmesi gerekir.

Daha yüksek gelir seviyesine ulaşmak için daha fazla üretim yapmak gerektiği açıktır. Türkiye’de iktisadi yapının üretim odaklı olması gerekliliği herkes tarafından sıklıkla dile getirilen bir durumdur. 2018 yılında tecrübe edilen iktisadi sıkıntıların ana nedenlerinin başında üretken bir iktisadi yapının eksikliği gelmektedir. Sanayi üretiminin GSYH içindeki payının artırılması temel politika olarak benimsenmelidir. İstihdam sektörünü de sanayi üretimi çerçevesinde yeniden örgütlemek ve donatmak gerekliliği açıktır.

C3. GÖÇ HAREKETLERİ

Türkiye sahip olduğu coğrafi konum ve siyasi geçmişi sebebiyle tarih boyunca önemli göç hareketlerinin merkezinde yer almıştır. Türkiye'ye olan göçmen akımının gelecekte de artarak devam edeceği tahmin edilmektedir. Refah artışı ve sosyal adaletin sağlanması Türkiye'ye olan talebi artıracaktır. Bilimsel araştırmalar göçmenlerin toplum refahına ve sosyal adalete önemli katkıları olduğunu göstermektedir. Bu nedenle göç hareketleri bir sorun olarak değil, bir fırsat olarak görülmelidir.

Ülkemiz sahip olduğu coğrafik konum ve siyasi geçmişi sebebiyle tarih boyunca önemli göç hareketlerinin merkezinde yer almış ve büyük göçmen kitlelerine ev sahipliği yapmıştır. Bu durumun gelecekte de artarak devam edeceği tahmin edilmektedir. Özellikle ülkede refahın artması, sosyal adaletin sağlanması gibi hedeflere yaklaşıldıkça tüm dünyada Türkiye'de yaşamayı tercih edecek aile sayısı artacaktır. Popüler kanaatin aksine, bilimsel çalışmalar göçmenlerin toplum refahına ve sosyal adalete önemli katkıları olduğunu göstermektedir. Bu nedenle göç hareketleri bir sorun olarak değil, bir fırsat olarak görülmelidir. Türkiye'nin göç konusunda uzun dönemli stratejilere ve nitelikli kurumlara ihtiyacı vardır. Ancak bu şekilde ülkeye olan göç hareketleri sosyal ve ekonomik fırsata dönüştürülebilir.

İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Müdürlüğü'nün verilerine göre 3 milyonu Suriye'de yaşanan iç karışıklıktan kaçanlar olmak üzere, Cumhuriyet dönemi boyunca yaklaşık 5 milyon insan Türkiye'ye göç etmiştir. Son 13 yılda ülkemize çalışma ve eğitim gibi amaçlarla gelmiş olan 2.442.159 kişi de dâhil edildiğinde, ülkemizin aldığı göçün boyutu ortaya çıkacaktır. Tablo 7'de 1990-2017 yılları arasında Dünya'daki ve Türkiye'deki toplam göçmen sayıları verilmiştir. 2017 yılında Dünyadaki toplam göçmen sayısı 1990 yılına kıyasla yüzde 60 artmış ve 257,7 milyona ulaşmıştır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği verilerine göre bu toplamın 65,6 milyonu baskı, zulüm ve şiddet nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanlardan oluşmaktadır (Özgüler, 2018). Türkiye'de ise özellikle Suriye'deki iç savaşın etkisiyle, göçmen sayısı çok daha hızlı bir şekilde artarak 2017 yılında 1990 yılındaki toplam göçmen sayısının yaklaşık 100 katı olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 7. Dünyadaki ve Türkiye'deki Toplam Göçmen Sayıları

Yıl	Dünya'daki Toplam Göçmen Sayısı	Türkiye'deki Toplam Göçmen Sayısı
1990	152.542.373	30.534
1995	160.700.028	12.841
2000	172.604.257	3.103
2005	190.531.600	2.399
2010	220.019.266	10.032
2015	247.585.744	2.753.760
2017	257.715.425	3.115.317

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017) verilerinden oluşturulmuştur.

Türkiye'nin son yıllarda karşı karşıya kaldığı ani ve büyük göç dalgası konuyu ülke gündemine taşımıştır. Kitlesel göçün ya da zorunlu nedenlerle ülkesini terk ederek yaşamını başka ülkelerde sürdürmeye çalışan kitlelerin, emek piyasaları üzerindeki etkileri denildiğinde ilk akla gelen olumsuz etkilerdir. Bu sebeple ülkemiz kamuoyunda da, yabancı göçmenlerin işgücü piyasası üzerinde yıkıcı etkilerinin olduğu sıklıkla ifade edilegelmektedir. Yerli işçilerin çalışmak istemediği işkollarında istihdam edilmeleri ve ülke içindeki tüketimi artırmaları sonucu yarattıkları ek alım gücü gibi nedenlerle olumlu etkilerde buldukları da bilinmektedir (Özgüler, 2018). TÜİK verilerine göre 2013 yılında istihdamın arttığı ve işsizliğin en fazla düştüğü üç il olan Gaziantep, Adıyaman ve Kilis'in aynı zamanda Suriyeli göçmenlerin en yoğun olarak bulunduğu yerler olması dikkat çekicidir. Bu durum Suriyeli göçmenlerin göç ettikleri illere hem tüketim hem de üretim açısından büyük katkılarının olduğunu göstermektedir (Erdoğan ve Ünver, 2015).

Literatürde göçün işsizlik ve ortalama ücretler üzerinde olumsuz bir etkisinin bulunmadığı ortak sonucuna varan birçok çalışma mevcuttur. ABD için yapılan Peri (2012) çalışmasında, göçün üretkenlik üzerinde pozitif etkisinin olduğu bulunmuş ve bu üretkenlik artışının sonucu olarak işsizliği artırıcı, ortalama ücretleri azaltıcı bir etkisinin bulunmadığı ortaya konulmuştur. Düşük nitelikli işgücü istihdamının yoğun olduğu sektörler için ise sonuçlar farklılık gösterebilmekte, göçmenlerin bu gruptaki işçilerin ücretlerinde az da olsa bir düşüşe sebep olabildikleri görülmektedir. Türkiye'nin maruz kaldığı gibi yoğun mülteci akını benzeri durumları yaşayan ülkelerde de göçün istihdam üzerindeki etkilerinin benzer olduğu tespit edilmiştir. 1980'lerde Miami'nin, 1960'larda Fransa'nın, 1990'larda İsrail'in ve Avrupa'nın karşılaştığı mülteci akınlarının işgücü piyasası üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmaların hepsi ya hiçbir etki bulamamış ya da etkinin çok küçük olduğu sonucuna varmıştır (Card, 1990; Hunt, 1992; Friedberg, 2001; Angrist ve Kugler, 2003). Türkiye için yapılan çalışmaların sonuçları da bahsi geçen sonuçlarla paralellik arz etmektedir. Suriyeli göçmenlerin Türk vatandaşlarının kayıt dışı istihdamını azalttığı tespit edilmiş, nitelikli işgücü istihdamı üzerinde ise pozitif etkileri olduğu görülmüştür (Ceritoglu vd., 2017; Del Carpio ve Wagner, 2015).

Kitlesel göçün emek piyasası üzerindeki etkilerini incelerken, ilk olarak ele alınması gereken değişken nüfustur. Kitlesel göç, nüfus artışı ile birlikte sosyal ve demografik yapıda değişikliklere neden olmaktadır. Kitlesel göçlerin en önemli özelliği olan "sayıca çok kişinin gelmesi" göçmenlerin hepsinin barınma merkezlerine yerleştirilmelerine imkân tanımamakta ve gelenler şehirlere dağılmaktadır (Massey ve Zenteno, 1999). Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre, 2018 yılı itibarıyla ülkemizde geçici ko-

ruma kapsamında bulunan 3,5 milyondan fazla Suriyeli göçmenin sadece yüzde 5'i geçici barınma merkezlerinde kalmakta, diğerleri ise Türkiye'nin değişik illerinde ikamet etmektedirler. Ülkemizin hemen hemen her şehrine yerleşmiş bulunan göçmenlerin yaklaşık yüzde 60'ı (2.113.358 kişi) ise çalışma çağındaki insanlardan oluşmaktadır.

Şehirlerimizdeki hızla artan göçmen sayısı ve bu insanların hayatlarını idame ettirmek için çalışma ihtiyaçları olması, devletin bu alanda politika geliştirmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Çoğunluğunu Suriyelilerin oluşturduğu Türkiye'de yaşayan yabancıların, oldukça zorlu bir süreç sonunda çalışma izni alabildikleri bilinmektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre, 2018 itibarıyla yaklaşık 105 bin yabancıya çalışma izni verilmiştir. Bu sayının ülkemizde bulunan toplam göçmen sayısı ile kıyaslandığında çok küçük kaldığı, dolayısıyla göçmenlerin çoğunun kayıt dışı sektörlere yöneldiği sonucuna varılabilir. Kesin sayı bilinmemekle birlikte Suriyeli göçmenlerin 35 bin kadarının üniversite mezunu olduğu düşünülmektedir (ORSAM, 2015). Göçmenler arasında çok yaygın olan kayıt dışı istihdamın önüne geçilebilmesi için, öncelikle yetişmiş nitelikli işgücü sınıfında olan üniversite mezunlarından başlanarak çalışma izni verilen yabancıların sayısının artırılmasının gerektiği düşünülmektedir. Bunun yanında çalışma izni başvuru sürecinin kısaltılmasının da faydalı olacağı düşünülmektedir.

Çalışma izni almış olmak kişiye istihdam edileceği garantisini vermemekte, özellikle niteliksiz işgücünün istihdamı her zaman mümkün olmamaktadır. Ülkemizde bulunan göçmenlerin büyük bir kısmı ise niteliksiz işgücü sınıfında olan insanlardan oluşmaktadır. Bu durum göçmenlerin meslek edinmelerini sağlayacak politikaların gerekliliğine işaret etmektedir. Bu sebeple ülkemizdeki göçmenlerin öncelikle Türkçe öğrenmelerinin teşvik edilmesi, dil ve meslek edindirme kurslarının açılması, göçmenlerin bu kurslara daha fazla katılımlarının artırılması gerekmektedir.

Türkiye'nin son yıllarda karşı karşıya kaldığı kitlesel göç hareketinin işgücü piyasası üzerindeki etkisi, sadece büyük bir nüfusun işgücü piyasasına girmesi sebebiyle gerçekleşmemiştir. Türkiye'ye göç eden insanların beraberinde getirdikleri sermaye de dolaylı olarak ülkemiz işgücü piyasasını etkilemektedir. 2012 yılında 311 milyon lira olan Suriyelilerin Türk bankalarındaki toplam mevduatının, 2015 yılına gelindiğinde 1,5 milyar liraya ulaşması bunun en açık göstergesidir (Sarıoğlu, 2004). Mevduat artışına paralel olarak Suriyeli müteşebbislerin kurduğu şirket sayısı da açık bir şekilde yükselmiştir. Ayrıca Suriyelilerin buldukları bölgelerde ucuz işgücünün etkisiyle firmaların karlılıkları ve ekonomik canlılık artmıştır (Akgündüz vd., 2018). Resmî açıklamalara göre, son yıllarda Türkiye'de kurulan Suriye sermayeli firma sayısı 10.000 ve bu firmalarda istihdam edilen kişi sayısı ise 100.000 civarındadır. Müteşebbisliğin çok değerli bir beşerî sermaye olduğu ve ülkemize göç eden yabancıların arasında bu yeteneğe sahip çokça kişinin bulunduğu unutulmamalıdır. Bu sebeple ülkemizdeki Suriyeli müteşebbislerin yatırım yapmalarının teşvik edilmesi amacıyla

Öncelikle yetişmiş nitelikli işgücü sınıfında olan üniversite mezunlarından başlanarak çalışma izni verilen yabancıların sayısının artırılması gerekmektedir. .

krediye ulaşma imkânlarının artırılmasının ve KOSGEB gibi kurumlar vasıtasıyla yatırım desteği verilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Türkiye son dönemde dünyanın en fazla göç alan ülkelerinden biri olmasının yanında, çok sayıda nitelikli vatandaşının yurtdışına göç ettiği bir ülke konumundadır. Beyin göçü olarak adlandırılan bu olgunun ülkemizden yurtdışına önemli bir kaynak transferi olduğu belirtilmelidir. TÜİK Uluslararası Göç İstatistiklerine göre 2017 yılında 113.000 Türk vatandaşı yurt dışına göç etmiştir. Bahar ve Rapoport (2018) yurt dışına göç eden ortalama bir göçmenin göç ettiği ülkenin ihracat sepetine katkısının 25.000 dolar, nitelikli bir göçmenin katkısının ise 100.000 dolar olduğunu tahmin etmiştir. Bu veriler, 2017 yılı için ülkemizin en az 4 milyar dolar değerinde bir kaynaktan mahrum kaldığını göstermektedir. Görüldüğü üzere yurt dışına verdiğimiz göç, üzerine odaklanılması ve politika geliştirilmesi gereken diğer bir önemli konudur. Hâlihazırda ülkemiz yurt dışında yaşayan nitelikli araştırmacılarımızın geri dönüşünü sağlayabilmek için Uluslararası Lider Araştırmacılar Programını ilan etmiş ve bu program çerçevesinde geri dönen araştırmacılara çeşitli maddi destekler verileceğini açıklamıştır. Bu gibi programların başarılı olabilmesi için öncelikle yurt dışına göç eden insanlarımızın göç etme ve eğitim sonrası geri dönmeme nedenlerinin detaylı bir şekilde analizinin yapılması ve bu analizlerin ışığında politikaların şekillendirilmesi gerekmektedir. Bunun yanında bu gibi programların hedef kitlesinin araştırmacılar ile sınırlı tutulmaması, diğer iş kollarının da programa dâhil edilmesi faydalı olacaktır.

Suriyeli müteşebbislerin yatırım yapmalarının teşvik edilmesi amacıyla krediye ulaşma imkânlarının artırılması ve KOSGEB gibi kurumlar vasıtasıyla yatırım desteği verilmesi faydalı olacaktır.

C4. TEKNOLOJİNİN İŞGÜCÜ PİYASASINA ETKİSİ

Endüstri 4.0 dalgasının ilk aşamasını yaşamaktayız. Bu teknolojik dönüşüm üretimde köklü yapısal değişimleri beraberinde getirmektedir. Günümüzde yapılan işlerin saat bazında yüzde 71'i insanlar, yüzde 29'u makinalar tarafından gerçekleştirirken, 2022 yılına gelindiğinde makinaların payının yüzde 42'ye çıkması, insanların payının ise yüzde 58'e gerilemesi beklenmektedir. Bugün önemli görülen becerilerin yüzde 35'inin 2022 yılına kadar bu özelliklerini kaybedeceği ve analitik ve eleştirel düşünebilme, yenilikçilik, yaratıcılık, teknoloji kullanabilme, liderlik gibi becerilerin ise daha ön plana çıkacağı tahmin edilmektedir. Bu nedenle öğrencilere teknoloji okuryazarlığı, temel matematik, okuduğunu anlama, kendini ifade edebilme ve sorgulama yeteneklerinin kazandırılması eğitim sisteminin en öncelikli hedefi olmalıdır.

Dünyada 1980'lerde başlayan analog teknolojiden dijital teknolojiye geçiş süreci bilgisayarların, bilişim ve robotik teknolojilerinin hayatımızın her alanında giderek daha fazla yer alması sonucunu doğurmuştur. Hâlihazırda içinde bulunduğumuz bu hızlı teknolojik dönüşüm üretimde de köklü yapısal değişimleri beraberinde getirmektedir. Mesleklerin Geleceği Raporu'nda incelenen sektörlerde, günümüzde yapılan işlerin saat bazında yüzde 71'i insanlar, yüzde 29'u makinalar tarafından gerçekleştirirken, 2022 yılına gelindiğinde makinaların payının yüzde 42'ye çıkması, insanların payının ise yüzde 58'e gerilemesi beklenmektedir (WEF, 2018). OECD ülkelerindeki işlerin yüzde 9'unun makinalar tarafından yapılabileceği ve çalışanların eğitim seviyesi düştükçe yaptıkları işin otomatikleşme riskinin arttığı belirtilmektedir (Arntz vd., 2016). Türkiye ise OECD ülkeleri arasında otomasyon sonucu yüksek risk altındaki iş sayısı bakımından ön sıralarda yer almaktadır. 2020-2030 yılları arasında ülkemizde insanlar tarafından yapılan işlerin yaklaşık yüzde 15'i, 2030 yılından sonra ise yaklaşık yüzde 35'i otomasyon ile robotlara terk edilme riski olduğu tahmin edilmektedir (PwC, 2018).

Robotlaşma oranları sektörden sektöre değişiklik göstermekle birlikte, Mesleklerin Geleceği Raporundaki araştırmaya katılan şirketlerin, bulunduğu sektöre bağlı olarak yüzde 23-37'si önümüzdeki dönemde robot teknolojilerine yatırım yapmayı planlamaktadır. Sıralanan olumsuz etkilerinin yanında, insanın yerini yapay zekâ ve robotlara bırakmasının bazı iş kollarının yok olmasına sebep

olacağı ama bununla birlikte yeni iş kollarının ortaya çıkmasına sebep olacağı düşünülmektedir.¹Yapılan tahminlere göre insanın makine ve algoritmalar ile yer değiştirmesi sonucu 2022 yılına kadar günümüzde bir işi yapmak için gerekli olan becerilerin yüzde 42'si geçersiz olacak, toplam 75 milyon iş yok olacak ve 135 milyon yeni iş ortaya çıkacaktır.

Üretim süreçlerinde bilgisayarların, robot teknolojisinin ve yapay zekânın daha fazla kullanılması ve insana ait birçok görevin robotlara bırakılması teknolojik işsizlik diye tanımlanan bir sorunu beraberinde getireceği akademik çevrelerde sıklıkla tartışılmaktadır. Ayrıca üretimde emeğin makineler ile yer değiştirmesinin sonucu olarak emeğin değersizleşmesi, nitelikli işgücünün niteliksiz işgücüne kıyasla çok daha fazla önem kazanması ve gelecekte sosyal eşitsizliklerin daha da artması beklenmektedir.

Bireyin sosyal, kültürel ve entelektüel gelişiminin yanında eğitimin bir diğer amacı da işgücüne üretim için ihtiyaç duyulan becerileri kazandırmak ve toplumun refahına katkıda bulunacak şekilde meslek sahibi olmalarını sağlamaktır. Eğitimin gelir üzerindeki etkisini araştıran birçok çalışma bulunmaktadır. Psacharopoulos ve Patrinos (2018) tarafından bütün bu çalışmalar taranmış ve ortak bir sonuç olarak eğitimin bireylerin gelirlerini artırdığı sonucuna varılmıştır. Tablo 8 eğitimin gelir üzerindeki etkisini araştıran mevcut çalışmaların sonuçlarının ortalamasını göstermektedir. Bu tabloya göre bir yıl daha fazla eğitim almanın yıllık gelire ortalama yüzde 9 civarında bir katkısının olduğu, ülke geliri düştükçe eğitimin geliri artırıcı etkisinin büyüdüğü ve Türkiye'nin de dâhil olduğu orta gelir düzeyine sahip ülkelerde bu etkinin yüzde 9,2 olduğu görülmektedir.² Eğitimin gelir üzerindeki pozitif etkisinin ana sebebinin kişinin verimliliğine olan katkısı olduğu düşünülmektedir.³

Tablo 8. Bir Yıl Fazla Eğitim Almanın Gelire Etkisi

Ülkenin Gelir Grubu	Bir Yıllık Eğitimin Gelire Olan Etkisi (%)	Ortalama Eğitim Süresi (Yıl)
Düşük Gelirli Ülkeler	9,3	5
Orta Gelirli Ülkeler	9,2	7
Yüksek Gelirli Ülkeler	8,2	9,2
Dünya Ortalaması	8,8	8

Psacharopoulos ve Patrinos'tan (2018) alınmıştır.

Nüfus, işgücü ve büyüme projeksiyonları, ülkemizin 1 trilyon dolarlık GSYH hedefini yakalamasının sadece istihdam artışı ile mümkün olmadığını, işgücünün niteliğinin de artırılması gerektiğini göstermektedir. İşgücünün nitelik olarak gelişmesini sağlayan en etkin araç eğitimidir. Bu sebeple eğitim sistemimizin işgücünün verimliliğini artıracak ve çalışanların üretim süreçlerinde yaşanan teknolojik dönüşüme cevap verebilecek şekilde yapılandırılması gerekmektedir.

1 Teknolojik ilerlemenin maliyetleri düşürmesi sonucunda toplam talebin ve toplam işgücü talebinin artacağı ve uzun vadede işsizlik üzerinde kalıcı bir etkisi olmayacağı da iddia eden çalışmalar mevcuttur. Bkz.: (Woirol 1996).

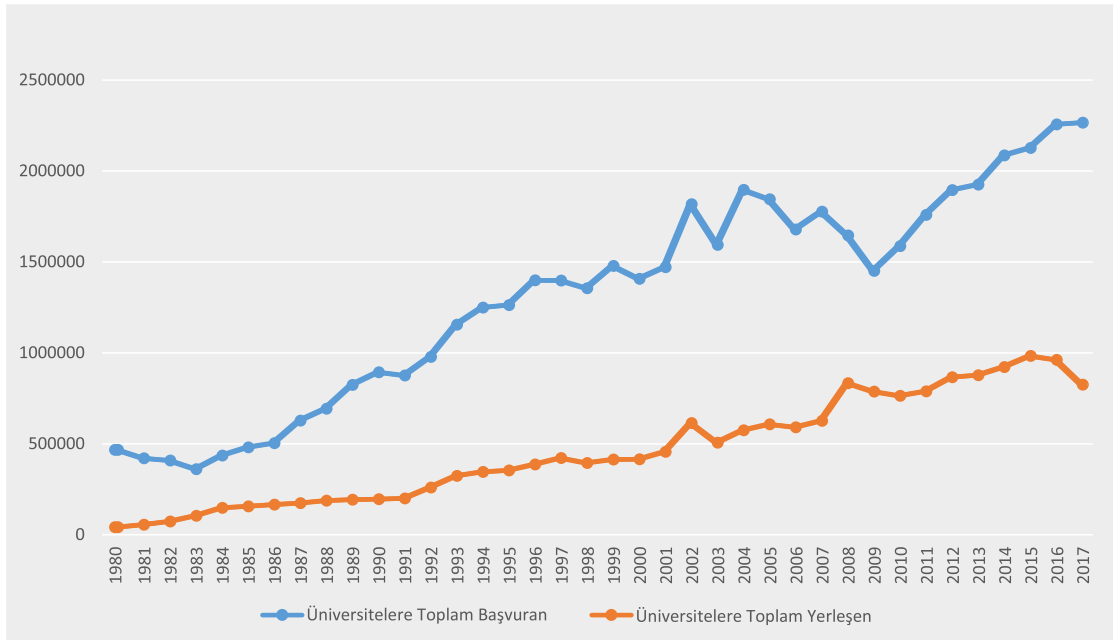
2 Türkiye özelinde yapılan çalışmalarda da benzer şekilde eğitimin anlamlı bir pozitif katkısının olduğu gösterilmiştir. Bkz.: (Aydemir ve Kırdar 2017; Tansel 1994).

3 Ampirik çalışmalarda eğitimin gelir üzerindeki pozitif etkisinin görülmesine rağmen bu etkinin eğitimin bireyler için sahip olmadığı yetenekleri kazandırmasından mı yoksa bireylerin işverenlere yeteneklerinin olduğunu ispatlamasına yarayan bir araç mı olduğu akademik çevrelerde sıklıkla tartışılan bir konudur. Bkz.: (Becker 1962; Schultz 1963; Spence 1973, 1979).

Mesleklerin Geleceği Raporuna göre günümüzde önemli görülen becerilerin yüzde 35'inin 2022 yılına kadar bu özelliklerini kaybedeceği ve analitik ve eleştirel düşünebilme, yenilikçilik, yaratıcılık, teknoloji kullanabilme, liderlik gibi becerilerin ise daha ön plana çıkacağı tahmin edilmektedir (WEF, 2016). Bu nedenle öğrencilere teknoloji okuryazarlığı, temel matematik, okuduğunu anlama, kendini ifade edebilme ve sorgulama yeteneklerinin kazandırılması eğitim sisteminin en öncelikli hedefi olmalıdır.

Teknolojik ilerlemenin sonucu olarak vasıflı işgücüne olan ihtiyaç ile birlikte üniversitelere olan talep de artmaktadır. Şekil 32'de Türkiye'de yükseköğretim arzı ve talebi görülmektedir. Son yıllarda açılan yeni üniversitelere rağmen toplam üniversite kontenjanının talebi karşılamaktan uzak olduğu görülecektir. Bu sebeple Türkiye'nin bir taraftan yeni üniversiteler kurarken bir taraftan da mevcut üniversitelerin niteliklerini artırmak için politikalar geliştirmesi gerekmektedir. Son birkaç yıldır sınava girip tercih yapmayan öğrencilerin sayısındaki artışın üniversite ve işgücü piyasası arasındaki ilişki bağlamında değerlendirilmesi uygun olacaktır. Bireylerin kendilerine işgücü piyasasında rekabet gücü sağlamayacak bölümleri okumaktansa tercih yapmamayı seçmeleri, yükseköğretimin nitelik hususundaki eksikliğini bir işaretidir.

Yapılan projeksiyonlar Türkiye'deki nüfus artış hızının giderek azalacağı göstermektedir. Bu nedenle üniversite eğitimine olan iç talebin zamanla düşeceği açıktır. Yükseköğretimin kurumlarımızın bölgemizden dünyanın diğer bölgelerinden yetenekli gençleri çekebilmek için rekabet güçlerini artırmaları gerekmektedir. Tablo 9 ve 10 sırasıyla dünyadaki yurtdışında eğitim gören öğrencilerin dağılımını ve Türkiye'de eğitim gören öğrenci sayılarını göstermektedir. Ülkemizin Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Orta Asya'dan yabancı öğrenci çekme potansiyelini artırıcı burs ve tanıtım faaliyetlerine önem vermesi, mezun olan yabancı öğrencilerin ülkemizde çalışma izni almalarının kolaylaştırılması gerekmektedir.

Şekil 32. Üniversitelere Başvuran ve Yerleşen Sayıları.

Yükseköğretim Kurumu verilerinden oluşturulmuştur.

Tablo 9. Geldiği Bölgeye Göre Yurtdışındaki Üniversite Öğrenci Sayıları

Yıl	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	Orta Asya	Dünya
2012	444.336	105.883	4.058.385
2013	472.259	129.430	4.230.286
2014	534.811	161.938	4.495.944
2015	576.060	182.607	4.787.696
2016	610.823	203.282	5.085.893
2017	598.164	199.716	5.085.159

UNESCO Institute for Statistics verilerinden oluşturulmuştur.

Tablo 10. Türkiye’de Eğitim Gören Yabancı Üniversite Öğrenci Sayıları

	Ülkemizdeki Yabancı Öğrenci Sayıları
2014	48.183
2015	72.178
2016	87.903
2017	108.076
2018	125.138

Yükseköğretim Kurumu verilerinden oluşturulmuştur.

Üretimdeki teknolojik dönüşüm ile birlikte sektörel kaymalar adı verilen, sektörler arasındaki işgücü hareketleri çok daha yoğun yaşanacaktır. Türkiye’de yükseköğretim sistemi belirli bir alanda uzman mezunlar yetiştirecek şekilde kurgulanmış olup, işgücü piyasasındaki sektörel kaymalar gibi yapısal değişikliklere hızla uyum sağlayacak yetenekte ve esneklikte mezunlar üretememektedir. Adaptasyon yeteneği yüksek ve nitelikli bir işgücüne sahip olmak öğrencilerin üniversite eğitimleri boyunca farklı alanlardan azami sayıda ders alabilecekleri esnek bir sisteme dönülmeli, üniversitelerdeki disiplinler arası programların sayısı artırılmalıdır. Geleceğin üniversitelerinin teknoloji okuryazarlığı zayıf ve temel kodlama becerisine sahip olmayan mezunlar yetiştirme lüksü olmamalıdır.

2022 yılına gelindiğinde çalışanların yüzde 54’ünden fazlasının becerilerini geliştirmeye ihtiyaç duyacakları tahmin edilmektedir. Bu insanların yüzde 35’inin 0-6 aylık beceri geliştirme, yüzde 9’unun 6-12 aylık beceri geliştirme ve yüzde 10’unun ise yeni beceri edindirme amacıyla 1 yıldan fazla sürecek eğitim programlarına ihtiyaç duyacakları tahmin edilmektedir (WEF, 2018). Bu rakamlar sürekli eğitimin Türkiye’deki işgücünün geleceğe hazırlanmasındaki rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Günümüzde daha çok üniversitelerin bünyelerinde bulunan sürekli eğitim merkezlerinin sayısının ve kapasitesinin artırılması, her eğitim düzeyinden bireylerin hayat boyu eğitimlerine destek verecek şekilde yeniden kurgulanmaları gerekmektedir.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

Azalan doğum oranları nedeniyle Türkiye genç nüfus yapısını kaybetmektedir. 2040 yılından sonra toplam yaşlı nüfus 15 yaş altı genç nüfustan daha fazla olacaktır.

Türkiye çalışma çağındaki nüfusun en yüksek olduğu “demografik armağan” dönemine girmiştir. Bununla birlikte işgücüne katılım oranı düşüktür. Çalışma çağındaki her yüz kişiden sadece 47’si bir işte çalışmaktadır ve çalışan bir kişi ortalama 2,8 kişiye bakmakla yükümlüdür. Bu durum demografik fırsat penceresinden faydalanmamızı engellemektedir.

Türkiye ekonomisi son 15 yılda hızlı bir büyüme yaşamıştır. Bu büyümenin istihdam oluşturma kabiliyeti OECD ortalamasından yüksektir. Ancak işgücüne yeni katılan nüfus çok büyük olduğu için işsizlik azalmamaktadır. Uzun süren yüksek işsizlik, işsizliğin norm hâline gelmesine ve beraberinde çözümü zor sosyal problem alanlarının oluşmasına neden olacaktır.

Üretim süreçlerinde bilgisayarların, robot teknolojisinin ve yapay zekânın daha fazla kullanılması teknolojik işsizlik yaratma riski taşımaktadır. Günümüzde önemli görülen becerilerin yüzde 35’inin önümüzdeki dönemde bu özelliklerini kaybedecek, analitik ve eleştirel düşünebilme, yenilikçilik, yaratıcılık, teknoloji kullanabilme, liderlik gibi beceriler ise daha ön plana çıkacaktır.

Geleceğin ekonomisindeki işgücünü hazırlamak için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Türkiye’yi bekleyen “yaşlı nüfus” problemine yönelik ön alıcı politikalar geliştirebilmek için benzer deneyimden geçen ülke tecrübelerinden faydalanılmalıdır.
- İşgücüne katılımının artırılarak bağımlı nüfusun azaltılması için işgücü piyasasında güvence ve esnekliğin sağlanmasına yönelik düzenlemeler yapılmalıdır.
- Uzun dönem büyümenin istihdam dostu bir yapıda olmasına özen gösterilmelidir. Yatırım politikaları ile işgücü ve eğitim politikaları arasında uyum gözetilmelidir.
- Üretimdeki dönüşüme azami uyum için adaptasyon yeteneği yüksek, üretken bir işgücü hedeflenmeli, eğitim sistemi buna göre tasarlanmalı ve hayat boyu eğitim programları günlük yaşamın parçası hâline gelmelidir.
- Türkiye eğitim sisteminin işgücünün verimliliğini artıracak ve çalışanların üretim süreçlerinde yaşanan teknolojik dönüşüme cevap verebilecek şekilde yapılandırılmalıdır.

BÖLÜM D

İyi ve Adil Finans: İslami Finans Modeli

D1	İslami Finans ve Reel Sektör İlişkisi	İslami finansın reel sektör ile olan ilişkisi geleneksel finanstan daha güçlüdür. Bu anlamda “reel finans” olarak da nitelendirilebilir.
D2	Türkiye’de İslami Finans:
Katılım Bankacılığı	İslami finansın Türkiye’deki modeli olan katılım bankacılığının sektördeki payı yetersizdir.
D3	İslami Finansın Önündeki Engeller	İslami finans modelinin gelişmesini yavaşlatan önemli sorunlar mevcuttur.
D4	Geleceğin Ekonomisinde İslami Finans Vizyonu	İslami finans modelinin ekonomideki payının büyütülmesi için gerekli gelecek vizyonu.

Modern ekonomilerde finansal sistem uzun dönem büyümeyi destekleyen en önemli bileşenlerden biri olduğu gibi, aynı zamanda en kırılgan sektördür. Ekonomideki tasarrufların etkin şekilde yatırımlara dönüşmesi ve ekonominin çarklarının dönmesi finansal sistem sayesinde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte ekonomik krizlerin de önce finans sektöründe kendini gösterdiğini ve yine finansal sistem vasıtasıyla diğer sektörlerle sirayet ettiğini gözlemliyoruz. Diğer yandan, sosyal adaletin sağlanamadığı ekonomilerde adaletsiz servet transferleri de yine finansal sistem aracılığıyla gerçekleşmektedir. Küresel kriz sonrası dünyada uzun dönem büyümeyi destekleyen ve sosyal adaleti gözetilen bir finansal sistem talebi daha yüksek sesle telaffuz edilmeye başlanmıştır. İslami finansın bu taleplere cevap verebilecek bir finansal sistem olduğu kanaati Müslüman olmayan coğrafyalarda da giderek daha fazla kabul görmektedir.

Finansal sistemin gelişmesinin ekonomik büyümeyi olumlu etkileyeceği iktisatçılar tarafından genel bir kabul görmektedir. Bunun arkasındaki teorik yaklaşım gelişmiş bir finansal sistemde araçların daha etkin çalışarak, fonların ekonomi için daha verimli kullanılacağından hareket etmektedir. Bu nedenle finansal gelişme ekonomiler için arzulanır bir unsur olmuştur. Finansal sektörün ekonomik büyümeye olumlu etkilerine karşın, yaşanan finansal krizlerin yıkıcı sonuçları, finans ve reel ekonomi ilişkisinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu ilgi finansal gelişmenin değerlendirildiği birçok yeni çalışmaya da temel teşkil etmiştir. Örneğin, Cecchetti ve Kharroubi (2012) finansal gelişmenin ancak bir noktaya kadar olumlu olduğunu o noktadan sonra ise ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin durduğunu tespit etmişlerdir. Çalışmada, finansal gelişme ve toplam faktör verimliliği arasında ters U şeklinde doğrusal olmayan bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla finansal gelişmeden ziyade nasıl bir finansal gelişmenin arzulanır olduğu sorusu önem kazanmış görünmektedir.

İyi finansın desteklenerek, kötü finansın minimize edilmesi önemli bir ihtiyaçtır.

2008 küresel finansal krizi, finans sektörü aktörlerine, yalnızca finansal piyasalara dayanan küresel bir finansal sistemin ne denli kırılgan olduğuna dair bir işaret niteliğindedir (Trabelsi, 2011). Finansal gelişme süreci açısından aslında olumlu değerlendirilebilecek; borçlanma, finansal kaldıraç kullanımı ve menkul kıymetleştirme gibi alanlardaki aşırılıklar ve şeffaf olmayan veya anlaşılması zor yeni finansal ürünlerin yaratılması gibi birçok unsur, 2008 küresel krizinin sebepleri arasında kabul edilmektedir (Matthews ve Tlemsani, 2010). Dolayısıyla küresel krize uzanan bu gelişmeleri finansal yapının daha sağlıklı teşekküllü ya da işlerliği refahın sürekli artışı adına önemsenmesi gerekliliğini işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle iyi finansın desteklenmesi, kötü finans ise minimize edilmesi gerekmektedir (Zingales, 2105).

Ekonomik büyüme, dolayısıyla refah düzeyi üzerindeki etkisinin yanında finansal sistem, yaratılan refahın paylaşımında da rol oynamaktadır. Her ekonomik aktör, finansal gelişmeden olumlu etkilense dahi, bu etki adil olmadığı sürece şüphesiz ki refahtaki artış da adil paylaşılmayacaktır. Örneğin fonların daha verimli kullanılması sonucunda gerçekleşecek üretim artışı, bu üretimde payı olan üretim faktörleri arasında paylaşılacaktır. Dolayısıyla üretim faktörü dağılımındaki farklılık refah artışının dağılımına da yansıtılacaktır. Bir başka örnek olarak, toplumun finansal sistemi kullanma imkânları eşit olmadığı sürece finansal sektördeki gelişmenin etkileri toplumun her kesiminde aynı derecede hissedilmeyecektir. Dolayısıyla

finansal sistemin işlerliği, yaratacağı olumlu etkinin sürekliliği adına önemli olduğu kadar sosyal adalet açısından da önemlidir.

Sürdürülebilir bir uzun dönem büyümeyi ve sosyal adaleti gözetecek bir iyi finans modelinin, fayda maksimizasyonu gibi iç dinamiklere sahip mevcut geleneksel finans anlayışı altında kurgulanabilme gerçekliği ise tartışmalıdır. Amacı kâr ya da fayda maksimizasyonu olan finansal kullanıcılar ve araçlar arasındaki finansal işlemlerin, en sağlıklı şekilde gerçekleşmesi hâlinde bile refah artışı sürekli kılınsa da tarafların adalet gibi bir motivasyona sahip olmaması sebebiyle, sosyal adaletin gözetilmesi mümkün değildir.

İslami finans ise sahip olduğu prensipler gereğince bu açmazı çözümlene potansiyeli taşımaktadır. Çünkü İslami finans bireysel fayda ve refahın maksimize edilmesine dayanan geleneksel finansmanın aksine, manevi değerler ve sosyal adalet ile ilgilidir (Matthews ve Tlemsani, 2010). İslami finansal sistemin en göze çarpan değerleri dürüstlük ve sosyal adalettir. İslam gelecek nesiller ile mevcut nesiller arasında adaleti sağlayabilmek için sürdürülebilir bir yaşamı teşvik etmektedir. Bu sebeple İslami finansta gelecek nesillerin borçluluk kısıtından korunması için, var olan nesillerin, mevcut kaynaklara yönelik borçlanmasını kısıtlamaktadır (Hassan ve Kayed, 2009).

İslami finans borç yerine ortaklığı, finansal pozisyona değil varlıklara ilişkin finansmanı, yatırımcı ile işletmeler arasında bilgi paylaşımı ve şeffaflığı ve risk paylaşımı sebebiyle riskin çeşitlendirilmesini önemseyen bir finansman modelidir (Matthews ve Tlemsani, 2010). Bu özellikleri sebebiyle İslami finans sosyal adaleti geliştirmek için gerçek bir araçtır (Hassan ve Kayed 2009).

Çalışma prensipleri gereği, gelirin yaratılması ve paylaşımında, sahip olduğu görece avantajları sebebiyle İslami finans, Türkiye için de ciddi bir potansiyel taşımaktadır. Dolayısıyla gerek ekonomik kalkınma gerek sosyal adalet adına, Türkiye’de İslami finansın pazar payı ve nitelik olarak geliştirilmesi ve bu yoldaki bazı temel sorunların çözülmesi gerekmektedir.

İslami finansı kısaca, İslami değerler ve ahlaki ilkelere uygun olarak gerçekleştirilen finans türü olarak tanımlanmak mümkündür (Ayub, 2017, s. 80). Bu finans önermesi, başında bulunan “İslami” ibaresinin geleneksel finans anlayışının çok ötesinde belirli bir değer sistemine atıfta bulunmaktadır. Bu sebeple İslami finansın, İslami değerler ve normlar tarafından belirlenen amaçlarını (maqasid) gözetmesi beklenir (Asutay, 2012, s.110). İslami finansı geleneksel finanstan ayıran özellikleri dört ana grupta değerlendirmek mümkündür. Bu özellikler Şekil 33’de verilmiştir.

<p>İLKESEL KISITLAR: <i>İslam şeriatına dayanır.</i></p> <ul style="list-style-type: none">• Faize dayalı işlemlere yasak• Spekülatif ekonomik aktivitelerden kaçınma• İslami değerler ile örtüşmeyen mal ve hizmetlere yasak	<p>PRENSİPLER: <i>Etik ve değerlere dayalıdır.</i></p> <ul style="list-style-type: none">• Etik yatırım• Risk paylaşımı ve ortaklığı önemseme• Kredi ve borç ürünlerinden kaçınma
<p>TOPLUM HİZMETİ: <i>Toplum odaklı finanstır.</i></p> <ul style="list-style-type: none">• Pazara değil, topluma hizmet• Müşterilerinde inanç ayrımı gözetmeme• Yoksulluk azaltıcı araçları barındırma (Zekât ve Karz-ı Hasen)	<p>REEL EKONOMİ BAĞLANTISI: <i>Alternatif bir finansal paradigmadır.</i></p> <ul style="list-style-type: none">• Varlığa dayalı işlemlerle, reel varlıklara yatırım• Finansın, üretkenliğe ve reel ekonomiye bağlanması sebebiyle istikrar.• Kredi reel aktif ilişkisiyle borçlanmaya kısıt

Şekil 33. İslami Finans Modeli.

Asutay’dan (2011) alınmıştır.

İlkesel Kısıtlar: Şekil 33'ün sol üstteki paneli İslami finans modelinin bağlayıcı kısıtlarını göstermektedir. Faiz yasağı, “garar” (belirsizlik) sebebiyle spekülatif eylemlerden kaçınma ve İslami prensiplere uygun olmayan sektörlerle yönelik finansman yasağı ve yine dinen uygun olmayan finansal ürün ve hizmetlerin kullanım yasağı, İslami finansın din temelli kısıtları arasında yer almaktadır.

Prensipler: Şekil 33'ün sağ üst köşesinde ise İslami finansın etik ve değerlere dayanan prensipleri verilmiştir. Etik yatırım, risk paylaşımı ve ortaklık anlaşmalarını önemseme ve kredi ve borç ürünlerinden kaçınma gibi prensipler, İslami finansın öz itibarıyla sahip olduğu ahlak ve değerlere ilişkin prensipler arasındadır.

- **Etik Yatırım:** İslami finans, üretim faktörleri ve ekonomi etkileşiminin ötesinde sosyal ve etik yatırımları önemseyen bir felsefi temele sahiptir. İslami finansın faiz yasağı, sosyal adaletin tesisi adına önemlidir. Bu yasağın istikrarlı ve sosyal etkinliğe dayalı bir ekonomik kalkınma amacına yönelik bir uygulamadır (Asutay, 2013). Dolayısıyla faizin yasak olması, sosyal adaletin tesisinde önemlidir. Faizsiz çalışan bir finansal yapıda, ekonomide servetin birikim ve dağılım süreçlerinin, adalet ve üretkenliği temsil etmesi gerekmektedir (van Greuning ve Iqbal, 2008).
- **Risk Paylaşımı ve Ortaklık:** İslami finans sisteminde gerçekleştirilen finansal işlemlerde taraflar arasında riskin paylaşımı ve ortaklık yapısı önemlidir. Kredi kullandırma süreçlerinde risk ve ortaklığın, taraflar arasında paylaşımı, riskin sermaye sahibinden tamamen borçluya transfer edilmesini önleyerek riskin, iş performansı ile sermayedar arasında adil paylaşımını sağlamaktadır (Asutay, 2013).
- **Kredi ve Borç Ürünlerinden Kaçınma:** İslam'ın parayı ticareti yapılabilir bir nesne olarak kabul etmemesi sebebiyle, İslami finansta kredi sistemi aracılığıyla para yaratılamaz (Asutay, 2013). Bu sebeple, İslami finansta kredi ve borç ürünlerinden kaçınılarak, reel ekonomiyle bütünleşik finansman söz konusudur.

Topluma Hizmet: Şekil 33'ün sol alt panelinde İslami finansın topluma hizmeti esas alan, yoksulluğu azaltıcı toplumsal yönleri özetlenmiştir. Geleneksel finansal sistem esas olarak işlemlerin ekonomik ve finansal yönlerine odaklanırken İslami sistem, toplumun bütünü için eşitliği ve adaleti geliştirmeyi amaçlayan etik, ahlaki, sosyal ve dini boyutlara da eşit bir vurgu yapmaktadır. İslami finans, piyasaya değil topluma hizmet etmeyi amaçlayarak, toplum temelli bir finans önermesidir. Yoksulluğu azaltmaya dönük enstrümanlar (zekât ve karz-ı hasen) İslami finansın doğal bir parçasıdır (Asutay, 2012).

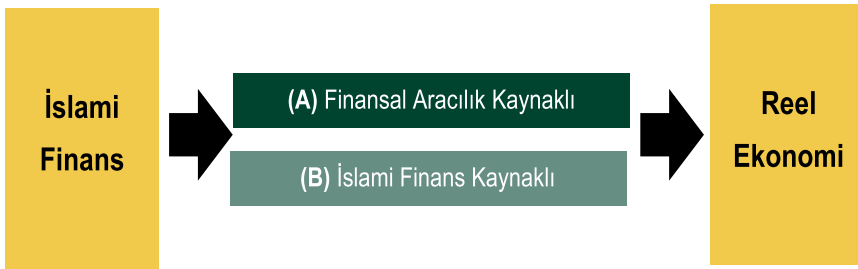
Reel Ekonomi ile İlişki: Şekil 33'ün sağ alt panelinde ise, geleneksel finansla kıyasla reel ekonomi ile daha güçlü bir bağlantısı olması vurgulanmıştır. İslami finans prensipleri arasındaki, kredi ve borç ürünlerinden kaçınılması, risk paylaşımı ve ortaklık temelli finansman gibi hususlar finansal işlemin reel aktiflere bağlı gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu yöntemle finansman, üretken ekonomik faaliyetler ile ilişkilendirmekte ve finansal akımlar ile reel akımlar arasında paralellik sağlanmaktadır. Bu paralellik makroekonomik istikrara katkı sağlamakta, aşırı borçlanmayı önlemektedir.

D1. İSLAMİ FİNANS VE REEL SEKTÖR İLİŞKİSİ

İslami finansın çalışma prensiplerine bağlılık, bu finansal araçlar ile reel sektör arasında daha güçlü bir ilişkiyi kaçınılmaz kılmaktadır. İslami finans ile reel sektör arasındaki güçlü ilişki faizsiz çalışma prensipleri, fon kullanma mantığı, küresel piyasalara sınırlı eklenme ve spekülasyondan kaçınma özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

İkili bir finansal yapı¹ içinde, geleneksel finans ile karşılaştırıldığında, mevcut yasal düzenlemelere ek olarak İslami prensiplere uyma yükümlülükleri bulunan İslami finansal kuruluşların hareket alanı daha sınırlıdır. Ancak bu kısıtlar aynı zamanda, geleneksel finansa kıyasla reel ekonomi ile potansiyel olarak daha güçlü bir ilişki kurgulanmasının da teorik zeminini oluşturmaktadır.

İslami finansın bir önceki başlıkta ele alınan çalışma prensiplerine bağlılık, bu finansal araçlar ile reel sektör arasında daha güçlü bir ilişkiyi kaçınılmaz kılmaktadır. İslami finans kuruluşları ile reel ekonomi arasındaki bu ilişkiler,² Şekil 34’de resmedildiği gibi iki farklı kanal üzerinden gerçekleşmektedir. Bu kanallar finansal aracılık hizmetleri ve İslami finans kanallarıdır.

Şekil 34. İslami Finansal Gelişme ve Reel Ekonomi Etkileşimi.

1 Bu çalışmada geleneksel ve İslami finansal araçların birlikte faaliyette bulunduğu ulusal finansal yapılar “*ikil*”, tüm finansal aracılığın toptekün İslami olduğu yapılar ise “*pür İslami finansal sistem*” olarak kullanılmıştır.

2 Bu etkileşimin finansal aracılık kaynaklı kanalları, pür İslami finansal yapılar için de geçerlidir.

Bir ekonomide İslami finansın gelişimi, reel sektörü finansal aracılık (A) ve İslami finans özelliklerinden (B) kaynaklanan iki kanal üzerinden olumlu etkileme potansiyeli taşımaktadır. Öncelikle İslami finansın bir finans türü olması sebebiyle elbetteki bu araçların gelişimi, geleneksel finansal araçlara benzer biçimde reel ekonominin gelişimini olumlu etkileyecektir. Dolayısıyla, bir ekonomide İslami finans geliştikçe, geleneksel finansal aracılığın gelişimine benzer tüm etkilerin ortaya çıkması beklenir. Çünkü İslami finansın gelişimine paralel ulusal finansal yapıda, aracı, ürün ve hizmet çeşitliliği artacaktır.

İslami finansın reel ekonomiyi olumlu etkileme potansiyelini realize edebilecek ikinci kanal ise İslami finansın çalışma prensiplerine (B) dayanmaktadır.³ Kendine has çalışma prensiplerine dayanan bu etkilerin sebeplerini; faizsiz çalışmak, fon kullandırma mantığı, küresel finansal piyasalara kısıtlı eklemleme ve spekülasyondan kaçınma, fon miktarını artırma olarak sıralamak mümkündür.

Faizsiz Çalışmak

İslami finans, geleneksel finansa kıyasla, reel sektör üzerinde daha güçlü etkiler yaratma potansiyeli taşımaktadır.

İslam'da riba "fazlalık" anlamına gelen ve "ister krediler ister satışlar olsun, sermayenin haksız şekilde artırılması" olarak yorumlanan bir kavramdır. Daha kesin olarak, vadeye ve anaparanın miktarına bağlı olan (yatırımın performansından bağımsız olarak garanti edilen) pozitif, sabit, önceden belirlenmiş oran, riba olarak kabul edilir ve yasaktır. Bu yasak sosyal adalet, eşitlik ve mülkiyet hakları argümanlarına dayanmaktadır. İslam, kârın kazanılmasını teşvik ederken faiz ödemeyi yasaklamaktadır. Çünkü kâr, süreç sonunda belirlenen ve başarılı girişimciliği ve ek servet yaratmayı sembolize ederken faiz, önceden belirlenen, işletme faaliyetlerinin sonucundan bağımsız olarak tahakkuk eden bir maliyettir. Faizin yerini ortaklık temelli faaliyetlerin alması üretkenliği teşvik etmekte, sosyal adalet ve refaha katkı sağlamaktadır.

İslami finans alternatifinin mevcut olması, faiz yasağı nedeniyle geleneksel finansal sistemden uzak durmayı tercih eden aktörlerin tasarruflarının finansal sisteme girmesini sağlayarak reel sektörün kullanabileceği fon miktarının artmasını sağlamaktadır. İslami bankalar, özellikle geleneksel bankaların yetersiz kalabileceği Müslüman nüfus arasında, daha fazla mali aracılık ve kaynaşmayı teşvik etme potansiyeline sahiptir (IMF, 2017a). İslami finans sektörü reel sektöre aktarılan ulusal fon miktarını artırma potansiyelinin yanında, Müslüman veya Müslüman olmayan uluslararası piyasalardan fon çekebilme potansiyeline de sahiptir (Asutay, 2011, s. 26).

Faiz yasağının, reel ekonomi üzerinde bir başka olumlu etkisi ise banka kredilerinin önemi ile ilgilidir. Faizin yasak olması sebebiyle faizsiz menkul kıymet piyasası, faizli menkul kıymet piyasasına kıyasla daha az gelişmiş bir piyasadır. Bu sebeple, İslami finansal araçların toplanan fonları, menkul kıymet piyasasında değerlendirme olanakları, geleneksel finansal araçlara kıyasla daha sı-

3 Bu kanal sebebiyle ortaya çıkabilecek olumlu etkilerin, İslami finansın çalışma prensiplerine bağlı olarak gerçekleşmesi hâlinde ortaya çıkması beklenmektedir.

nırlıdır. Bu sebeple, özellikle banka kredilerinin temel fon transfer kanalı olduğu ekonomilerde, reel sektörün fon teminini kolaylaştırmaktadır.

Faizle çalışmamanın finans sistemindeki kırılganlığı gidererek reel sektördeki istikrara da katkısı söz konusudur. İslami finansal araçlar, faizsiz çalışıyor olmaları sebebiyle, faiz oranlarındaki dalgalanmalarına (şoklarına) karşı daha dirençlidir (Kia ve Darat, 2007; Kassim vd., 2009). İkili bir finansal yapıda faaliyette buldukları için, İslami finansal araçların da faiz oranlarından etkilenmeleri kaçınılmazdır. Ancak bu etki, doğrudan faizli çalışan geleneksel finansal araçlara kıyasla çok daha sınırlı ve dolaylıdır. İslami finansal araçların finansal sistemin istikrarına olumlu etkileri, bu gibi şokların reel sektöre geçişini engelleyerek reel sektördeki istikrara katkıda bulunmaktadır.

Fon Kullanırma Mantığı

Geleneksel finasta finansal araçların, fonları müşteriden satın almalarına karşın, İslami finasta fonlar, finansal aracı tarafından işletilmek üzere ödünç alınmaktadır. Bir başka ifade ile ödünç veren ile finansal aracı arasındaki ilişki, geleneksel finasta fon alım satımı şeklinde gerçekleşirken, İslami finasta bu ilişki, fonun işletilmesinde kar ve zarar ortaklığı kurulması şeklinde gerçekleşmektedir. Bu sistematik sebebiyle, geleneksel finasta finansal aracıya ödünç verenin bu eylem neticesindeki kazancı vade başında, İslami finasta ise vade sonunda belirlenmektedir. İslami finansal aracı bu şekilde toplanan fonlardan oluşan bir havuzu yöneterek, bu fonların işletilmesinden kar elde etmekte ve bu kar havuzdaki fonların sahiplerine fonları nispetinde paylaşmaktadır. Dolayısıyla geleneksel finasta fon müşterisi, sattığı fonun satış fiyatını gelir olarak elde ederken, İslami finasta fon müşterisi, banka tarafından işletilerek elde edilen kârı gelir olarak elde etmektedir. Elde edilen bu gelir ise kâr payı olarak tanımlanmaktadır.

Geleneksel finansal araçların satın aldığı fonları, İslami finansal araçların işletilmek üzere ortaklık kurarak topluyor olmasının nedeni, İslami finasta paranın ticaretinden kaçınılmasıdır. İslam'da para, "potansiyel" sermaye olarak değerlendirilir ve yalnızca üretken bir faaliyet yürütmek için diğer kaynaklarla bir araya geldiğinde gerçek sermaye şeklini almaktadır (van Greuning ve Iqbal, 2008). Dolayısıyla İslam'da paranın zaman değeri, ancak potansiyel sermaye hâlinde gerçek sermayeye dönüşmesi durumunda kabul edilebilir olmaktadır.⁴ Dolayısıyla paranın ticaretinden kaçınılıyor olması, finansal aracı tarafında ödünç verilen fonların, mal ve hizmetler ile daha entegre olması anlamına gelmektedir. Bu durum ise finansal akımların reel akımlara daha entegre olması anlamı taşımaktadır. İki akım arasındaki ilişkinin, geleneksel finansa kıyasla daha sıkı

Geleneksel finasta ödünç veren ile finansal aracı arasında fon alım satımı şeklinde gerçekleşen ilişki, İslami finasta kar ve zarar ortaklığı kurulması temelinde gerçekleşmektedir.

4 İslam'da paranın zaman değeri ve dolayısıyla, vadeli ve peşin satış fiyatı arasındaki fiyat farkının, gerçek malların ticaretinin yapılması ve fiyatın piyasada oluşması durumlarında Şer'i açıdan uygun olduğu kabul edilmektedir. İslam, paranın zaman değerini, herhangi bir reel sektör faaliyetiyle ilişkilendirilmeden, önceden belirlenen bir orandan hesaplanan şekli ile yasaklamıştır (Ayub 2017: 99-100, 466).

olması dolayısıyla, kullanılan fonların doğrudan reel etkilerinin daha güçlü olması beklenmektedir.

İslami finansta fon yatıran, finansal aracı ve fon kullanan her üç taraf da kâr payının karşılığında iş risklerini paylaşmaktadır. Bu paylaşım simetrik bir risk-ge-tiri dağılımını yansıtmaktadır. Bu paylaşım sebebiyle, kredi işleminin olumsuz (zarar etmesi) olması durumunda, zararın paylaşımı sebebiyle, fon kullanan müşterinin kayıpları finansal aracı ile paylaşıldığından minimize edilmektedir. Benzer bir biçimde, finansal aracının zararı da fon ödünç veren müşteriler ile paylaşıldığı için, finansal aracının zararı minimize edilmiş olmaktadır. Bu paylaşımlar, özel sektörün olumsuz durumlara karşın direncini arttırdığı gibi, İslami finansal araçların da direncini arttırmaktadır. Dolayısıyla İslami finans, geleneksel finansa kıyasla finansal araçların şoklara daha korunaklı olduğu bir finansal yapıdır. (Errico ve Farahbaksh, 1998, s. 11; Khan ve Mirakhor, 1990, s. 356-357). Bu yapının yaygınlaştığı ekonomilerde hem finansal araçların hem de fon kullanan müşterilerin daha dirençli olması, reel sektörün olumsuz şoklara karşın direncini yükseltecektir.

İslami finans, reel sektörün olumsuz şoklara karşı direncini güçlendiren bir finansal modeldir.

Bu aracı kurumların, temel kredi kullandırma yöntemlerinden biri, kâr ve zarar ortaklığı (KZO) sistemidir. Bu yöntemde, kredi müşterisi ve finansal aracı, bir iş üzerinde ortaklık kurmaktadır. Kurulan ortaklığın karlılığı, finansal aracının bu ortaklıktan kazancını şekillendireceği için, bu sistemde kredi sürecindeki kararlar, yatırımların kârlılığına daha duyarlıdır. Kârlı projelerin fon temin imkânının öne çıkması sebebiyle, KZO sistemi aynı zamanda kaynak tahsisinde etkinliği olumlu etkileyecektir (Iqbal, 1997; Khan,1986). Dolayısıyla KZO sistemi sebebiyle, İslami finansal araçlar daha iyi projeleri seçme motivasyonunda olacağından faizli finansal araçlara kıyasla verimliliği daha olumlu etkileyebilir. Karlı yatırımların finanse edilecek olması, sermayenin ekonomiyi daha da olumlu etkileyeceği projelere transfer edilmesi anlamına gelmektedir (Dahduli, 2009). Bu yöntemin ekonomi üzerindeki bir başka olumlu katkısı ise, fon transfer işleminin fon ödünç alanların finansal durumuna duyarlılığın düşük olması ile ilgilidir. KZO sistemi mantığında fon ödünç verme işlemi, müşterinin finansal durumundan ziyade, projenin karlılığı ile ilişkilidir. Bu sebeple KZO, karlı fikirleri olan küçük girişimcilerin finansman imkânını arttırmaktadır. İslami finans, küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesini kolaylaştırma potansiyeline taşımaktadır (IMF, 2017a). Reel sektör üzerinde olumlu bir başka etki ise, risk paylaşımı ile ilgilidir. KZO mantığı sebebi ile riskin paylaşılması uzun vadeli yüksek risk ve kazanç potansiyeli olan projelere fon sağlanmasına olanak sağlamaktadır. Bu durumun ekonomik kalkınmayı olumlu etkileyebilmesi olasıdır (Chapra, 1992, Mills ve Presley, 1999).

Günümüzde İslami finansta en yaygın fon kullandırma yöntemi murabahadır. Bu fon kullandırma yönteminde ise; müşterinin ihtiyaç duyduğu mal ya da hizmet, finansal aracı tarafından satın alınarak, peşin alış fiyatı üzerine belirli bir kar payı (vadeli satış fiyatı) ilave edilerek, kredi müşterisine satılmaktadır. KZO'ya kıyasla reel etkilerinin daha kısıtlı kalması olası olan bu yöntemin de, yine kredi eyleminin mal ve hizmet akımına güçlü bir bağlantısının bulunması sebebiyle,

paranın doğrudan ticaretine kıyasla, reel ekonomi üzerinde daha güçlü etkiler yaratması beklenir. Ayrıca bu yöntem yine KZO'ya benzer, riskin fon ödünç veren ile finansal aracı arasında paylaşımı, finansal aracılığın şoklara karşın direncini artırmasında olumlu etkiler taşımaktadır.

Fon kullandırma mantığının, reel sektör üzerindeki bir başka olası olumlu etkisi ise takip ile ilişkilidir. Gerek KZO gerekse de murabaha yöntemi ile finansman olsun, İslami finansal araçlar, fon kullandırdıkları ekonomik birimleri ve bunların yatırımlarını, daha iyi takip etmek durumundadır.⁵ Benzer bir başka izleme süreci ise, İslami finansal aracının izlenmesiyle ilgilidir. İslami finansta, toplanan fonlara önceden belirlenmiş kâr payı garantisinin olmaması ve alınacak kâr payının finansal aracının kârına duyarlı olması sebebiyle, bu kurumlara fonlarını ödünç verenler, geleneksel finansal aracı müşterilerine kıyasla finansal aracılarını, daha yakın takip etme eğilimindedir (Chong ve Liu, 2009). Gerek İslami finansal aracının fon ödünç alan müşterileri, gerekse de fon ödünç verenlerin finansal aracıyı geleneksel finansa kıyasla daha yakından izlemesi, izlenenlerin daha dikkatli çalışmaları bir başka ifadeyle verimlilikleri üzerinde pozitif bir etki yaratma potansiyeli taşımaktadır.

Fon kullandırma mantığı sebebiyle, reel ekonomiye potansiyel bir başka olumlu katkısı ise, ekonomik birimlerin borçlanma düzeyleri ile ilişkilidir. Finansal işlemlerin reel aktiflere bağlılığı sebebiyle, bu finansal araçları kullanan ekonomik birimlerin borçluluk ilişkisi de reel aktifler ile sınırlandırılmaktadır. Bu durum ise, bu birimlerin aşırı borçlanmaları üzerinde bir otokontrol mekanizması anlamı taşımaktadır. Bu mekanizma sayesinde, aşırı borçlanma sebebiyle oluşabilecek bir finansal kırılma da dizginlenmektedir.⁶

Finansal işlemler ile reel aktifler arasındaki güçlü bağlantı sebebiyle, İslami finansta ekonomik birimlerin borçluluk düzeyi de sınırlandırılmaktadır.

Küresel Finansal Piyasalara Kısıtlı Eklemlenme

Küresel finansal sistem, günümüzde ağırlıklı olarak faiz oranı temelinde çalışmaktadır. Dolayısıyla ağırlığı geleneksel finans tarafından oluşturulmuş olan bu piyasada, İslami finansal piyasaların derinliği kısıtlıdır. Bu sebeple, İslami finansal araçlar, küresel finansal piyasalardaki dalgalanmalardan daha az etkilenebilir (Zarqa, 1983).

Spekülasyondan Kaçınma

İslam'da mülkiyet kavramının, adaletsiz ve haksız sözleşmeler yoluyla istismarının yasak olması sebebiyle, sözleşmelerde belirsizlikten kaçınmaktır. Tüm ticari işlemlerde sözleşmeye konu olan ürünün veya hizmetin konusu, miktarı, kalitesi ya da varlığı hakkında bir belirsizliğin bulunmaması gerekmektedir. Gararın yasaklanması, tarafların, yüksek derecede asimetrik bilgi içeren ve aşırı getirili

5 Özellikle KZO yöntemi ile kullanılan fonların kârının, ortaklığın ticari faaliyetine duyarlılığı sebebiyle, finansal aracı, gelirin doğru raporlanması için fon kullanan müşteriyi ve ortaklığın ticari faaliyetini yakın takip etmek durumundadır.

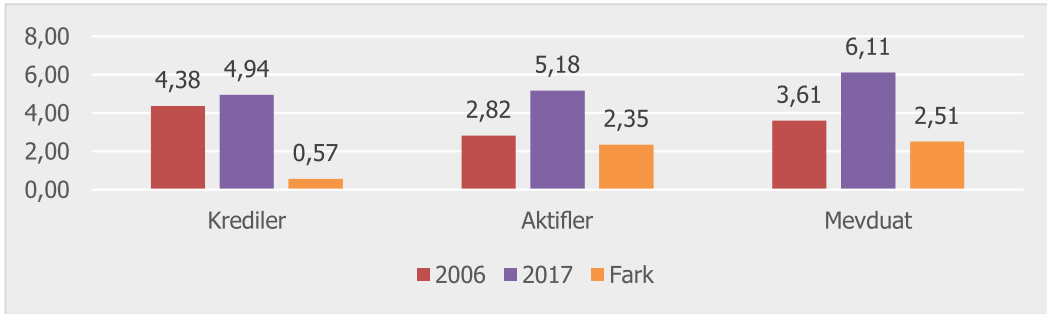
6 Aşırı borçlanma, finansal krizlerin yaşanmasında ve sonuçlarının yıkımında önemli belirleyicilerden biridir.

sözleşmeleri engellemekte ve tarafları daha sorumlu kılmaktadır. Adaletsizliğe ve sömürüye yol açan her türlü işlemi yasak kabul eden İslam'da, herhangi bir ekonomik faaliyet herhangi bir tarafın istismarına yol açmamalıdır. Bunun için sözleşmelerde taraflar arasında bilgi asimetrisinin olmaması gerekir. İslami finansal araçlar, bu prensip gereği spekülasyondan kaçınmak zorundadır (Al-Jarhi, 2009, s. 14) Bu prensibe bağlılık, sözleşme tarafları arasındaki adaleti gözettiği gibi, İslami finansal araçların, spekülasyon eylemlerin geleneksel finansal araçlara kıyasla daha kısıtlı olması anlamına gelir. Dolayısıyla İslami finansal araçlar, geleneksel finansa kıyasla, sosyal adaleti desteklerken, spekülasyon sebebiyle oluşan riskleri minimize ederek, reel ekonomi üzerinde olumlu etkiler yaratma potansiyeline sahiptir.

D2. TÜRKİYE’DE İSLAMİ FİNANS: KATILIM BANKACILIĞI

Türkiye’de İslami bankalar “katılım bankaları” olarak adlandırılmaktadır ve ağırlıklı olarak bankacılık hizmetlerine yoğunlaşmışlardır. Katılım bankaları kuruldukları dönemden bugüne hızlı bir şekilde piyasadaki paylarını artırmış olsalar da, bugün itibariyle gelinen nokta yeterli değildir.

Ülkemizde de küresel İslami finansa benzer biçimde, bu finans modeli bankacılık ağırlıklı faaliyette bulunmaktadır. Günümüzde katılım bankaları olarak adlandırılan bu kurumlar, Türk finansal sisteminde ilk olarak Özel Finans Kurumları (ÖFK) adıyla ortaya çıkmışlardır.¹ Gerekli yasal düzenlemelerin 1983 yılında başladığı bu kurumların ülkemizde faaliyete geçtiği ilk tarih ise 1985 yılıdır. 2019 itibariyle ülkemizde üç özel iki de kamu sermayeli toplam beş adet katılım bankası faaliyet göstermektedir. Türkiye’de katılım bankacılığının gelişimini değerlendirmek için, bu bankalarının geleneksel bankalar ile aynı yasal düzenlemelere tabi olduğu 2006 yılı ve 2017 yıllarına ait pazar payları, Şekil 35’de gösterilmiştir. Katılım bankaları her üç büyüklük için de pazar paylarını arttırmıştır. Ancak mevduatlar, bu üç büyüklük içinde pazar payı en çok artan değişken olurken, krediler ise pazar payı en az artan değişkendir.

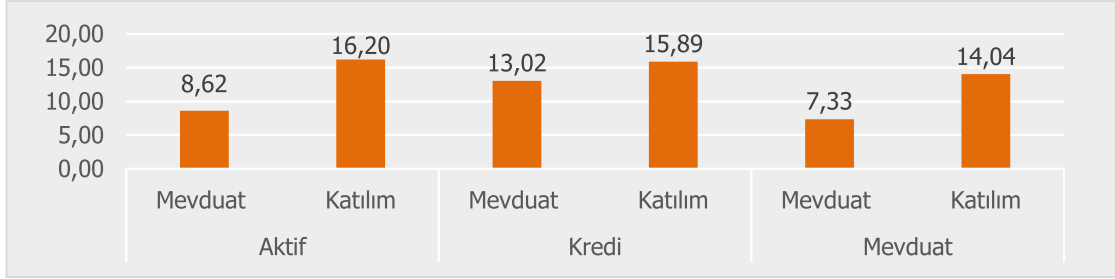
Şekil 35. Katılım Bankacılığının Pazar Payı (%).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

Pazar paylarındaki değişimin detayını anlamak için Şekil 36’da, iki bankacılık türüne ait ortalama yıllık büyüme hızları gösterilmiştir. Katılım bankalarının her üç grup için de ortalama büyüme hızı mevduat bankalarına göre daha yüksek gerçekleşmiştir. Üç grupta da büyüme hızları katılım bankaları için 14-16 düzeylerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu bankalar, mevduat bankalarına

¹ ÖFK’lar katılım bankacılığın temeli olarak kabul edilse de ülkemizde İslami bankacılığa yönelik ilk adımlar bu kurumlardan önce atılmıştır. Adapazarı İslam Ticaret Bankası (1913) ve Devlet Sanayi İşçi ve Yatırım Bankası (1975) bu çerçevede öncü niteliğinde olan ilk kurumlardır. Finansal faaliyetlerinde devam etmeyen bu kurumlara ilişkin daha detaylı bilgi için bakınız: (Özdemir ve Aslan 2017).

kıyasla, daha hızlı bir büyüme performansı sergilemişlerdir. Her üç banka büyüklüğü pazar paylarındaki artışın farklı olama nedeni de şekil incelendiğinde anlaşılmaktadır. Katılım ve mevduat bankalarının ortalama büyüme hızları arasındaki fark değerlendirildiğinde, en yüksek farkın toplam mevduatlar, en düşük farkın ise toplam kredilerde yaşandığı görülmektedir.

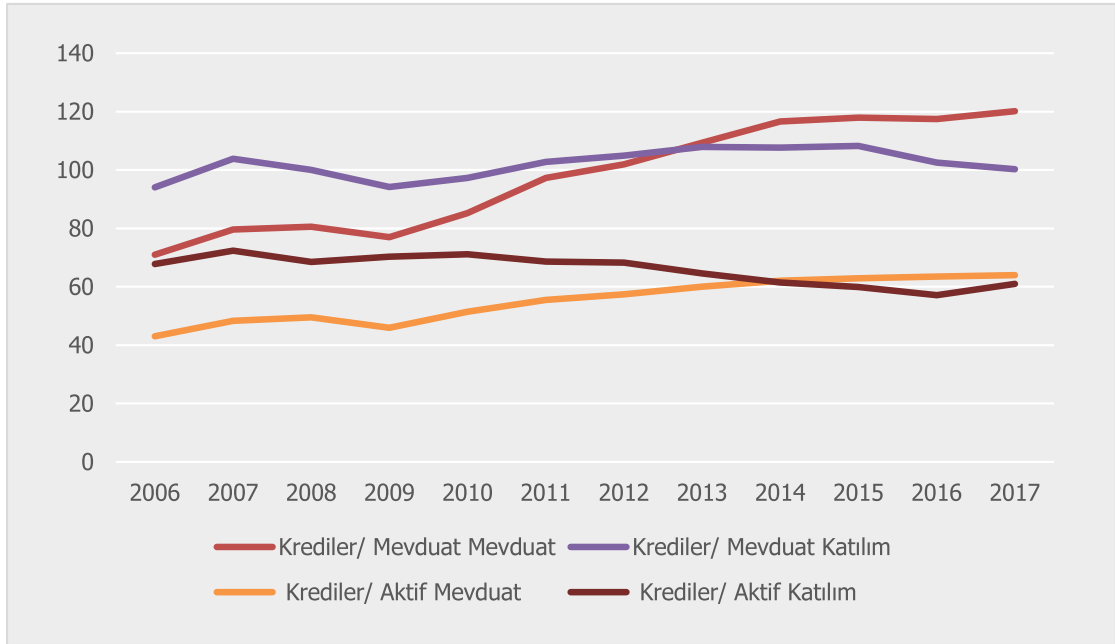

Şekil 36. Bankalar Ortalama Yıllık* Büyüme Hızı (%).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

Not. Cari dönem değerleri ABD doları cinsinden alınarak hesaplanmıştır.

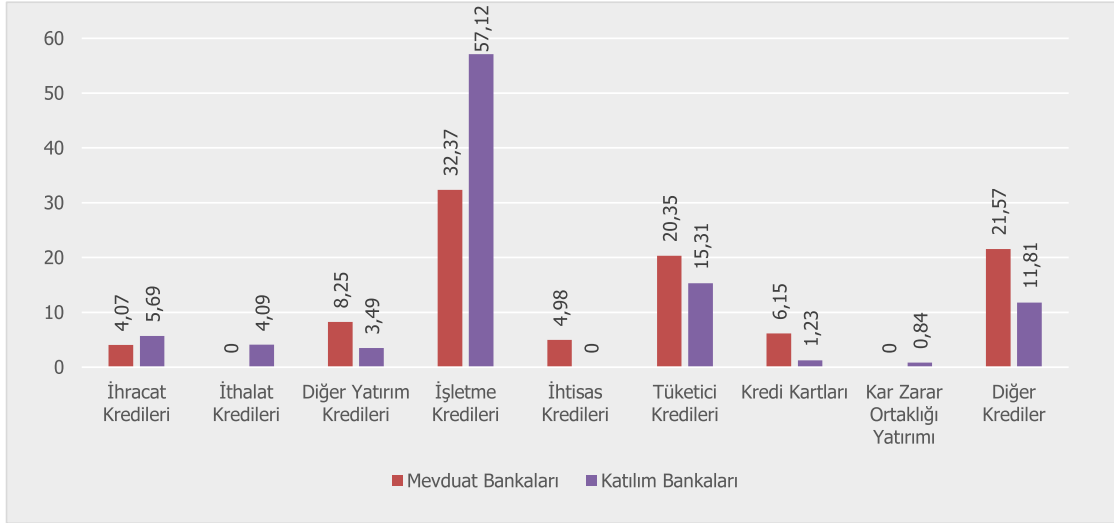
Kredilerin zaman içindeki gelişimini değerlendirmek için düzenlenen Şekil 37 incelendiğinde, kredilerin toplanan mevduata oranı, dönem başında katılım bankalarında mevduat bankalarına kıyasla daha yüksek iken, dönem içinde mevduat bankalarının gerisine düşmüştür. Mevduat bankalarının topladığı mevduata kıyasla nakit kredi kullandırma eğilimi dönem içinde yükselmiştir. Son olarak toplam kredilerin banka aktifleri içindeki payını gösteren eğri incelendiğinde ise; mevduat bankalarında dönem içinde bu oranın arttığı ancak katılım bankalarında gerilediği görülmüştür.

Şekil 37. Kredilerin Mevduat ve Aktiflere Oranı (2006-2017, %).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

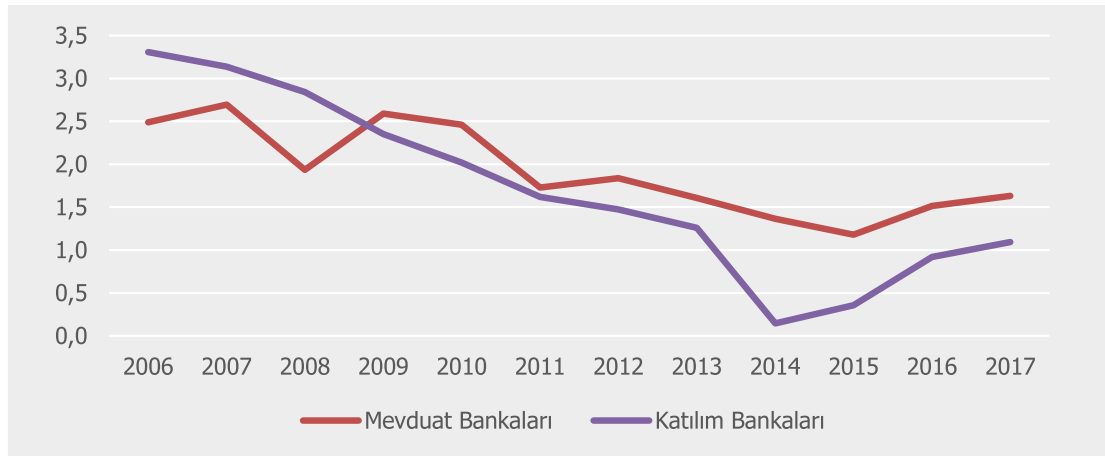
İki bankacılık tipinde kredi kullandırma eğilimini karşılaştırmak için, 2017 yılı için kredi türlerinin bankanın toplam kredileri içindeki payları Şekil 38’de sunulmuştur. Şekil incelendiğinde, katılım bankalarında ihracat, ithalat ve işletme kredisi kullandırma eğiliminin, mevduat bankalarında ise, yatırım, ihtisas tüketici, kredi kartı kullandırma eğiliminin görece daha yüksek olduğu görülmektedir.

Şekil 38. Kredi Türlerinin Toplam Krediler İçindeki Payı (2017, %).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

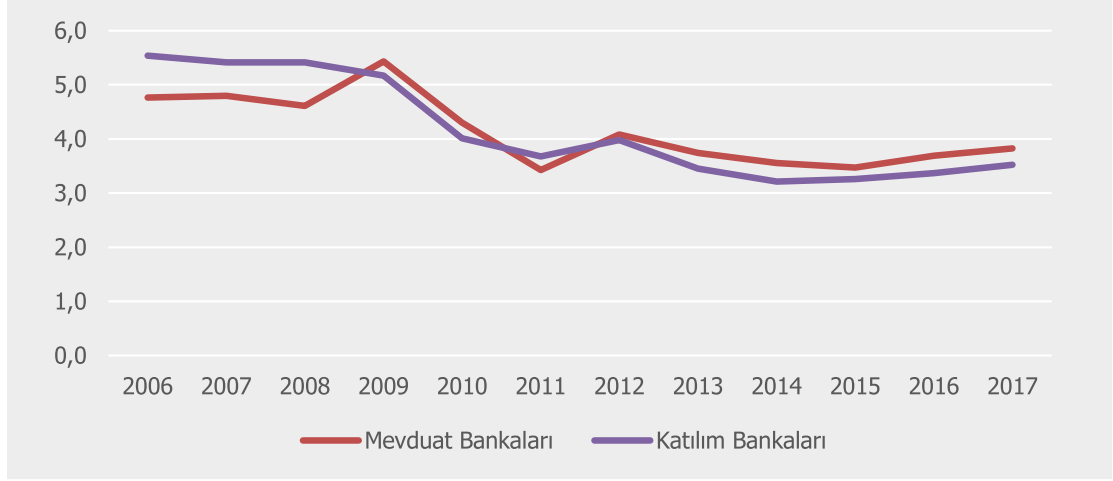
Bankaların kârlılık düzeyleri ise Şekil 39’da karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Şekil incelendiğinde 2006-2015 arası iki bankacılık tipinde de kârlılığın düştüğü, 2015 sonrası yükselmeye başladığı görülmektedir. İki bankacılık türü kıyaslandığında ise, 2009 öncesi, katılım bankalarında kârlılık oranının mevduat bankalarından daha yüksek, 2009 sonrasında ise daha düşük olduğu görülmektedir. Ayrıca mevduat bankalarının kârlılığında 2008 sonrası, katılım bankalarında ise 2014 yılında şiddetli gerileme yaşanmıştır.

Şekil 39. Dönem Net Kârı/ Toplam Aktifler (%)

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

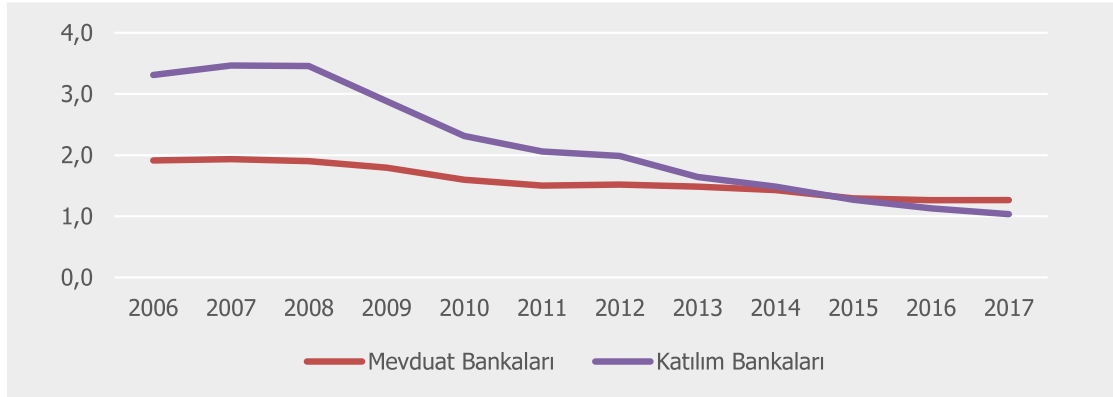
Şekil 40 ve 41’de ise, bankaların gelirlerine ilişkin iki oranın gelişimi verilmiştir. İki şekilde de toplam aktiflere göre gelir türlerinin payının iki bankacılık tipinde de azaldığı görülmektedir. Net faiz (kâr payı) gelirlerinin aktiflere oranının 2009 öncesi katılım bankalarında daha yüksek olduğu, 2012 sonrası ise daha düşük olduğu görülmektedir.

Şekil 40. Net Faiz (Kâr Payı) Geliri/ Toplam Aktifler (%).

BDDK verilerinden oluşturulmuştur.

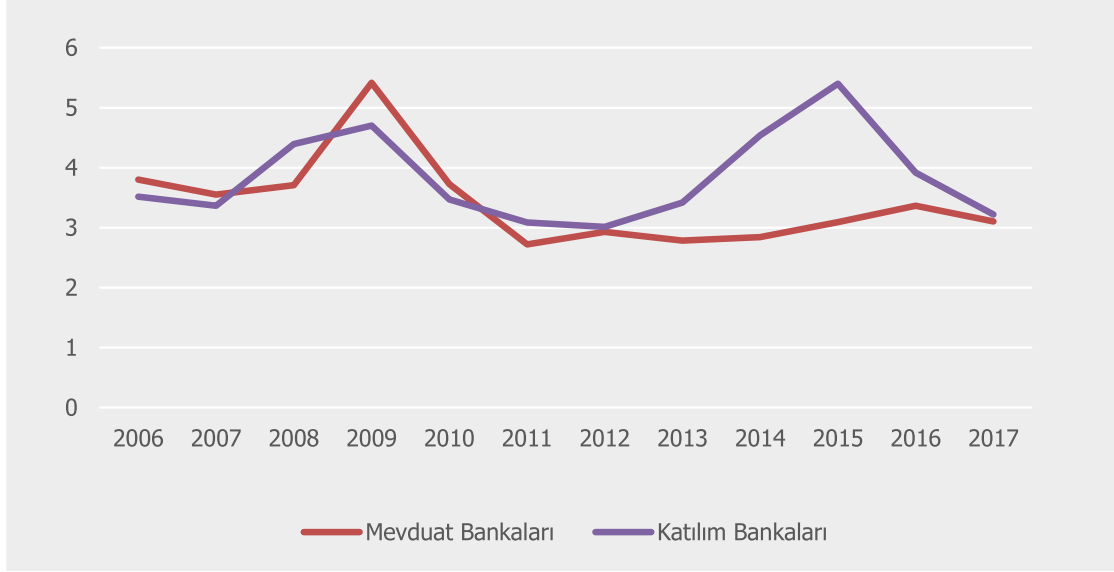
Bir diğer ana gelir türü olan ücret, komisyon ve bankacılık hizmetlerinden elde edilen gelirlerin aktiflere oranı incelendiğinde ise, 2015 öncesi bu oranın katılım bankalarında daha yüksek, ancak sonrasında ise daha düşük seyrettiği görülmektedir.

Şekil 41. Ücret, Komisyon ve Bankacılık Hizmet Gelirleri/ Toplam Aktifler (%).

BDDK verilerinden oluşturulmuştur.

Bankaların, sorunlu kredilerdeki gelişmeleri değerlendirmek için Şekil 42 düzenlenmiştir. Şekil incelendiğinde, 2012 yılına değin iki bankacılık tipinde de sorunlu kredi oranının birbirine benzer seyrettiği ancak bu yıldan sonra oranların farklılaştığı görülmektedir. Küresel finansal kriz sebebiyle iki bankacılık türünde de bu oran artarken, bu durum katılım bankaları için görece daha düşük şiddette yaşanmıştır. Ancak 2012'den sonra bu oran katılım bankalarında yükselme eğilimine girmiş ve 2015 yılında iki bankacılık tipi arasında en büyük fark yaşanmıştır.

Şekil 42. Takipteki Alacaklar (Brüt)/ Toplam Nakit Krediler (%).

BDDK verilerinden oluşturulmuştur.

D3. İSLAMİ FİNANSIN GELİŞMESİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

İslami finans hem Türkiye’de hem dünyada hızla büyüyen bir sektördür. Araştırmalar İslami finansın büyümeye katkısı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bu finans modeli hem Türkiye’de hem dünyada çeşitli sorunlarla karşı karşıyadır. Bunlar arasında bu sektörün bankacılık ağırlıklı çalışması, arzu edilen pazar payına ulaşamaması, düşük bankacılık performansı, geleneksel finans sistemi ile kendisini yeterince ayırtıramaması, borç finansmanının ağırlıkta bulunması gibi sorunlar öne çıkmaktadır.

İslami finans, kısa geçmişine rağmen gerek Türkiye’de gerekse de dünya genelinde ciddi bir büyüme performansı sergilemiştir. İslami finansal araçlar, buldukları ülkelerde ekonomik büyümeye olumlu katkı sağlamış kurumlardır. Literatürde, gerek Türkiye’de gerek diğer ülkelerde bu etkilerin tespit edildiği birçok çalışma bulunmaktadır.¹ Ekonomik büyümeyi etkilemeleri, bu kurumların finansal aracılık kanallı etkileri çerçevesinde beklenen bir sonuçtur. Ancak bu çalışmalar gerek veri kısıtları gerekse de bu kurumların hacimlerinin görece dar olması sebebiyle, ekonomi üzerinde geleneksel bankalara kıyasla daha güçlü etkileri oldukları sonucunu ortaya koyamamaktadır. Dolayısıyla, bu kurumların İslami finans kanalıyla etkilerinin ne denli ortaya çıktığı, tartışmaya açık görünmektedir. İslami finansın özünde yer alan kalkınma anlayışı sebebiyle bu kurumların başarıları, finansal başarının ötesinde değerlendirilmelidir (Asutay, 2012). Bu sebeple bu başlık altında İslami finansın Türkiye pratiği, hem finansal açıdan hem de İslami finansın ilkeleri ile uyum açısından ele alınmıştır.

İslami finansın ülkemizde geleneksel finansa kıyasla daha hızlı bir büyüme sergilemesi, şüphesiz ki dikkat çekici bir finansal başarıdır. Ancak bu hızlı büyüme performansının tatmin düzeyi eleştiriye açık görünmektedir. İslami finansın gelişimi genel anlamda değerlendirildiğinde, banka dışı finansal aracılığın görece az gelişmişliği, katılım bankalarının gelişme düzeyinin potansiyelin altında kaldığı ve bu bankaların faaliyet performansındaki sorunlar gibi konuların değerlendirilmesine ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Banka dışı aracılığın az gelişmişliği: Bankacılık ağırlıklı olan İslami finansa,² diğer finansal aracılık türlerinin payının hem ülkemizde hem de küresel İslami piyasalarda kısıtlı olduğu görülmektedir. Ancak bu durum Türkiye için daha belirgin görünmektedir.³ Banka dışı finansal aracılığın geliştirilmesi, finansal araç ve aracı çeşitlendirmesi için önemlidir.

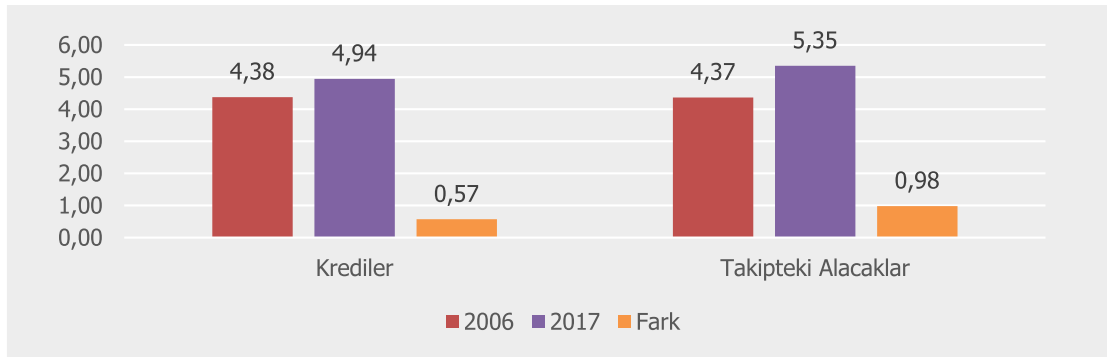
1 Asutay ve Ergeç (2013), Jobarteh ve Ergeç (2017) Türkiye için bu etkiyi tespit etmiş çalışmalara örnektir.

2 2017 itibarıyla bankaların küresel İslami finansal piyasalar içindeki payı %76’dır (“Islamic Financial Services Industry Stability Report” 2018: 10).

3 2017 yılı için katılım bankalarının aktif toplamı küresel İslami bankacılık aktiflerinin %2,6’sını oluştururken, 2001-2017 arası küresel sukuk ihracının ancak %2,02’si Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir (“IIFM Sukuk Report” 2018).

Bankacılık sektörünün arzu edilen düzeye ulaşamaması: Ülkemizdeki büyüme performansı incelendiğinde, katılım bankalarının geleneksel bankalara kıyasla daha hızlı geliştiği görülmektedir. Ancak bu performans, gerek pazar payının hâlâ görece kısıtlı olması gerekse de küresel İslami bankalara kıyasla daha düşük bir büyüme hızının yakalanmış olması sebebiyle tatmin edici görünmemektedir. Katılım bankalarının payının, hızlı gelişme eğilimine rağmen hâlâ %10 sınırını aşmadığı görülmektedir. 2008 yılından 2016 yılına Türkiye'deki geleneksel bankaların aktifleri %55,53 artarken, katılım bankalarında bu artış oranı %121,91 olarak gerçekleşmiştir. Ancak aynı zaman diliminde küresel İslami bankacılık aktiflerinin artış hızı ise %178,95 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla katılım bankaları, dünya genelinde İslami bankacılığın büyüme eğiliminin altında bir büyüme hızı yakalayabilmiştir.

Bankacılık performansındaki sorunlar: Katılım bankaların gelişme performansına dair gözlemlenebilen bir başka eleştiri alanı ise, bankacılık faaliyet performanslarına yöneliktir. Sorunlu krediler bu alanda değerlendirilmesi gereken konular arasındadır. Gerek reel sektör ile güçlü bağlantısı, gerekse de fon kullandırma mantığı sebebiyle daha iyi bir kredi performansı beklentisine rağmen, bu bankaların sorunlu kredi oranları, geleneksel bankalar ile kıyaslandığında yüksek seyretmektedir. 2011 yılında bu yana katılım bankacılığı, geleneksel bankaların üzerinde bir sorunlu kredi oranına sahiptir. Katılım bankalarının sorunlu kredi performansını değerlendirmek için verilen Şekil 43 incelendiğinde, bu bankaların, toplam sorunlu krediler içindeki paylarının, toplam krediler içindeki paylarına kıyasla daha çok arttığı görülmektedir.⁴

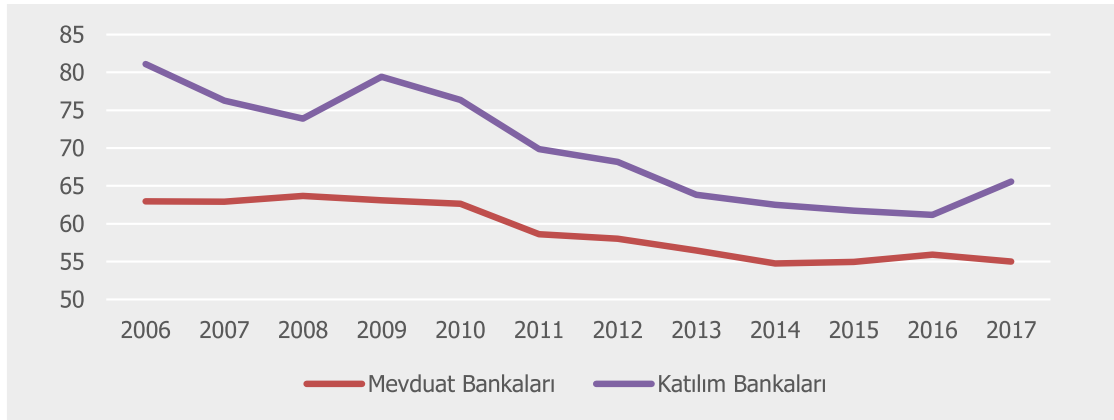

Şekil 43. Katılım Bankacılığının Toplam Kredi ve Sorunlu Kredi Paylarındaki Değişim (%).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

Katılım bankalarının performansına dair dikkat çeken bir başka konu ise, bu bankaların fon kaynak çeşitliliğinin geleneksel bankalara kıyasla yeterince gelişmemiş olmasıdır. Ülkemizde mevduatların pasifler içindeki ağırlığının zaman içindeki gelişimini gösteren Şekil 44 incelendiğinde, mevduatların payının azaldığı ancak hâlâ geleneksel bankalara kıyasla yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla katılım bankalarının fon kaynağı olarak mevduata bağımlılığı yüksektir. Fon kaynağının çeşitlendirilmesine ihtiyaç vardır.

4 Körfez bölgesinde de benzer durumun geçerli olduğu görülmektedir. Bu bölgede geleneksel bankaların sorunlu kredi oranı %2,7 iken, sorunlu kredi oranının İslami bankalar için %3,1 düzeylerinde olduğu görülmektedir (Islamic Finance Outlook 2018: 42.).

Şekil 44. Türk Bankacılık Sisteminde Mevduatın Pasif İçindeki Payı (%).

BDDK verilerinden oluşturulmuştur.

İslami finansın vaat ettiği sosyal adalet ve kalkınmaya ilişkin katkıların azami ölçüde ortaya çıkabilmesi için sistemin gerçekten “İslami” olması gerekmektedir. Ancak gerek dünyada gerekse de ülkemizde İslami finans uygulamaları değerlendirildiğinde, faaliyet ve ürünler açısından pazara yönelik faaliyet yürüten geleneksel finansal kurumlarla hızlı bir yakınlaşma söz konusudur. Dolayısıyla İslam iktisadının amaçları ile İslami finansal kurumların gerçekleri arasında bir ayrışma olduğu ve İslami finansın, etik, kalkınmacı ve sosyal başarılarının ne denli tatmin edici olduğu sorgulanmaktadır. Bu sorguya yönelik alan genel anlamda “şekle” karşın “öz” veya “Şer’i uyumlu finansa” karşın “İslam temelli finans” etrafında şekillenmektedir. İslami finansa dair, sosyal başarının tatmin düzeyine ilişkin bu tartışmada öne çıkan bazı konuları, geleneksel finansal sistem ile güçlü ilişki, borç finansmanının ağırlığı ve kalkınma finansmanı işlevinin zayıflığı olarak sıralamak mümkündür (Asutay, 2012, s. 100-108).

Geleneksel finansal sistem ile güçlü ilişki: İslami finansal kurumlar ikili finansal yapı içinde, finansal sistem ve ekonomik konjonktürden etkilenmekte olan kurumlardır. Bu durum ise, ulusal finansal yapının geleneksel finans odaklı olması ve de finansal sistem ve ekonomik konjonktür arasındaki etkileşim sebebiyle, İslami finansal kurumların, faiz oranlarından etkilenmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Ergeç ve Asutay, 2018). Gerek dünya gerek ülkemiz literatüründe İslami bankaların faiz oranlarından etkilendiğini tespit etmiş birçok çalışma yer almaktadır.⁵ İkili yapı sebebiyle kaçınılmaz olan bu etkinin gücünü arttıran bir başka unsur ise, faiz oranlarının güçlü bir kıstas alma (benchmark) ölçüsü olmasıdır. Katılım bankaları karar alma süreçlerinde değerlendirme için kullanılabilinecek bir kıstas alma ölçüsü belirleyememiştir. Kâr payları ve faiz oranları arasındaki bu yakın ilişki ise, ne denli faizsiz sorusunu akla getirmektedir.

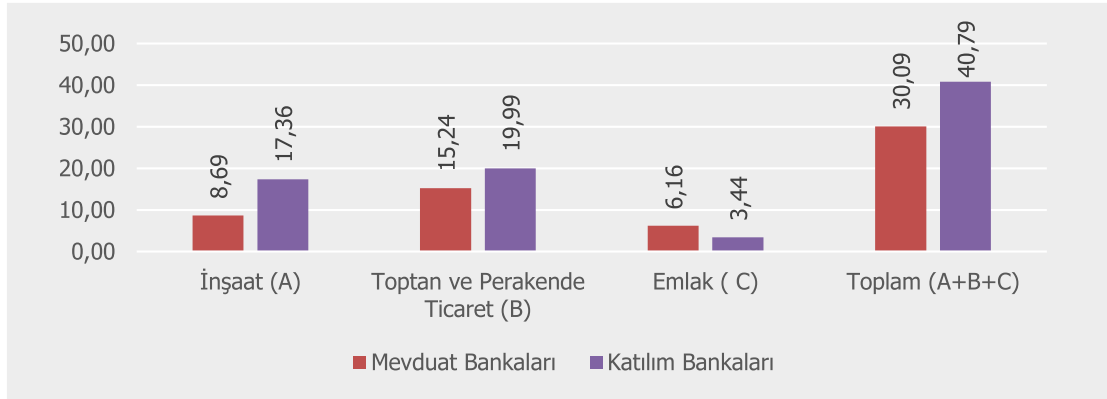
Borç finansmanının ağırlığı: İslami finans, özü gereği, sağlıklı ve dengeli bir ekonomik gelişme amacıyla, borç finansmanına karşın varlık temelli finansmanını önemsemektedir. Bu nedenle, risk paylaşımı ve kâr/zarar ortaklığı tarzı finansal ürünler önemlidir.⁶ Ancak katılım bankaları değerlendirildiğinde, büyük

5 Zaionol ve Kassim (2010), Haron ve Ahmad (2000), Kasri ve Kassim (2009), Sukmana ve Kassim (2010), Ergeç ve Arslan (2013) gibi çalışmalar, İslami finansın faiz oranlarından etkilendiğine dair ampirik sonuçlara ulaşan çalışmalara örnek çalışmalar arasındadır.

6 İslami finansal araçları; KZO paylaşımı araçları (Muşareke ve Mudarebe gibi), borç araçları (Murabaha ve Selem gibi) ve yarı borç araçları (İcare gibi) olarak üç gruba ayırmak mümkündür (IMF 2017b: s. 36-37).

oranda ortaklık yöntemiyle toplanan fonların, murabaha yöntemi ağırlıklı kullanıldığı görülmektedir (Aras ve Öztürk, 2011; Avcı ve Aktaş, 2015). Katılım bankalarının aktif yapısını içinde murabahanın payının %90'ın üzerindedir. Bu durum, faizsiz prensiplere hassas bazı kesimler için algı problemini beraberinde getirmektedir (TKBB, 2015, s. 38). Küresel İslami piyasalar incelendiğinde de kâr zarar ortaklığı şeklinde finansmanın pratikte kısıtlı kalmadığı görülmektedir (Alomar, 2006, s. 16). “Murabaha sendromu” olarak tanımlanan bu durumda sorun, borç temelli finansmanın kullanılması değil, aşırı kullanımıdır (Yousef, 2005).⁷ Katılım bankalarının ortaklık temelli finansmanı oldukça kısıtlı tercih ediyor olmaları ise, “risk paylaşımı ve ortaklık” ve “kredi ve borç ürünlerinden kaçınma” gibi İslami finansın prensipleri ile çelişir bir görünüm sunmaktadır. Ayrıca bu görünüme destek bir başka nokta ise murabaha yönteminin baskın kullanımının kâr payları ile faiz oranları arasındaki ilişkiyi güçlendirmesidir.⁸

Kalkınma finansmanı işlevinde aşınma: İktisadi büyümeye katkısı yadsınamaz olan İslami finansal araçların, iktisadi ve sosyal kalkınmaya katkılarının sınırlı olduğu bir başka eleştiri konusudur. İktisadi kalkınma sürecinde, katma değeri yüksek sektörlerin fonlanması ve uzun vadeli projelerin hayata geçirilmesi önemlidir. Kullanılan fonların dağılımı incelendiğinde, gerek fon kullanılan sektörlerin gerekse de kullanılan fonların vadeleri açısından, katılım bankalarının geleneksel bankalardan olumlu yönde ayrışmadıkları görülmektedir. Şekil 45’de Türk bankacılık sektöründe kullanılan fonlar içinde, inşaat emlak ve toptan ve perakende ticaret sektörlerine kullanılan fonların dağılımı karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Katılım bankalarında bu sektörlerde kullanılan fonların ağırlığının toplamının, geleneksel bankalara kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir.

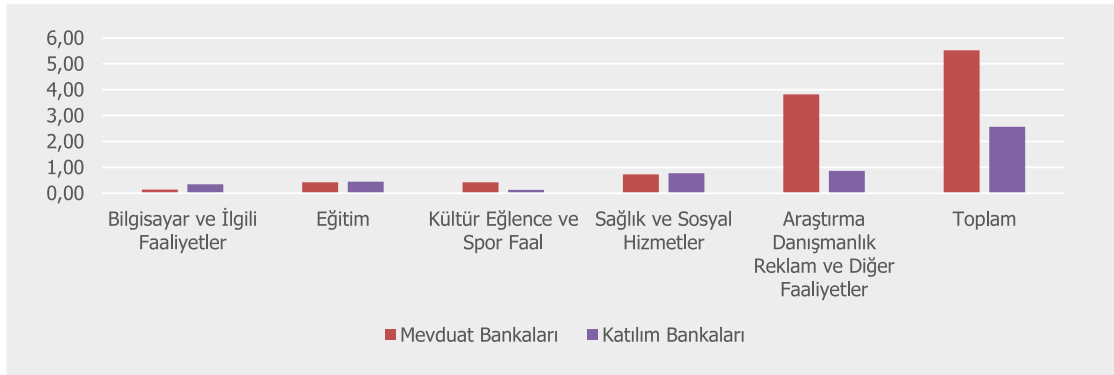
Şekil 45. Türk Bankacılık Sisteminde Kredilerin Sektörel Dağılımı A (2018-1Ç, %).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

Şekil 46’da ise, yine Türk bankacılık sisteminde kalkınma için önemli olan bazı sektörlerde kullanılan fonların payı sunulmuştur. İki şekil karşılaştırıldığında, katılım bankalarının kalkınmada öncelikli sektörlerde finansman sağlama eğiliminin mevduat bankalarına kıyasla daha yüksek olduğunu iddia etmenin güç olduğu görülmektedir.

7 Birçok çalışma, İslami bankaların, mevduat toplamada tercih ettiği kâr zarar ortaklığı modelini, pratikte kredi kullandırma sürecinde, tercih etmeyerek, borç temelli modeli ağırlıklı olarak kullandığını tespit etmiştir (Dar ve Presley 2000; Çevik ve Charap 2011; Chong ve Liu 2009).

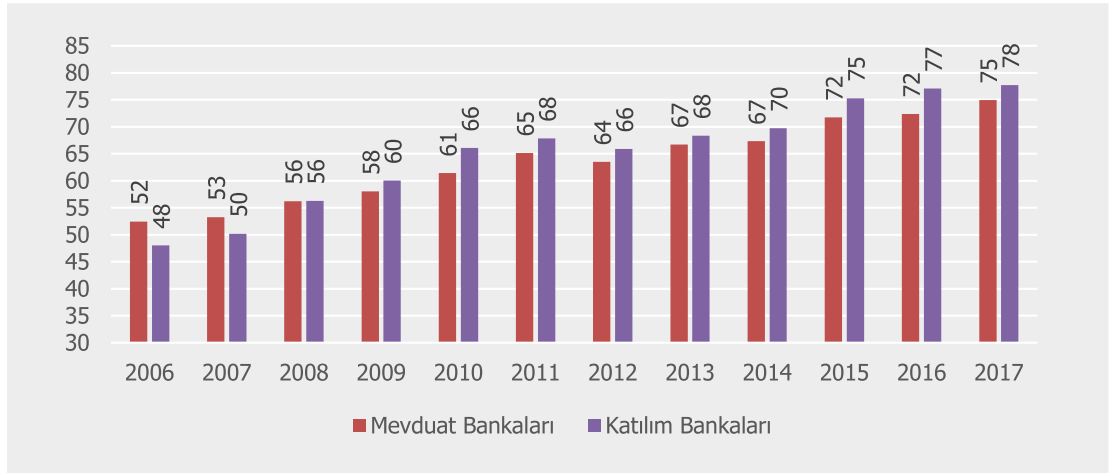
8 Borç finansmanın faiz oranı ve kar payları arasındaki ilişkiye yönelik daha detaylı bilgi için bakınız: (Ergeç ve Asutay 2018).

Şekil 46. Türk Bankacılık Sisteminde Kredilerin Sektörel Dağılımı B (2018-1Ç, %).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

Vade açısından değerlendirildiğinde de katılım bankalarının finansman vadelerinin geleneksel bankalara kıyasla farklı olmadığı görülmektedir. Şekil 47’de Türk bankacılık sisteminde kullanılan kredilerde orta ve uzun vadeli kredilerin toplam krediler içindeki payı verilmiştir. Şekil değerlendirildiğinde, iki bankacılık tipinde de dönem boyunca finansman vadelerinin uzadığı ve bu oranın katılım bankalarında daha yüksek olduğu, ancak farkın çok da belirgin seyretmediği görülmektedir.

Şekil 47. Orta ve Uzun Vadeli Kredilerin Toplam Krediler İçindeki Payı (%).

BDDK verilerinden hesaplanmıştır.

Dolayısıyla gerek kalkınmada etkili sektörler için fon kullandırma ve kullanılan fonlardaki vade eğilimindeki bu görünüm, katılım bankalarının mevduat bankalarına kıyasla kalkınma üzerinde daha etkili olduğu fikrini zayıflatmaktadır.

D4. GELECEĞİN EKONOMİSİNDE İSLAMİ FİNANS VİZYONU

İslami finans adil, sürdürülebilir ve uzun dönem büyümeyi destekleyecek bir finans modelidir. Bu finans modelinin sektördeki payının artırılması gerekmektedir. İslami sigorta, sermaye ve para piyasaları, bireysel emeklilik ile kalkınma ve yatırım bankacılığı gibi banka dışı İslami finansal aracılığın Türkiye’de geliştirilmesi gerekmektedir. Eğitime ilişkin faaliyetlerin gelişimine paralel olarak, sektörde kalifiye eleman ihtiyacının giderilmesi ve sektörün bilinirliğinin artırılması kısmen kolaylaşacaktır. Katılım bankalarının İslam iktisadi ile uyumlu kalkınma odaklı, sosyal ve ahlaki sonuçları ortaya çıkarabilmesi için, İslami prensipleri içselleştirilerek, İslam ile şekli uyumun yanında öz uyumunu da benimseyen finansmanı önemsemesi gerekmektedir.

İslami finans modeli adil, sürdürülebilir ve uzun dönem büyüme perspektifi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu finans modelinin sektördeki payının artırılması gerekmektedir. Dünyadaki görünümüne benzer biçimde, ülkemizde de katılım bankacılığı, yakın geçmişte önemli bir büyüme performansı sergilemiş ve finans sektörü içinde ağırlığını artırmıştır. Bununla birlikte İslami finans kurumlarının toplam finans sektörü içerisindeki payının arzulanan düzeyde olmadığı görülmektedir. 2017 itibarıyla Türkiye’deki katılım bankalarının toplam aktifler bakımından sektörde sadece yüzde 5,18’lik bir paya sahiptir. Bu kurumların mevduattaki payları ise Şekil 35’de de görülebileceği üzere ancak yüzde 6,11’e ulaşmıştır. Katılım bankacılığının mevcut büyüme performansının (ortalama büyüme hızının) aynen devamı hâlinde ise, 2025 yılında, toplam varlıklarının 210 milyar dolar, kullanılan fonların 143 milyar dolar ve toplanan mevduatların ise yaklaşık 126 milyar dolara ulaşarak, pazar payının yaklaşık olarak %11 düzeyinde oluşması beklenmektedir (TKBB, 2015, s. 31-32). Türkiye Katılım Bankaları Birliğinin ifade ettiği mevduattaki 2025 yılı pazar payı hedefi ise yüzde %15’tir (TKBB, 2015, s. 28-30). Bu hedefin dahi oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, katılım bankalarının hedeflenen bu pazar payına ulaşması için, mevcut büyüme performansının çok üzerinde bir gelişim sergilemesi gerekmektedir.

Ülkemizde İslami finansın, arzulanan seviyeye getirilmesi için izlenecek politikaları; banka dışı finansal aracılığın geliştirilmesi, katılım bankacılığının geliştirilmesi ve İslami finansın prensipleri ile uyumun güçlendirmesi olarak üç grupta değerlendirmek mümkündür.

Banka dışı finansal aracılığın geliştirilmesi: İslami finans içindeki bankacılığın ağırlığı küresel anlamda kıyaslandığında ülkemizde daha baskın görünmektedir. İslami sigorta, sermaye ve para piyasaları, bireysel emeklilik ve kalkınma ve yatırım bankacılığı gibi banka dışı İslami finansal aracılığın Türkiye’de geliştirilmesi gerekmektedir.

Katılım bankacılığının geliştirilmesi: Küresel kıyaslamaya gidildiğinde katılım bankalarının ülkemizde ürün yelpazesinin görece kısıtlı olduğu görülmektedir. Ürün çeşitliliğinin geliştirilmesi için, İslami bankacılık alanında gelişmiş bazı ülkelerde yaygın olan bazı ürünlerin ülkemizde de yaygınlaşmasına ihtiyaç bulunmaktadır.¹ Bu sebeple, ülkemizde kullanılmayan bu ürünlerin kullanımı için gereken çalışmaların yapılması gerekmektedir (TKBB, 2015, s.39). Çeşitliliğe ihtiyaç duyulan bir başka alan ise katılım bankaların fon kaynaklarıdır. Mevduatlar bu bankaların fon kullanımında hâlâ temel kaynak olarak görünmektedir. Fon kaynaklarının çeşitlendirilmesi, katılım bankalarına daha geniş bir çalışma esnekliği sağlayacaktır. İslam Kalkınma Bankası, Avrupa Yatırım Bankası gibi uluslararası fon temin edilebilecek kaynaklara erişim konusunda detaylı çalışmalar yapılması gerekmektedir (TKBB, 2015, s. 39). Ayrıca ülkemizde merkez bankası bünyesinde İslami para piyasası bulunmaktadır. Bu piyasanın teşekkülü yine kaynak çeşitliliği adına olumlu bir etki yaratacaktır.

Kâr payı ve faiz benzerliğini ayırtmak, katılım bankalarının gelişimini olumlu etkileyecektir.

İslami finans alanında eğitim faaliyetleri hem küresel hem de ulusal anlamda hızla gelişmektedir.² Ancak ülkemizdeki eğitime dair çalışmaların, küresel kıyaslamada görece sınırlı olduğu görülmektedir. Bu alanda gelişimin desteklenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Eğitime ilişkin faaliyetlerin gelişimine paralel olarak sektörde kalifiye eleman ihtiyacının giderilmesi ve sektörün bilinirliğinin artırılması kısmen kolaylaşacaktır.

Katılım bankalarının performansını olumlu etkileyecek bir başka konu ise kâr payı, faiz oranı benzerliğini ayırtmaktır. Bu benzerlik, “faize benzer” algısına sebep olarak, dini hassasiyeti yüksek ekonomik aktörlerin sistemden uzak durma eğilimini beslemektedir. Bu benzerliğin yarattığı bir diğer sorun ise getiri ile ilgilidir. Faiz oranlarına yakın seyreden kar paylarının, dini hassasiyeti yüksek olmayan ekonomik birimlerin, faiz oranlarının alternatifi bir yüksek getiri arayışına cevap vermemesi bu bankaların tercih edilebilirliğini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla kâr payı, faiz benzerliğini ayırtmak, katılım bankalarının gelişimini olumlu etkileyecektir. Kredi riskinin yönetiminin geliştirilmesi, banka verimliliğinin iyileştirilmesi ve borç temelli finansman yönteminin ağırlığının azaltılması gibi gelişmeler kâr paylarını olumlu etkileyerek, katılım bankalarının gelişimine olumlu etki edecektir.

1 Türkiye’de fon kullandırmada murabaha yönteminin ağırlığı, diğer ülkelere kıyasla yüksektir. Örneğin, Pakistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerde muşaraka, finansal kiralama, istisna gibi ürünlerin payı görece yüksektir. Ayrıca ülkemizde sukuk ihraçlarının büyük kısmı icara sukuktur. Ancak Malezya ve Pakistan gibi ülkelerde, sukukda yelpazesinin daha geniş olduğu görülmektedir (TKBB 2015: 38-39).

2 İslami finans alanında eğitim çalışmalarının kıyasına dair detaylı bilgi için bakınız: (“ICCD Thomson Reuters Islamic Finance Development Report” 2014: 70-94).

Katılım bankacılığının gelişimini hızlandırmak için, önemsenmesi gereken bir başka konu ise müşteri odaklı stratejilerinin geliştirilmesidir. Bu amaçla, müşteri memnuniyet(sizliği) alanında çalışmaların desteklenmesi ve sonuçlarının önemsenmesi gerekmektedir.³

İslami finansın prensipleri ile uyumun güçlendirilmesi: Banka dışı finansal aracılığın, İslami bankacılığın bankacılık sektörünün ve bu bankaların bankacılık performanslarının geliştirilmesi, İslami finansı daha görünür ve daha güçlü kılacaktır. Tüm bu süreçlerin başarısına paralel elbette ki katılım bankalarının şekli görünümünde ilerleme sağlanacaktır. Ancak katılım bankalarının, İslami bankacılığın özüne dair talepleri karşılayabilmesi için bu süreçlerin İslam iktisadının temel değerlerini içselleştirmesi de gerekmektedir.

Katılım bankalarının İslam iktisadı ile uyumlu kalkınma odaklı, sosyal ve ahlaki sonuçları ortaya çıkarabilmesi için, bu anlayışı içselleştirerek, İslam ile şekli uyumun yanında öz uyumunu da benimseyen finansmanı önemsemesi gerekmektedir. Bu amaçla katılım bankalarının “kâr maksimizasyonu” yerine, kalkınmacı anlayışı içselleştiren bir “etik kâr” anlayışını benimsemeleri önemlidir. Ayrıca, ülkemizde İslami finansın kalkınma odaklı sonuçlarını arttırmak için İslami sosyal bankacılık⁴, İslami mikro-finance, İslami kalkınma bankaları, sosyal yatırım kurumları ve etik fonlar gibi uygulamaların önemsenmesi gerekmektedir. Bu sürecin başarısı, talep yönünde de benzer arzuyu gerekli kılmaktadır. Batı’daki ahlaki yatırımların çoğunlukla ahlak motivasyonlu bireylerin talepleriyle şekillendiği dikkate alındığında, toplumun bu amaca yönelik talebi, İslami finansal araçların gelişimini hızlandıracaktır (Asutay, 2012, s. 108).

Katılım bankalarının “kâr maksimizasyonu” yerine, kalkınmacı anlayışı içselleştiren bir “etik kâr” anlayışını benimsemeleri önemlidir.

- 3 Katılım bankası müşterilerinin inceleyen çalışmalar, göstermektedir ki, katılım bankası müşterilerinin önemli bir kısmı geleneksel bankalar ile de çalışmaktadır. Dolayısıyla müşterilerin katılım bankalarının ürün ve hizmetlerinden tamamiyle memnun olduklarını ifade etmek güçtür. Şube ve ATM ağı gibi birçok alanda, mevcut müşterilerin tatmin düzeyi görece sınırlıdır. Ayrıca mevduat ve kredi müşterileri arasında ve bireysel ve ticari müşterileri arasında tatmin düzeyleri farklıdır (Ergeç vd. 2014; Kaytancı vd. 2013).
- 4 Geleneksel finansal yapı içinde rastlanan “sosyal bankalar” kendilerini “vicdanlı banka” olarak tanımlamaktadır. Bu bankalar, topluma yatırım yapmaya, dezavantajlılara fırsatlar sağlamaya ve sosyal, çevresel ve etik projeleri desteklemeye odaklanan bu bankalar, küresel kriz sonrası çarpıcı bir gelişme sergileyerek, 2007-2010 arası yıllık %20’nin üzerinde bir büyüme hızı sergilemişlerdir (Benedikter 2011).

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

İslami finans sosyal adaletin sağlanmasını ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen bir modeldir ve Türkiye ekonomisindeki payının artırılması önemlidir. Türkiye’de İslami finansın pratiği incelendiğinde, banka dışı finansal aracılığın görece az gelişmiş olduğu, katılım bankacılığının arzulanan düzeye ulaşamamış olduğu ve bu bankaların finansal performansında bazı sorunlar yaşadığı görülmektedir.

Katılım bankalarının sosyal başarıları değerlendirildiğinde, geleneksel finansal sistem ile güçlü bir ilişki içerisinde oldukları, borç finansmanının ağırlıkta olduğu ve kalkınma finansmanı işlevlerinin zayıf olduğu görülmektedir. İslami finansın ekonomideki payının artırılabilmesi için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Katılım bankalarının fon kaynaklarının ve ürün çeşitliliğinin geliştirilmesi gereklidir.
- Katılım bankalarında borç temelli finansmanın ağırlığı azaltılarak, ortaklık temelli finansmanın payının artırılmasını teşvik edecek kurumsal reformlara ihtiyaç vardır.
- Kâr payı ve faiz oranı arasındaki benzerlik ilişkisinin ayrıştırılmasına yönelik politikaların tasarlanması gerekmektedir.
- İslami finans alanında yaygın eğitim ve sektörel eğitim faaliyetleri artırılmalıdır.
- Türkiye’de İslami finansın gelişimi ve toplum odaklı etkilerinin artırılması için banka dışı finansal aracılığın geliştirilmesi, katılım bankacılığının payının artırılması ve İslami finansal kurumların İslami prensipler ile uyumunun güçlendirilmesi gerekmektedir.

BÖLÜM E

Geleceğin Küresel Ticaretinde Türkiye

E1 Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi

Türkiye'nin ihracatı ithalatını karşılamamaktadır ve bu durum cari açık oluşturarak önemli bir kırılganlık yaratmaktadır. İhraç ettiğimiz malların üretiminde önemli oranda ithal ara malı ve sermaye malı kullanılmaktadır.

E2 Pazar ve Ürün Çeşitliliği

Pazar ve ürün çeşitliliği ihracatı dış şoklara karşı dirençli kılmaktadır. Türkiye her ikisinde de nispeten iyi durumdadır fakat ilerleme alanları mevcuttur.

E3 Dış Ticaretin Teknoloji Yoğunluğu

Türkiye'nin ihracatının teknoloji yoğunluğu düşüktür. İhracatın teknoloji yoğunluğunun artırılması ve katma değer zincirinin yüksek katma değerli aşamalarının hedeflenmesi gerekmektedir.

E4 Endüstri 4.0 ve Dış Ticarete Etkileri

Üretimdeki teknolojik dönüşüm Türkiye'yi de etkileyecektir. İhracat açısından hedef sektör seçimlerinde bu husus göz önünde bulundurulmalıdır.

Uluslararası ticaret, ekonomik büyümeyi destekleyerek yoksulluğun azalmasına, yeni istihdam alanlarının oluşmasına, fiyatların düşmesine, tüketiciler için ürün çeşitliliğinin artmasına ve yeni teknolojilerin elde edilmesine imkân tanıyarak ülkelerin kalkınma süreçlerinde önemli bir rol oynar. Dış ticaret, ölçek ekonomisine katkıda bulunarak maliyetlerin azalmasına, kaynakların daha üretken sektörlere yönlmesine neden olarak verimliliği artırmaktadır. Ayrıca dış ticaret, sermaye birikimine katkı sağlayarak, yenilikçiliği tetikleyerek ve kurumların kapasite ve kalitelerinin artışına, firmaların operasyonel ve yönetsel etkinliklerinin artmasını destekleyerek sürdürülebilir büyümeye katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Yapılan araştırmalar toplam dış ticaretin GSYH'ye oranı olarak tanımlanan ticarete açıklığın, gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında kalkınma farklarını azalttığını göstermektedir (WTO, 2013; Urata ve Narjoko, 2017; Duran ve Erdem, 2017).

Türkiye'nin uluslararası ticarete uzmanlaştığı sektörler genelde büyüme hızları düşük olan ve nispi fiyatların düşük olduğu sektörlerdir.

Sürdürülebilir yüksek büyümeyi yakalayabilmek, uluslararası rekabet gücü kazanabilmek ve uluslararası ticaretten daha fazla pay alabilmek için teknoloji yoğun ürünlerin üretimi ve ihracatı gerekli görülmektedir (Özmen, 2014; Lall, 2000). Bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ile ticaretini yaptığı ürünlerin karmaşıklık düzeyi arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. (Hidalgo ve ark., 2007; Hidalgo ve Hausmann, 2009; Hausmann ve Hidalgo, 2011). Türkiye uzun yıllardır uluslararası ticareti kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak görmekte ve ticaret hacmini artırabilmek için çalışmaktadır. Nitekim 2012-2023 dönemini kapsayan 2023 Türkiye İhracat ve Stratejisi Eylem Planı, ihracat ivmesinin devamını sağlayarak "sürdürülebilir" bir ekonomi için ihracat atılımını gerçekleştirebilmek amacını taşımakta ve 2023 yılı ihracat hedefini 500 milyar dolar olarak ifade etmektedir (Ekonomi Bakanlığı, 2012). Ancak gerçekleştirmeler bu eylem planı ile ortaya konan hedeflerden bir hayli uzaktır. Örneğin ihracatın dünya ihracatındaki payının 2018'de yüzde 1,18'e, 2023 yılında ise yüzde 1,46'ya çıkarılması hedeflenmiştir ancak 2017 yılı ihracatının dünya ihracatındaki payı yüzde 0,89 olarak gerçekleşmiş ve hedeflerin çok gerisinde kalmıştır. Bahsi geçen hedeflere ulaşabilmek için pazar çeşitliliği, ürün çeşitliliği ve teknolojik yetkinlik seviyesinin hedeflerle uyumlu bir yapıda olması gerekmektedir.

Türkiye'nin uluslararası ticarete uzmanlaştığı sektörler genelde büyüme hızları düşük olan ve nispi fiyatların düşük olduğu sektörlerdir. Türkiye pazar avantajını ve coğrafi konumunu iyi kullanarak uluslararası ekonomideki nispi konumunu muhafaza etmeyi başarmış ancak hızlı büyüyen teknoloji yoğun sektörlerde rekabetçi bir pozisyon elde edemediği için nispi konumunu iyileştirememiştir. Orta ve Orta Yüksek teknoloji ürünlerin ihracatında önemli başarılar elde edilmiş olmasına rağmen bu sektörlerde katma değer görece düşük olduğu aşamalarında uzmanlaşmış olması elde edilen kazanımların kısıtlı olmasına neden olmaktadır (Taymaz vd., 2011).

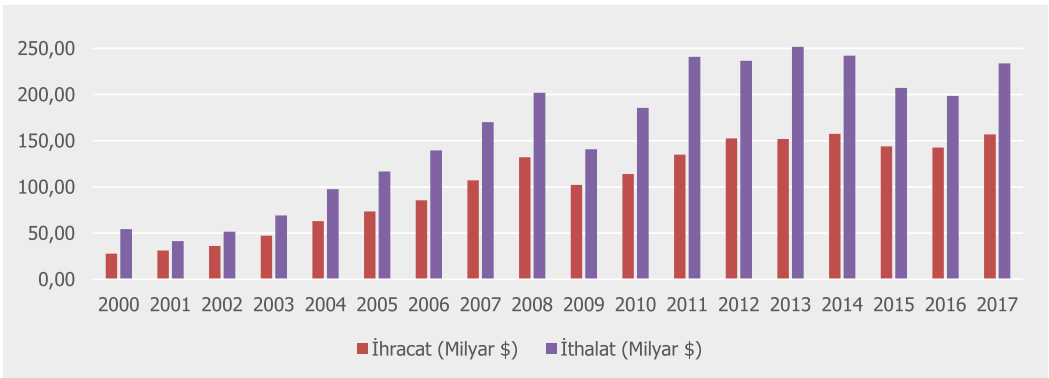
Uluslararası ticaretin ülke düzeyinde etkileri bilinirken, ülke içinde bölgesel düzeyde nasıl bir etkiye neden olduğu belirsizdir. Dış ticarete açılan bir ülkede kentsel bölgeler yüksek arazi bedelleri, yüksek ücretler, yoğun yerel rekabet

vb. nedenlerle maliyet dezavantajına sahip oldukları için firmaların, maliyetlerin düşük olduğu çevre bölgelere yöneldiği ve bu nedenle bölgesel gelir farklılıklarının azaldığını iddia eden araştırmalar bulunmaktadır. Diğer yandan, yoğunlaşma nedeni ile rekabet avantajı sunması, işgücüne ulaşımın kolay olması ve küresel piyasalara erişiminin daha kolay olması vb. nedenlerle firmaların merkezlere yöneldiği dolayısıyla dış ticaretin bölgesel gelir farklılıklarını artırdığını belirten araştırmalar da mevcuttur. Bu nedenle dış ticaretin bölgesel etkilerini değerlendirebilmek ülke bazındaki kantitatif çalışmaların dikkate alınması gerekmektedir. Duran ve Erdem (2017) ihracatın Türkiye’de bölgesel gelir farklarını azalttığı sonucuna varmışlardır. İhracat odaklı bölgeler daha hızlı büyümektedir. Bununla birlikte başlangıçta gelir düzeyi düşük olan bir bölgenin ihracattan elde ettiği fayda, gelir düzeyi yüksek bölgelerin elde ettikleri faydadan daha büyüktür. Dolayısıyla ihracat odaklı üretim yapısı bölgeler arasında yakınsamaya neden olmakta ve bölgesel gelir farklılıklarını azaltmaktadır. Ayrıca gelir düzeyi düşük bölgelerin ihracatlarının büyüme oranı gelir düzeyi yüksek bölgelere göre daha fazladır. Bu durum ihracat odaklı üretim yapısının gelişmişlik düzeyi düşük bölgelerde daha fazla teşvik edilmesinin ülke içinde bölgesel gelir farklılıklarını azaltmak için önemli bir araç olduğunu göstermektedir.

E1. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

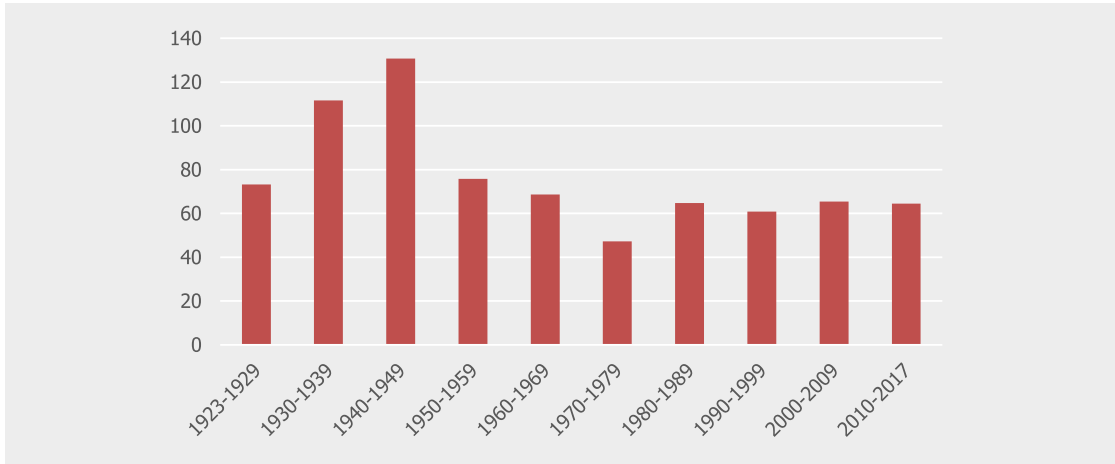
Sürekli dış ticaret açığı veren iktisadi yapı Türkiye ekonomisinin en önemli kırılganlık kaynaklarından birisidir. 2000 sonrası dış ticaret büyüklüğü çok hızlı bir artış yaşamış olmasına rağmen ihracatın ithalatı karşılama oranı önceki yıllardan farklı değildir. Ayrıca ihraç ettiğimiz malların üretiminde önemli oranda ithal ara malı ve sermaye malı kullanılmaktadır. Emtia ve enerji başta olmak üzere girdi fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar, üretim ve ihracat açısından belirsizlik ve önemli bir risk oluşturmaktadır. Bu ürünlerin fiyatlarında yaşanan dalgalanma yanında döviz kurlarında da oynaklığın yüksek oluşu belirsizliğin düzeyini yükseltmektedir.

2000 sonrası dönemde dış ticaret büyüklüklerinde önemli artışlar yaşanmıştır. 2000 yılında Türkiye'nin toplam ihracatı 27,7 milyar dolar ithalatı ise 50,4 milyar dolar seviyesindeyken, 2017 yılında toplam ihracatı 157 milyar dolar, toplam ithalatı ise 233,8 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Şekilde 48'de görüldüğü üzere bütün bu dönem boyunca ihracat ithalatın gerisinde kalmış ve sürekli dış ticaret açığı verilmiştir. Sürekli dış ticaret açığı veren iktisadi yapı Türkiye ekonomisinin en önemli kırılganlık kaynaklarından birisidir. Şekil 49 Cumhuriyet sonrası 10 yıllık dönemler için ortalama ihracatın ithalatı karşılama oranını göstermektedir. 1930-1950 dönemi hariç her dönemde önemli oranda dış ticaret açığı verilmiştir. 2000 sonrası dış ticaret büyüklüğü çok hızlı bir artış yaşamış olmasına rağmen ihracatın ithalatı karşılama oranı 90'lı ve 80'li yıllardan farklı değildir.

Şekil 48. Türkiye'de 2000 Sonrası İthalat ve İhracat.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 49. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%).

TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Tablo 11 Türkiye'nin dünya ticaretinden aldığı payı göstermektedir. 2017 yılında Türkiye'nin GSYH payı 2010 yılına göre gerilemiş olmasına rağmen dış ticaret payı artış göstermiştir. 2013 sonrası dönemde dünya ticaretinde bir duraksama ve kısmen azalma görülmüştür.¹ Benzer bir durum Türkiye'nin dış ticaretinde de görülmektedir. Buna rağmen veriler Türkiye'nin dünya geneline göre daha iyi performans sergilediğini göstermektedir.

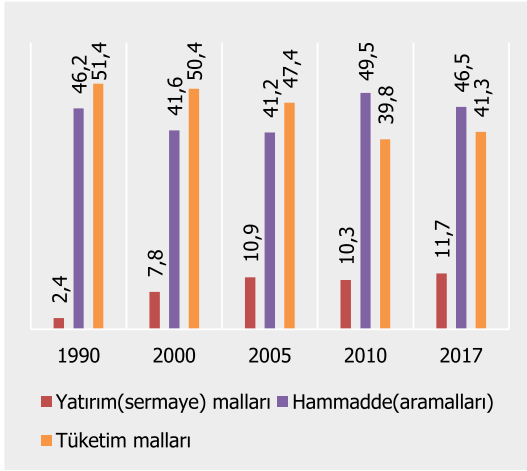
Tablo 11. Türkiye'nin Dünya Ticaretinden Aldığı Pay

	1990	2000	2005	2010	2017
İhracat Payı (%)	0.64	0.43	0.70	0.74	0.89
İthalat Payı (%)	0.98	0.81	1.07	1.20	1.29
GSYH Payı (%)	0.67	0.81	1.06	1.17	1.05
Dış Ticaret Payı (%)	1.62	1.25	1.78	1.94	2.18
Dünya Ticareti (Trilyon Dolar)	3.54	6.59	10.69	15.41	17.89

Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü verilerinden hesaplanmıştır.

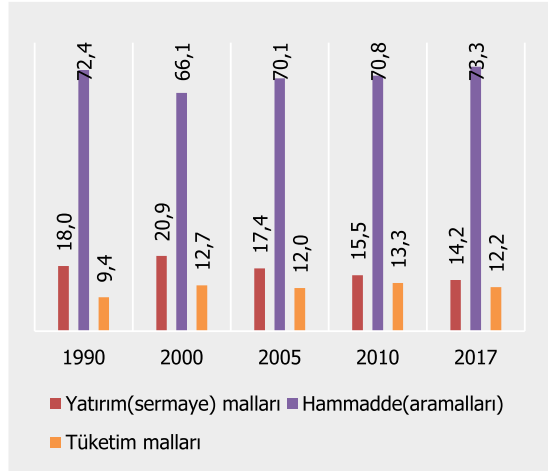
Dış ticaretin geniş ürün gruplarına göre yapısı Şekil 50 ve Şekil 51'de yer almaktadır. 1990 yılında sermaye malı ihracatı toplam ihracatın sadece yüzde 2,4'ü iken bu ürünlerin payı önemli oranda artmış ve 2017 yılında yüzde 12'ye yaklaşmıştır. İhracat ürünlerimiz içerisinde en yüksek payı ise ham maddeler almaktadır.

¹ 2013 yılında dünya ticareti yaklaşık 19 trilyon dolarken, 2016 yılında 16,16 trilyon dolara gerilemiştir ve 2017 yılında tekrar artarak 17,88 trilyon dolar olmuştur. Dünya ticaret hacminin gerilemesinde emtia fiyatlarında yaşanan gerileme de önemli bir rol oynamıştır.

Şekil 51. Ürün Gruplarına Göre İthalat (%).

TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Şekil 50. Ürün Gruplarına Göre İhracat (%).

TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Türkiye'nin ithalatı içerisinde ham madde/ara mallar ithalatı en yüksek paya sahiptir. Yatırım mallarının ithalat içerisindeki payı yüzde 15 düzeyinde, tüketim mallarının payı ise yüzde 12-13 düzeyindedir. İhraç ettiğimiz malların üretiminde önemli oranda ithal ara malı ve sermaye malı kullanılmaktadır. İthal edilen ara malı ve sermaye mallarının ortalama %29'u (OECD ortalaması %39,3) ihraç ürünlerinde kullanılmaktadır (OECD, 2015). Bu yapı ihracatın istikrarı açısından bir risk oluşturmaktadır, ihracatı ithal bağımlı bir yapıya büründürmektedir. Emtia ve enerji başta olmak üzere girdi fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar, üretim ve ihracat açısından belirsizlik ve önemli bir risk oluşturmaktadır. Bu ürünlerin fiyatlarında yaşanan dalgalanma yanında döviz kurlarında da oynaklığın yüksek oluşu belirsizliğin düzeyini yükseltmektedir.

2010 yılından itibaren ekonomi bakanlığı bünyesinde girdi tedarikine yönelik özel bir çalışma başlatılmıştır. Bu çalışma kapsamında girdi tedarikini daha etkin ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturmak için sektörler girdi tedarik açısından incelenerek politika önerileri geliştirilmiş ve bu çerçevede Girdi Tedarik Stratejisi (GİTES) Eylem Planları hazırlanmıştır. 2017-2019 döneminin kapsayan son eylem planının 5 stratejik hedefi bulunmaktadır (Ekonomi Bakanlığı, 2016):

- İthalat bağımlılığı yüksek olan girdilerde yatırımların özendirilmesi
- İthalata bağımlılığın yüksek olduğu ürünlerde üretim yetkinliğinin artırılması
- Sanayideki teknolojik dönüşümün girdi tedarik ihtiyaçları üzerindeki olası etkilerinin tespiti ve yönetimi
- Girdi tedarikinde planlama ve politika yönetiminin sağlanması
- Sektör içi ve sektörler arası iş birliğinin tesis edilmesi

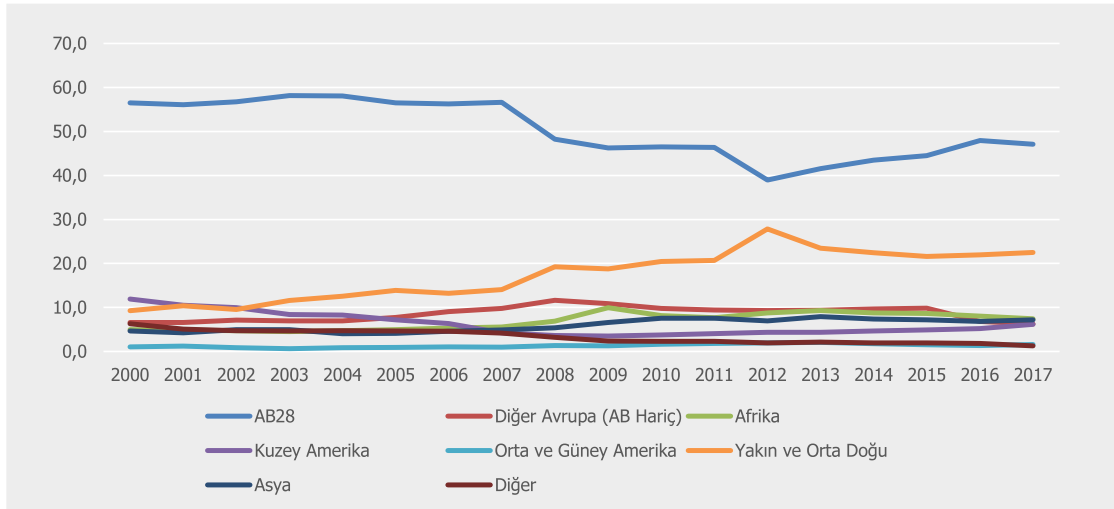
Bu hedeflere ulaşabilmek için yatırım teşvikleri, Ar-Ge önceliklendirmesi, dijital dönüşüm, kamu alımları ve kamu-özel iş birliği MTA'nın yeniden yapılandırılması, kurumlar arası koordinasyon gibi başlıklar altında 22 eylem planı oluşturulmuştur. Bu eylem planlarının hayata geçirilmesi girdi tedarikinde etkinlik sağlama yanında, yurtiçi üretim imkânlarının gelişimi ve genişlemesine de yardımcı olarak ihracata dönüşüm de önemli oranda destekleyecektir.

E2. PAZAR VE ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİ

İhracatın istikrarı ve gelişimi açısından pazar çeşitliliğini artırmak önemlidir. Pazar çeşitliliği ilerleme sağlanması gereken bir alandır. Türkiye benzer ülkeler ile kıyaslandığında ihracat ürün çeşitliliği yüksek bir ülkedir.

Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkelerin/bölgelerin çeşitlendirilmesi, dış ticaret hadlerini (ihracat fiyatı/ithalat fiyatı) iyileştirmekte, belirsizliği azaltmakta ve büyümeyi desteklemektedir. İhracat pazarlarının çeşitliliği hem ticareti hem de ekonomik büyümeyi dış şoklara karşı daha dayanıklı kılmaktadır (Haddad vd., 2013; Xuefeng ve Yaşar, 2016). Amurgo-Pacheco ve Pierola (2008) ihracat pazar çeşitliliğinin ihracata katkısının gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir. İhracatın sınırlı sayıda ülkeye yoğunlaşması ihracat performansının bu ülkelerin ekonomik koşullarına olan bağımlılığını artıracak ve sürdürülebilirliğini kısıtlayacaktır. Türkiye için yapılan çalışmalar pazar çeşitlendirmesinin ihracat performansını artırdığı, dış talep koşullarını iyileştirdiği ve ihracatın daha istikrarlı bir yapıya kavuşmasına yardımcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Türkcan, 2014; Kaplan ve Tur, 2013; 2017).

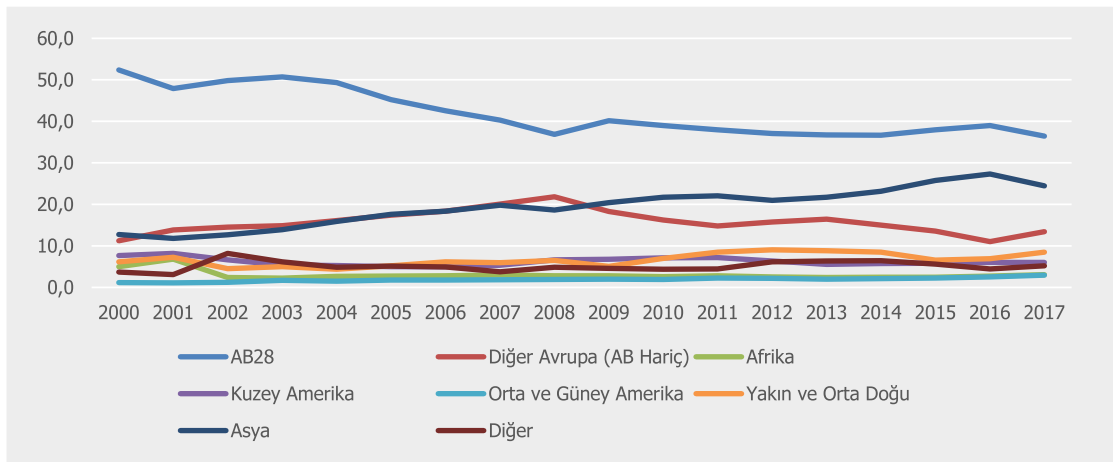
İhracatın istikrarı ve gelişimi açısından pazar çeşitliliğini artırmak önemlidir. Hem sanayi için hem de ihracat için hazırlanan eylem planlarında ihracat pazarlarının çeşitlendirilmesi bir eylem planı olarak yer almaktadır. Türkiye'de 2000 sonrası dönemde yaşanan gerçekleştirmeler bu alanda önemli ilerleme sağlandığını göstermektedir. Şekil 52'de ihracatın bölgesel dağılımının zaman içerisindeki gelişimi görülmektedir. 2007 yılına kadar AB üyesi ülkelere yapılan ihracatın payı yüzde 56-58 düzeyindedir. 2007 sonrasında AB ülkelerine yapılan ihracatın payı azalmaya başlamış ve 2012 yılında yüzde 39 olmuştur. AB üyesi ülkelere yapılan ihracatın görece azalmasının ana nedeni 2008 küresel finansal kriz nedeni ile bu ülkelerde ekonomik faaliyetlerin yavaşlaması ve beraberinde dış ticaret talebinin daralmasıdır. 2012 sonrasında bu ülkelerde ekonomik faaliyetlerin yeniden canlanması ile birlikte AB ülkelerin ihracat içerisindeki payı da yeniden yükselmeye başlamıştır. İlgili dönemde en dikkat çekici değişimlerden bir diğeri yakın ve Orta Doğu ülkelerine yapılan ihracatın toplam ihracat içerisindeki payının yüzde 10'dan yüzde 20 üzeri seviyelere yükselmesidir. Bu dönemde Asya ve Afrika'ya yapılan ihracatın payı yüzde 5 seviyesinden yüzde 7 düzeyine yükselirken, Kuzey Amerika'ya yapılan ihracatın payı yaklaşık yüzde 50 düşmüştür. Bu düşüş Çok Elyaflılar Anlaşması'nın sora ermesi ile ilgilidir. İlgili dönemde ihracatın bölgesel dağılımında gözlemlenen değişimler, talep vb. nedenler ile ihracatın azaldığı durumlarda pazar çeşitlendirmesi ile farklı bölgelerle ticaret yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Tercihli Ticaret Anlaşmaları yardımı ile hedef pazarlar oluşturulmuştur (World Bank, 2014). Türkiye'nin Doğu Avrupa, Rusya ve Afrika gibi hızlı büyüyen pazarlara yönelmesi ihracatın artışına önemli katkılar sağlamıştır.

Şekil 52. İhracatın Bölgesel Dağılımı (% pay).

TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Şekil 53'de de görüleceği üzere, 2000 sonrası dönemde ithalatın bölgesel dağılımında en belirgin değişim AB üyesi ülkelerin ithalattaki paylarının sürekli gerilemesi, buna mukabil Asya bölgesinin payının artmasıdır. Yakın ve Orta Doğu bölgesinin ithalattaki payı da bu dönemde bir miktar artmıştır. Diğer bölgelerden yapılan ithalatın paylarında önemli değişiklikler gözlemlenmemektedir.

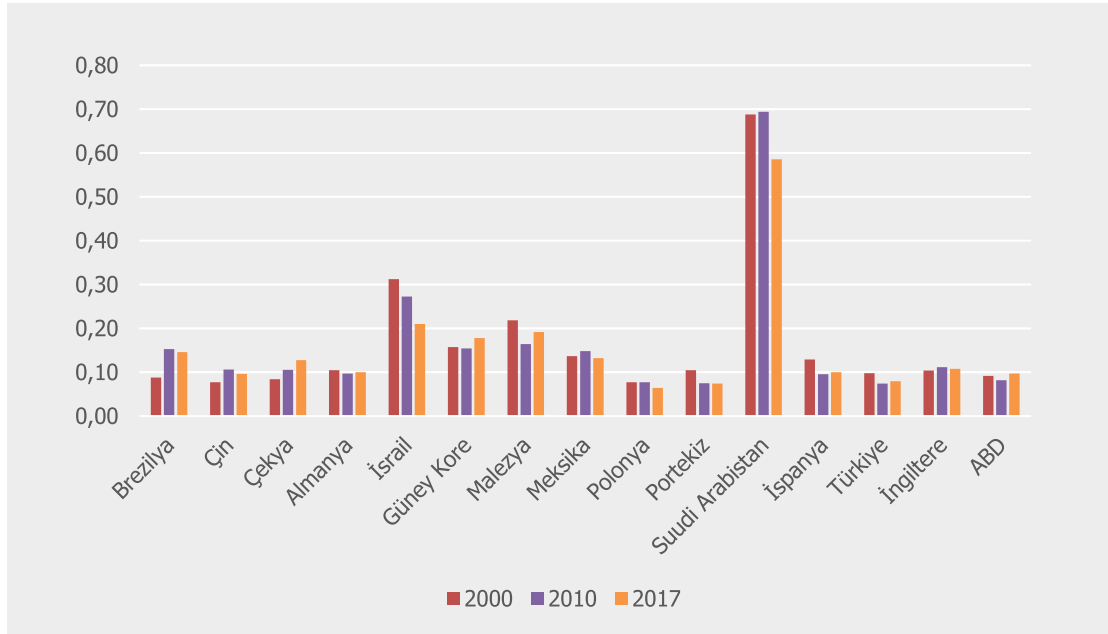
Şekil 53. İthalatın Bölgesel Dağılımı (% pay).

TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Ülke grupları üzerinden yapılan analizlerin önemli eksikliklerinden birisi ülke grupları içerisindeki pazar çeşitlendirmesinin görülmemesidir. Örneğin AB bölgesel ihracatta ilk sırayı almasına rağmen, grup içindeki çeşitlendirmeye bakıldığında ilk sırada yer almamaktadır (Çınar ve Göksel, 2010). Bu durum AB içerisinde ülke çeşitlendirmesi için önemli bir potansiyel olduğunu göstermektedir.

Dış Ticaretin Sektörel Kompozisyonu

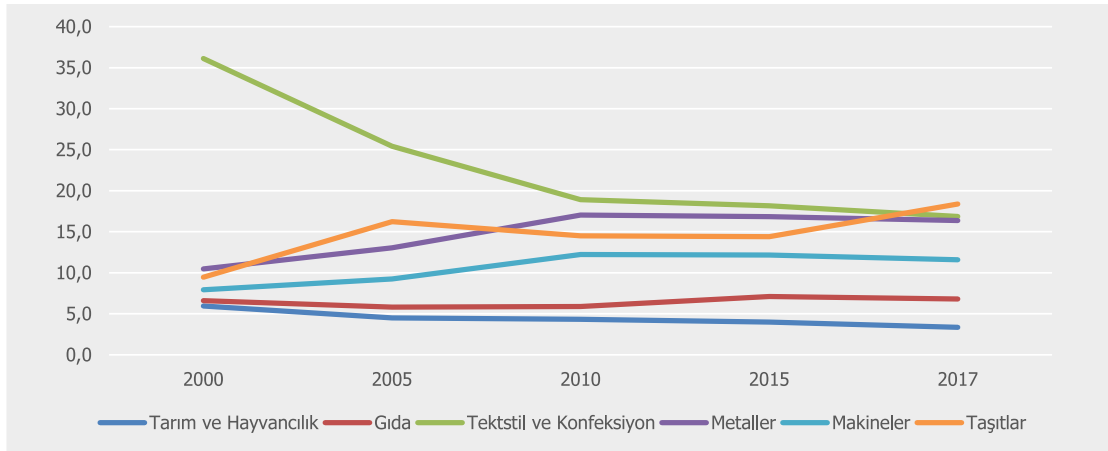
Türkiye benzer ülkeler ile kıyaslandığında ihracat ürün çeşitliliği yüksek bir ülkedir. İhracat ürün sepetinin ürün çeşitliliği 2000 sonrası dönemde HS-6 (Harmonize Mal Tanımı ve Kodlama Sistemleri 6 Hane) ürün tanımlamasına göre 2,5 kat artmıştır (World Bank, 2014). Şekil 54 ihraç edilen ürünlerin yoğunlaşmasını göstermektedir. Yoğunlaşma endeksinin yüksek oluşu ihracatın kısıtlı sayıda bir ürün grubu tarafından domine edildiğini ifade etmektedir. Örneğin Suudi Arabistan'ın ihracat ürün yoğunluğu indeksi petrol ihracatının ihracatın çok önemli bir bölümünü oluşturması nedeni ile yüksektir. Türkiye'de yoğunlaşma oranı düşüktür ve bu durum ürün gruplarının ihracat içerisindeki paylarının görece homojen olduğunu göstermektedir.

Şekil 54. İhraç Ürünlerin Yoğunlaşması.

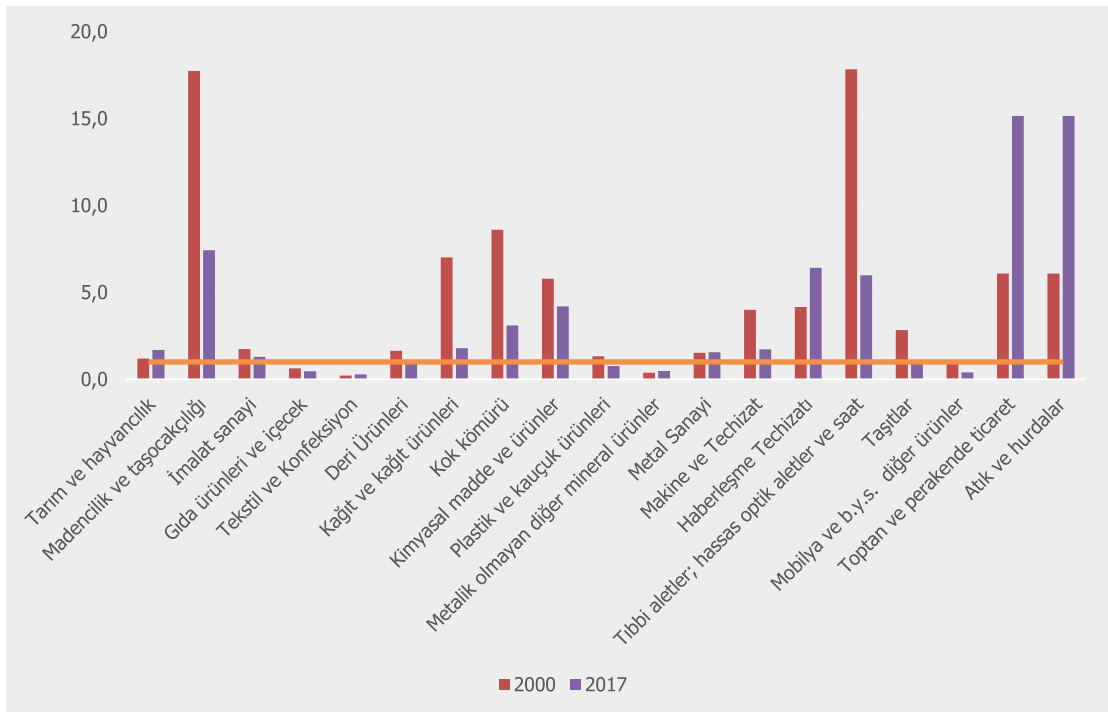
UNCTAD verilerinden oluşturulmuştur.

İhracatın sektörel yapısı da 2000 sonrası dönem içerisinde önemli değişiklikler göstermiştir. Şekil 55'de görüldüğü gibi, 2000 yılında tekstil ve konfeksiyon sektörü toplam ihracatın yüzde 36'sını oluştururken bu sektörün payı 2010 yılına kadar çok hızlı gerilemiştir. 2010 sonrası dönemde de tekstil ve konfeksiyon sektörünün ihracat payı azalmaya devam etmiş ve 2017 yılında yüzde 17 seviyesine gerilemiştir. Bu dönemde taşıtlar sektörünün ihracatı özellikle 2005 yılına kadar çok hızlı bir artış göstermiştir. Taşıtlar sektörünün 2000 yılında ihracat içindeki payı yüzde 9,4 iken bu oran 2005 yılında yüzde 16,2'ye 2017 yılında ise 18,4'e yükselmiştir. Metaller sektörünün payı da bu dönemde yüzde 10,5'ten yüzde 16,4'e yükselmiştir. Tarım ve hayvancılık sektörünün ihracat içindeki payı ise yarı yarıya azalmıştır.

Şekil 55. Başlıca İhracat Sektörleri.
TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

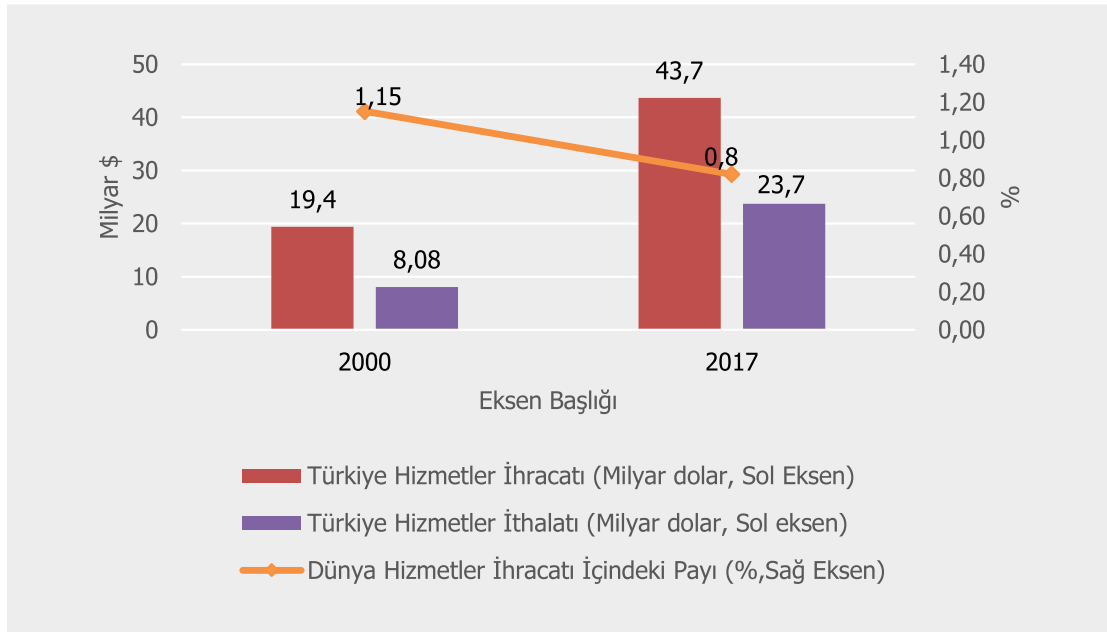
Sektörlerin ithalat ve ihracat performanslarını değerlendirmek için 2000 yılı ve 2017 yılı sektörel dış ticaret verileri kullanılarak ithalat/ihracat oranları hesaplanmıştır. Şekil 56, eğer oran 1'den büyükse bu sektörün dış ticaret açığı verdiğini 1'den küçükse sektörün dış ticaret fazlası verdiğini göstermektedir. Atık ve hurdalar, toptan ve perakende ticaret ve haberleşme teçhizatları dışındaki sektörlerde ithalat/ihracat oranı 2000 yılına kıyasla 2017 yılında artış göstermiştir. Bu durum sektörlerin çoğunda ihracat büyümesinin ithalat büyümesinden daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu dönemde TL reel olarak değerli olmasına rağmen, sektörlerin ihracat artışlarında önemli başarılar elde ettikleri görülmektedir.

Şekil 56. Sektörlere Göre İthalat/İhracat Oranı.
TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Hizmetler Ticareti

Dış ticaretin önemli bir boyutu hizmetler ticaretidir. Hizmetler sektörünün dünya ekonomisi içindeki payı artmaktadır. Gelir seviyesinin artması, teknolojik gelişmeler, ulaşım maliyetlerinin azalması, ticaret önündeki engellerin üretimin farklı coğrafyalara dağılmasına yol açması, hizmet sunan uzmanlaşmış firmalara yönelik talebin artışı ve hizmetler sektöründe üretkenliğin sanayiye nazaran daha düşük olması hizmetler sektörünün payının artışında rol oynayan etkenlerdir. Hizmetler sektörünün önemli bir bölümünün ticarete konu olmaması uluslararası ticarete hizmetler sektörünün payının düşük olmasına neden olmaktadır (UNCTAD, 2018). Dünya Bankası verilerine göre 1990 yılında 883 milyar dolar (mal ihracatına oranı %25) olan hizmetler ihracatı 2017 yılında 5,4 trilyon dolara (mal ihracatına oranı %30) yükselmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin hizmetler ihracatındaki payları 1990 yılında yüzde 18 iken 2015 yılında yüzde 31 olmuştur. Aynı dönemde gelişmekte olan ülkelerin hizmetler ithalatındaki payı ise yüzde 22'den yüzde 39'a yükselmiştir.

Şekil 57. Hizmetler Ticareti.

Dünya Bankası ve TCMB Ödemeler Dengesi verilerinden hesaplanmıştır.

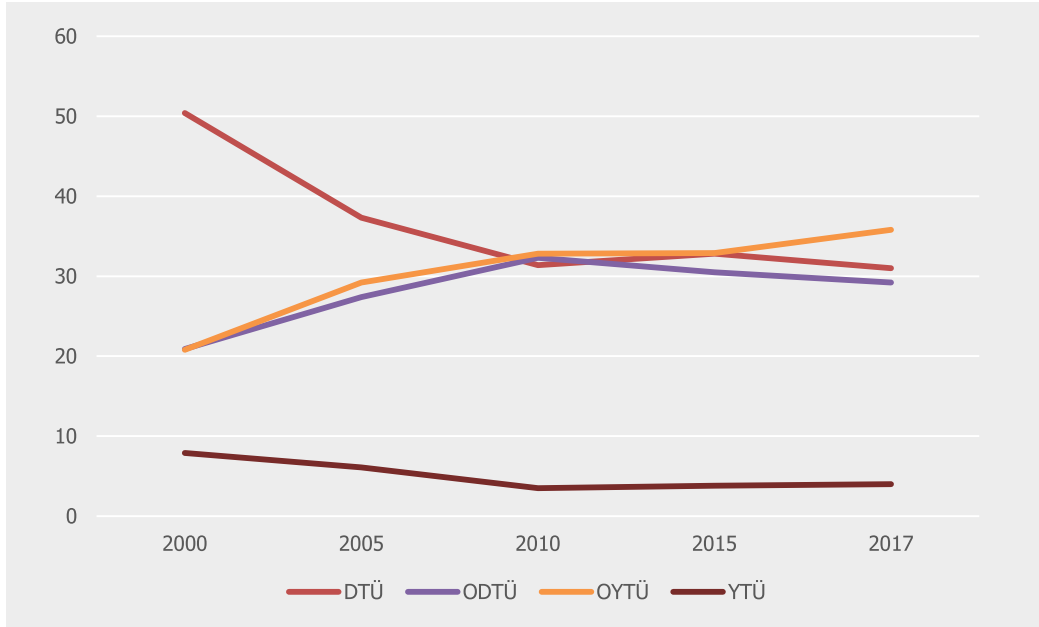
Şekil 57'de görüleceği üzere Türkiye'nin hizmet ihracatı 2000-2017 arasında 19,4 milyardan 44 milyara yükselmiştir. Türkiye hizmetler ticaretinde 20 milyar dolar fazla vermektedir. Hizmetler ihracatının yaklaşık yüzde 90'ı turizm ve lojistik sektörü tarafından gerçekleştirilmektedir. Dünya hizmet ihracatı içerisindeki payı ise aynı dönemde gerilemiştir.

AB ile hizmet ticareti Türkiye için önemli bir fırsatı barındırmaktadır. Türkiye Afrika, Orta ve Yakın Doğu bölgeleri için de önemli bir Turizm bölgesi olarak ön plana çıkmaktadır. Gümrük Birliği kapsamının genişletilmesi veya hizmet sektörlerine yönelik serbest ticaret anlaşmaları yoluyla AB ile hizmet ticaretinde entegrasyon hizmetler sektörü ihracatın önemli miktarda yükseltebilecek bir fırsattır (Ata ve Terzi, 2017).

E3. DIŞ TİCARETİN TEKNOLOJİ YOĞUNLUĞU

Türkiye'nin ihracatının teknoloji yoğunluğu düşüktür. İhracatta teknoloji yoğunluğunun artırılması gerekmektedir. İhracatta ürün çeşitliliğin artması gelecekte yeni teknolojileri yakalamada ve yeni ürünler üretebilmede avantaj sağlamaktadır. Türkiye katma değer zincirinin ortasında yani standart emek-yoğun üretimin yapıldığı segmentte yer almaktadır. Türkiye'nin dış ticaretin büyümeye katkısını artırabilmek için katma değer zincirinde katma değerin daha yüksek olduğu aşamalara geçmesi gerekmektedir.

İmalat sanayi ürünleri (İSÜ) OECD tarafından Düşük Teknoloji Ürünler (DTÜ), Orta-Düşük Teknolojili Ürünler (ODTÜ), Orta Yüksek Teknolojili Ürünler (OYTÜ) ve Yüksek Teknolojili Ürünler (YTÜ) olarak sınıflandırılmıştır.¹ Şekil 58, teknoloji yoğunluğuna göre sınıflandırılan ürünlerin imalat sanayii ürünleri (İSÜ) ihracatı içindeki paylarını göstermektedir.² 2007 sonrasında YTÜ ihracatının gerilediği, ancak 2012 yılında 2007 yılı ihracat seviyesinin üzerine çıktığı görülmektedir. YTÜ ihracatının bu dönemde azalmasında en büyük ticaret ortağımız olan Avrupa'nın küresel krizin etkisiyle durgunluk yaşaması önemli bir rol oynamıştır.

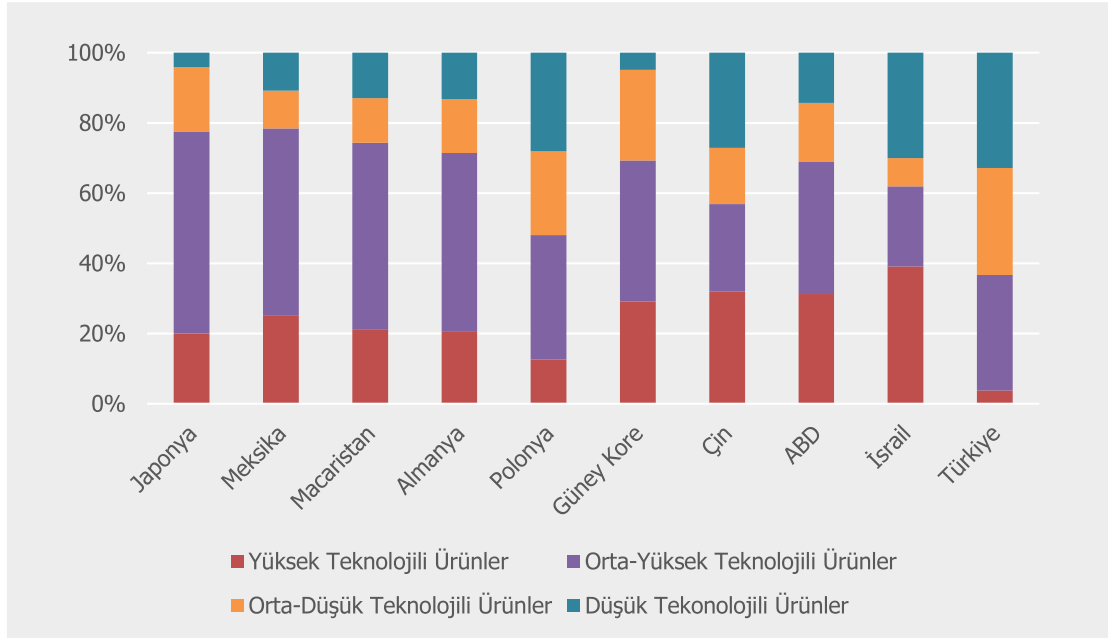

Şekil 58. Teknoloji Yoğunluğuna Göre İhracat.

TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

- 1 TÜİK dış ticaret istatistikleri için yayımladığı bültenlerde aynı sınıflandırmayı kullanmaktadır. Bu sınıflandırma kullanılarak yapılan bazı çalışmalara örnek olarak Eşiyok (2014), Saraçoğlu vd. (2018), Nogueira vd. (2018) ve Meelen vd. (2017) verilebilir.
- 2 İmalat sanayi ihracatı toplam ihracatın yaklaşık yüzde 93'ünü oluşturmaktadır.

Türkiye'nin ihracat kompozisyonundaki düşük teknoloji ürünlerin oranı 2000 yılında yüzde 50,4 seviyesindeyken, 2008 yılına kadar hızla gerilemiştir. Diğer yandan, 2000-2017 döneminde Orta-Düşük teknoloji ve bilhassa Orta-Yüksek teknoloji grubundaki ürünlerin toplam İSÜ ihracatı içerisindeki paylarında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Yüksek teknoloji ürünlerin toplam ihracat içerisindeki payı 2000 yılına kıyasla 2017 yılında yarı yarıya azalmıştır. İhracatın teknoloji kompozisyonu genel olarak iyileşmiş olmakla beraber yüksek teknoloji ürün ihracatında bir gelişme yaşanmamıştır.

Şekil 59. Seçilmiş Ülkelerin İhracatında Teknoloji Yoğunlukları (2015 yılı).

OECD-STAN ve TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

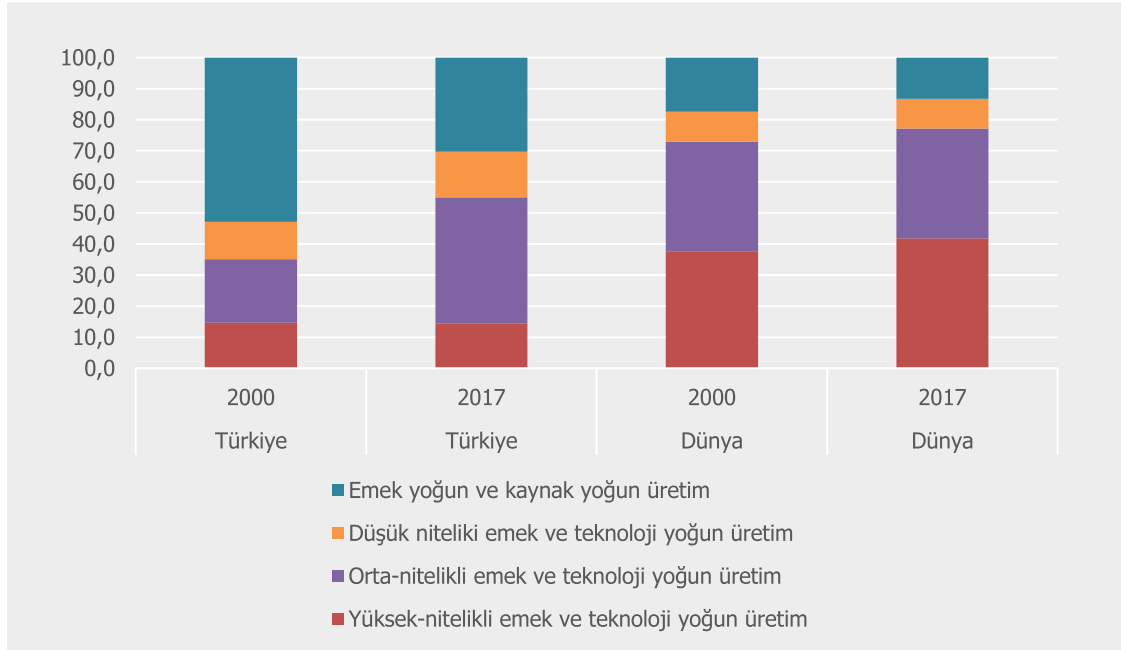
Uluslararası karşılaştırmalara bakıldığında ihracatın teknoloji seviyesinin yetersiz olduğu daha iyi net bir şekilde görülmektedir. Şekil 59'da seçilmiş bazı ülkelerde ihracatın teknoloji yoğunluğu yer almaktadır. Bu şekilde Türkiye'nin ihracatının teknoloji seviyesinin Japonya, Almanya, ABD gibi gelişmiş ülkelerin ihracatlarının çok büyük bir kısmı yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürünlerden oluşmaktadır. Türkiye'nin ihracatındaki yüksek teknoloji ürünlerin oranı çok düşüktür. Öyle ki, Meksika, Macaristan ve Polonya gibi gelişmekte olan ülkelerdeki ihracatın teknoloji yoğunluğunun Türkiye'den daha yüksek olduğu görülmektedir.

Dünya Bankası verilerine göre, dünyada YTÜ ihracatının toplam ihracat içerisindeki payının 2000 yılında yüzde 24,4 iken takip eden dönemde hızla gerilediği görülmektedir. 2011 yılında YTÜ ihracatının toplam ihracat içindeki payı yüzde 16,4 ile 1990 sonrası dönemdeki en düşük seviyeyi görmüş 2017 yılında ise 1990'lı yılların da gerisinde kalarak yüzde 17,9 olmuştur.

OECD sınıflandırmasına ek olarak, Birleşmiş Milletler'in İSÜ ürünlerinin teknoloji yoğunluğu sınıflandırmasına göre³ ihracatımızı değerlendirmek faydalı olacaktır. Bu sınıflandırmaya göre Dünya ihracatında 2000 yılında yüksek nitelikli ve teknoloji yoğun ticaretin payı önemli oranda artmıştır. Türkiye'de ise,

3 <http://unctadstat.unctad.org/EN/Classifications.html>

Şekil 60'a göre, bu ürün grubu ihracatının payında önemli bir değişim yaşanmamıştır. Emek yoğun ve kaynak yoğun ihracatın payı azalırken orta nitelikli emek ve teknoloji yoğun ihracatının payı önemli oranda artmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye için durum değişmemekte yüksek teknoloji ürün ihracatında dünyanın çok gerisinde kaldığı ortaya çıkmaktadır.⁴ Yüksek nitelikli ve teknoloji yoğun ürün ihracatının payının hızla artıyor oluşu Türkiye'nin bundan sonraki süreçte hangi yönde çalışması gerektiğini tutarlı bir çerçeveye oturtmaktadır.

Şekil 60. Teknoloji ve Nitelikli Emek Yoğunluğuna Göre İhracat.

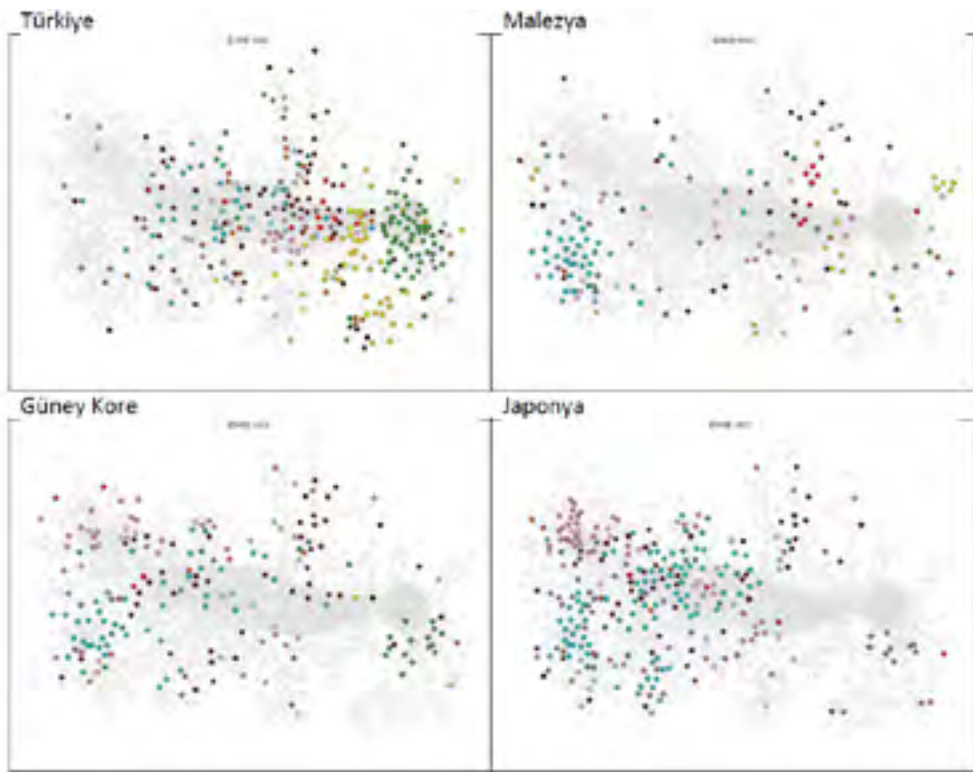
UNCTAD verilerinden hesaplanmıştır.

2000 sonrası dönemde Orta-Yüksek teknoloji/Orta-nitelikli ve teknoloji yoğun ürünlerin ihracatında zaman içerisinde önemli bir iyileşme yaşanmış olması, stratejik olarak hedeflediği takdirde Türkiye'nin bir üst teknoloji seviyesinde daha fazla ihracat yapabilme kabiliyetine sahip olduğunu göstermektedir. Daha yüksek teknoloji ürünlerin üretimi ve ticareti bütün ülkelerin ana politik gündemlerini işgal etmekte ve süreci her geçen gün daha rekabetçi bir seviyeye yükseltmektedir.

Yapılan çalışmalar ürünlerin karmaşık ve homojen olmayan bir ağ yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Ürünlerin alakalılıklarından (relatedness) hareketle oluşturulan Ürün Uzayı yaklaşımı ihracatta daha sofistike ürünlere geçişin analizi ve yönlendirilebilmesi açısından bir imkân tanımaktadır. Bu yaklaşıma göre ülkeler ihracat ürün sepetlerini geliştirirken öncelikle alakalı ürünlere geçiş yapmaktadır. Şekil 61 Türkiye, Malezya, Japonya ve Güney Kore'nin ürün uzayını göstermektedir. Ürün çeşitliliği

4 İhracat ürünlerinin gelişmişliğini ölçen başka bir yaklaşım da ekonomik karmaşıklık endeksidir. Bu ölçüt ihraç edilen ürünlerin yaygınlığını ve çeşitliliğini dikkate alarak geliştirilmiştir. Bir ülkenin ihraç ettiği ürünlerin karmaşıklık düzeyinin yüksekliği o ülkenin ihracat ürünlerinin yüksek katma değerli olduğunu göstermektedir. Karmaşıklık endeksinde Türkiye 2000 yılında 120 ülke içerisinde 52. sıradayken 2016 yılında 131 ülke içerisinde 46. sırada yer almıştır. (<https://atlas.media.mit.edu/en>)

açısından Türkiye'nin Malezya ve Güney Kore'ye göre daha fazla ürün çeşitliliğine sahip olduğu görülmektedir. Ata ve Terzi (2017) ürün uzayı yaklaşımını kullanarak Türkiye'nin mevcut ihracat ürünlerine bezeyen ileri teknoloji 14 ürün tespit etmişlerdir. Bu 14 ürüne 1 adımda ulaşıldığı durumda 15 yüksek teknoloji ürüne de 2 adımda ulaşılması mümkün görünmektedir. Yüksek teknoloji toplam 58 ürün bulunduğu düşünüldüğünde iki adımda bu ürünlerin yarısına ulaşmak mümkün görünmektedir. Ürünler arası geçiş kendi hâline bırakıldığına yavaş işleyen bir geçiş süreci yaşanmaktadır. Bu nedenle kamunun ürün uzayının genişletilmesinde aktif bir rol oynaması gerekmektedir. Firmaların ürünleri ve bu ürünlerin ilgili olduğu ürün grubu dikkate alınarak firmalar için hangi ürüne geçişin daha kolay olacağı yönünde hem eğitim hem de üretim teşviklerine ilişkin programlar oluşturulmalıdır. Özellikle KOBİ mahiyetindeki firmalar için aktif yönlendirme ve destek sistemlerinin hayata geçirilmesi, ürün uzayı gelişiminin hedeflenen doğrultuda ve daha hızlı gerçekleşmesine olanak tanıyacaktır.

Şekil 61. Seçilmiş Ülkelerin Ürün Uzayı.

MIT Atlas, Ata ve Terzi'den (2017) aktarılmıştır.

İhracatta ürün çeşitliliğinin artması gelecekte yeni teknolojileri yakalamada ve yeni ürünler üretebilmede avantaj sağlamaktadır. Firmaları yeni ürünler üretmeye yönelik teşvik edebilmek için yeni bir ürünü ilk defa üreten firmanın en yüksek teşvik alması sağlanmalıdır. Türkiye'de mevcut ihracat teşviklerinin kullanım alanlarına bakıldığında teşviklerin önemi bir kısmının mevcut yapıyı devam ettirebilmek veya büyümek için kullanıldığı görülmektedir (Ata ve Terzi, 2017). Yeni bir üretim yapmanın maliyetli ve risk barındırıyor oluşu bu alandaki faaliyetlerin kısıtlı kalmasına neden olmaktadır. Bir firma yeni bir ürün ürettiğinde bu üretimin diğer firmalar için de bir pozitif dışsallık yaratması yani diğer firmalara da fayda

temin etmesi beklenir. Ancak asıl maliyeti bu işe ilk girişen firma ödeyeceği için bu firmanın özel faydası özel maliyetinin altında kalma riski taşımakta ve bu durum yeni üretim için kaynak tahsisinin toplumsal olarak optimal seviyenin altında kalmasına neden olmaktadır. Toplumsal olarak optimal seviyede yeni ürünlere kaynak tahsisinin gerçekleşebilmesi için bu firmaların desteklenmesi ve maliyetlerin paylaşılması gerekmektedir. Bununla birlikte, üretkenliği düşük (geleneksel tarım ve kayıt dışılık gibi) sektörlerden çoğunlukla ticarete konu olan üretkenliği yüksek sektörlerle geçişi sağlayacak aktif sanayi politikaları uygulamak gerekmektedir. Gelişmekte olan bir ülkede bir sektör üretkenlik açısından gelişmiş ülkelerdeki aynı sektöre nazaran çok gerilerdeyken, başka bir sektörde üretkenlik gelişmiş ülkelerdeki aynı sektörün üretkenlik seviyesine göre çok ileride olabilmektedir. Bunun ana nedeni sektörel yakınsamaların farklı oluşudur. Örneğin bir ülke elektrikli jeneratör veya tarım makineleri üretmeye başladığında bu sektörlerde çok hızlı bir şekilde üretkenlik artmakta ve gelişmiş ülkelere yakınsadığı görülmektedir. Kaynakların üretken olmayan sektörlerden daha üretken sektörlerle yönlendirmeye yönelik politika tasarımı kapsayıcılık da ayrı bir öneme sahiptir. Yüksek teknolojiyi soğurmada başarılı olan ekonomik aktiviteler emeği soğurmada iyi olmak zorunda değildir. Bir ülkenin kaynaklarının çok büyük bir kısmı yanlış/üretken olmayan sektörlerde sıkışabilir. Bu durumda yüksek üretkenlikten faydalanan firmalar kısıtlı bir emek gücü kullanacak ve bu durum genelin faydalanması için yeterli olmayacaktır (Rodrik, 2011). Türkiye’de yeni işgücü katılımının yüksek oluşu nedeniyle, istihdam oluşturma kabiliyetinin olduğu sektörlerle öncelik verilmelidir.

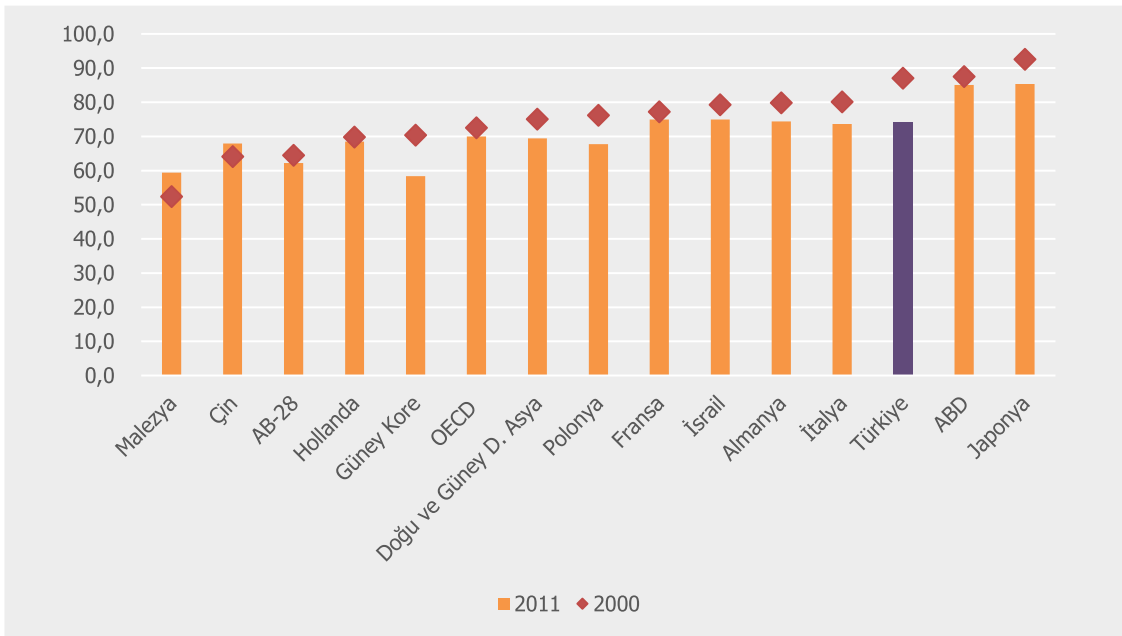
İhracatta ürün çeşitliliğinin artması gelecekte yeni teknolojileri yakalamada ve yeni ürünler üretebilmede avantaj sağlamaktadır.

Türkiye’de 2000 sonrası dönemde ihracattaki güçlü artış firma düzeyinde incelendiğinde ise, bu artışa ve pazar çeşitlendirmesine büyük ve mevcut firmaların önemli katkısı olduğu görülmektedir. KOBİ’ler yurtiçi üretime yaptıkları katkı nispetinde dış ticarete katkı yapamamaktadır. Bu durum mevcut büyük firmaların daha rekabetçi bir seviyeye yükseldiklerini göstermektedir. Büyük firmaların sermaye yoğun ürünlerde nispi yenilikçilik avantajına sahipken, küçük firmalar daha çok beceri yoğun ve yenilikçi sektörlerde nispi avantaja sahiptir. Ayrıca yapılan çalışmalar küçük firmaların ihracata katkısının uzun dönemde daha değerli olduğunu göstermektedir. Yasal düzenlemelerin orta büyüklükteki firmalara daha fazla yük bindirdiği ve bu yapının orta büyüklükteki firmaları zorladığı tespit edilmiştir. KOBİ’lerin ihracata daha fazla katkı sağlamaları için yasal ortamın düzenlenmesi ve bu firmalara özel teşviklerin hayata geçirilmesi önemlidir. Özellikle uluslararası deneyimi az olan ve uluslararasılaşmanın erken aşamalarında olan KOBİ’lerin teşvik sistemlerinde hedeflenmesi önemi kazanımlar sağlayabilir (World Bank, 2014).

Uluslararası ticarete son dönemlerin en önemli gelişmelerinden birisi üretimin küreselleşmesidir. Birçok sektörde firmalar nihai mal üretiminin tamamını tek bir bölgede üretmek yerine, nihai mal üretiminde farklı bölgelerde/ülkelerde üretilen parçaları kullanmaktadır. Bir ülke bir ürünün herhangi bir sürecinde uzmanlaşmakta ve nihai üretim aşamalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu durum dış ticarete dikey bütünleşme veya küresel değer zinciri olarak adlandırılmak-

tadır. Dış ticarete artan dikey bütünleşme ara malı ticaretinin nihai mal ticaretinden daha hızlı büyümesine neden olmaktadır (Özmen, 2015). Küresel değer zinciri, dış ticaretin yapısını değiştirmekte, rekabeti ve ülkelerin karşılıklı bağımlılıklarını artırmaktadır. Firmalar aynı zamanda hem birbirlerine rakip hem de birbirlerinin tedarikçisi durumuna gelmektedir (World Bank, 2014). Ayrıca ihracat değerleri hesaplanırken ithal girdilerin de içerilmesi çifte sayım sorununa neden olmakta ve net ihracatın olduğundan daha fazla hesaplanmasına neden olmaktadır. Katma değer ticaretinin tespiti amacıyla OECD-WTO katma değer ticareti (Trade in Value Added-TİVA) veri setini yayımlamaktadır.

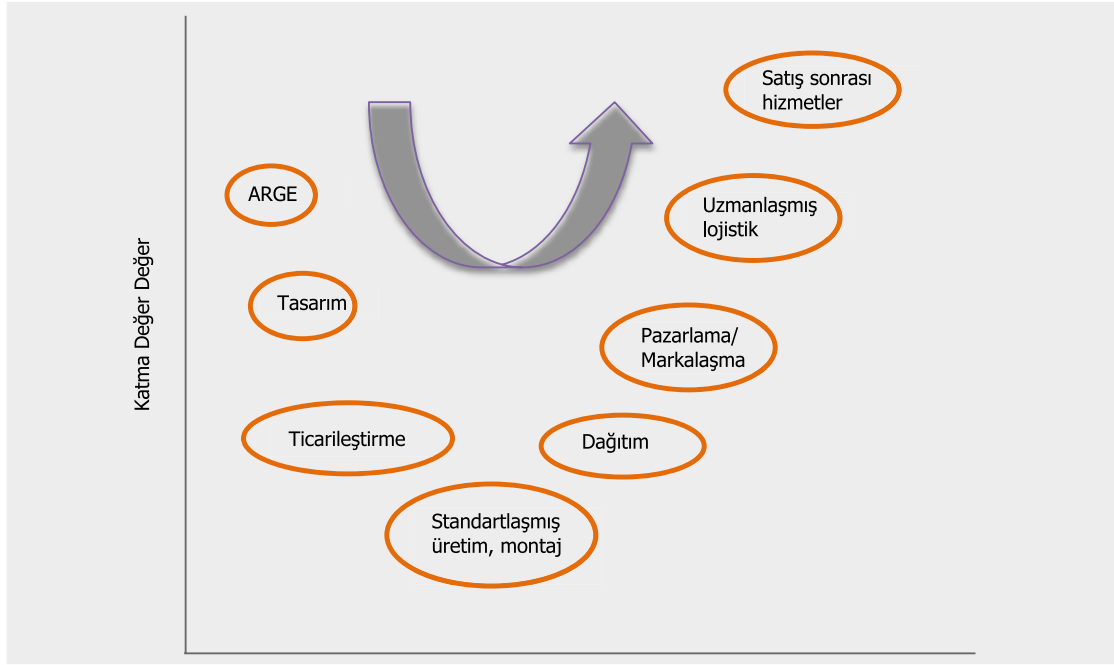
Şekil 62'ye göre Türkiye'de ihracatta yerli katma değer oranı 2000 yılında yüzde 87 iken bu oran 2011 yılında yüzde 74,3'e kadar gerilemiştir. İhracatımızın yerli katma değer payı zaman içerisinde gerilemiş olmasına rağmen OECD ortalamasının üzerindedir. İhracatta yabancı katma değer payının artışı küresel katma değer zincirine entegrasyonun arttığını göstermektedir. Küresel katma değer zincirine entegrasyonun artması ihracatın kur esnekliğinin azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla TL'nin değer kaybının neden olacağı ihracat artışı kısıtlı kalmaktadır.

Şekil 62. İhracatta Yerli Katma Değer Oranı (%).

OECD, TİVA verilerinden hesaplanmıştır.

Türkiye'nin katma değer ticareti sektörel olarak incelendiğinde, yabancı katma değer oranının bütün sektörlerde arttığı görülmektedir. 2011 verilerine göre ihracatta yabancı katma değer en yüksek olduğu 3 sektör sırasıyla Ana Metal (%50,2), Motorlu Taşıtlar (%44,2) ve İşlenmiş Metaller (%43,2) sektörleridir. Bu sektörlerin ihracatında yabancı katma değer oranı 1995 yılına göre iki kattan fazla artmıştır. Kimyasallar, plastik, makine, bilişim ve elektronik, taşıtlar, kömür ve petrol sektörlerinin ihracatında da yabancı katma değer oranı yüzde 30'un üzerindedir ve her sektörde bu oran 1995 yılına nazaran iki kattan daha fazla artmıştır. Yabancı katma değer en düşük olduğu sektörler ise tarım, madencilik ve hizmet sektörleridir (OECD, 2015).

Şekil 63. U-Biçimli Katma Değer.

World Bank (2014)'ten uyarlanmıştır.

Şekil 63 bağlamında bir ülke küresel değer zinciri (KDZ) sürecine uzmanlık alanına göre; sürecin başlangıcında, ortasında veya sonunda katılabilir. Katma değer zincirinin başlangıç ve sonu bilgi üretiminin daha yüksek olduğu süreçleri içermektedir. Bilgi üretiminin görece az olduğu orta kısımda standart üretim ve hizmetler yer almaktadır. Ülkelerin bu katma değer sürecinin neresinde olduklarının tespiti, daha katma değerli aktivitelere geçiş için politika oluşturma süreçlerinde önemlidir. Türkiye katma değer zincirinin ortasında yani standart emek-yoğun üretimin yapıldığı segmentte yer almaktadır. Türkiye’de dış ticaretin büyümeye katkısını artırabilmek için katma değer zincirinde katma değerinin daha yüksek olduğu aşamalara geçmesi gerekmektedir. Bunun için öncelikle Türkiye’nin sahip olduğu avantajlar ve dezavantajlar belirlenmelidir. Türkiye’nin sahip olduğu üç avantajı bulunmaktadır (World Bank, 2014):

- i. Katma Değer Zinciri ortalamadan daha uzun olan sektörlerde faaliyet göstermesi
- ii. Ticaret maliyetlerinin görece düşük oluşu
- iii. Lojistik altyapısının görece daha iyi olması

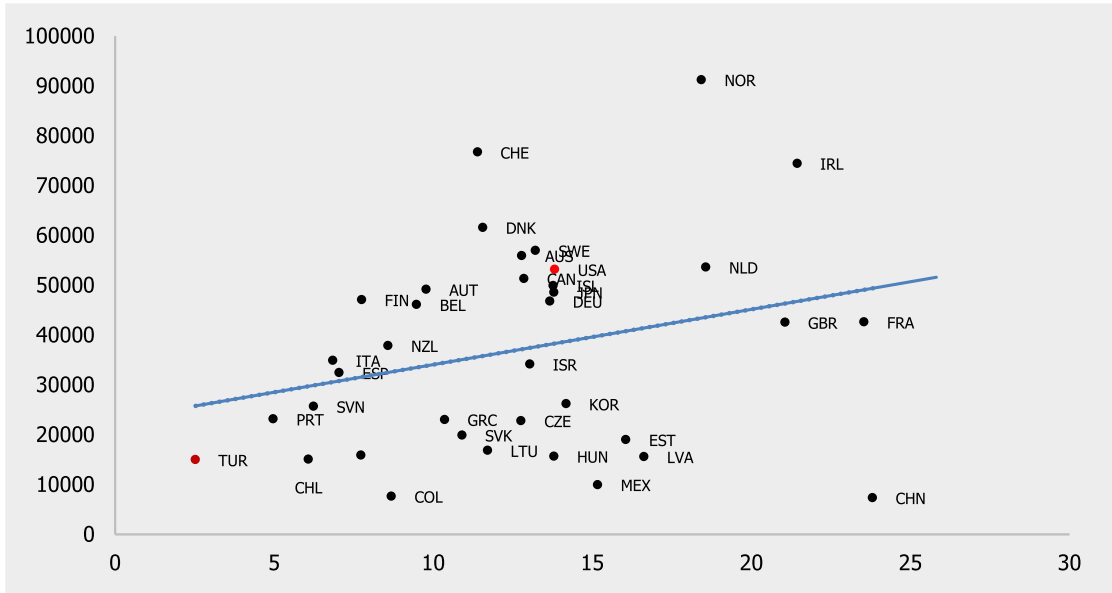
Sektörlerin KDZ uzunluğu arttıkça bu sektörlerde uzmanlaşmış ülkelerin KDZ’nin katma değeri yüksek bölümlerine yükselmesi mümkün olabilmektedir. Türkiye’nin ihracatta uzmanlaştığı TV ekipmanı, motorlu araçlar, elektrikli olmayan makineler, gıda sektörü, tekstil ve konfeksiyon sektörleri ortalamadan daha uzun katma değer zincirine sahiptir. Bu sektörlerde tasarım ve markalaşma süreçlerine yönelik iyileşmeler sektörlerin katma değer üretimini arttıracaktır. Hazır giyim ve konfeksiyon sektörü bu duruma iyi bir örnek oluşturmaktadır. 2005 yılında Çok Elyaflılar Anlaşması’nın sona ermesi ile birlikte sektöre giriş önündeki engeller kalkmış ve bu durum sektörde rekabeti artırmıştır. Türkiye

hazır giyim ve konfeksiyon sektöründe tasarım ve markalaşmaya doğru süreç iyileştirmesini başarmış ve sektörün katma değerini yükseltmiştir. TİM verilerine göre 2001 yılında hazır giyim ve konfeksiyon sektörünün ihracatının kg değeri 9,67 dolar iken, bu değer 2016 yılında 15,3 dolar olmuştur. Hazır giyim ve konfeksiyon sektörü ihracatın kg değeri bakımından mücevherler ve savunma ve havacılık sanayiinden sonra üçüncü sırada yer almaktadır⁵. Bununla beraber Türkiye düşük ticaret maliyetlerine sahiptir. AB açısından bakıldığında Romanya, Bulgaristan veya Yunanistan'a nispetle Türkiye AB'ye daha az entegre olmasına rağmen, Türkiye'nin ticaret maliyetleri bu ülkelere göre daha düşüktür. Benzer şekilde, Asya ülkeleri ile karşılaştırıldığında da Türkiye etrafındaki benzer ülkelere nazaran daha düşük ticaret maliyetlerine sahiptir (World Bank, 2014). Çin tarafından başlatılan "Bir Kuşak Bir Yol Projesi" ile Türkiye'nin Asya ile bağlantısının daha da güçleneceği ve bu durumun ticaret maliyetlerini daha da düşüreceği öngörülmektedir. Son olarak lojistik performansı değerlendirildiğinde Türkiye'nin benzer ülkelerle kıyasla daha iyi bir lojistik performansına sahip olduğu belirlenmiştir. Ülkelerin lojistik performansını ölçmek için geliştirilen Lojistik Performans Endeksi'nde Türkiye 27. sırada yer almakta, endeks değeri kişi başına gelir ile düzeltilindiğinde ise benzer ülkelere nazaran güçlü pozisyonu daha belirgin hâle gelmektedir (World Bank, 2014). Türkiye Avrupa'nın en büyük TIR filolarından birine sahip olmasına rağmen, deniz ve demir yolu gibi maliyet avantajı sağlayacak alternatif taşımacılık yöntemlerini yeterince kullanamamaktadır. Ülkedeki duble yol yatırımlarının ticaret maliyetlerini önemi oranda düşürdüğü ve beraberinde bölgelerin ihracat performanslarına önemli bir katkı sağladığı görülmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalardan elde edilen bulgular iç bölgelerdeki ihracat artışının %15'inin duble yollar ile elde edilen maliyet avantajından kaynaklandığını göstermektedir (Coşar ve Banu, 2016). Zaman hassasiyetinin yüksek olduğu sektörlerin (mobilya, kimyasallar, elektrikli makineler vb.) ulaşım altyapısı iyileştirmelerinden daha fazla fayda temin ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca az gelişmiş bölgelerin ihracata başladıktan sonra gelişmiş bölgelere göre daha hızlı bir ihracat artışı gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu bulgular yurtiçi ulaşım altyapısının ihracat üzerinden kalkınma ve bölgesel gelir dağılımına pozitif katkısının olduğunu göstermektedir. Uluslararası ticaret yazını, ticaret maliyetlerinin verimliliği düşük (ortalama üretim maliyeti yüksek) firmaların ihracat yapmasını engellediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca tekellerin rekabetin olduğu piyasalarda faaliyet gösteren firmaların üretim artışı ile birlikte daha verimli bir yapıya kavuştukları bilinmektedir. Dolayısıyla, ticaret maliyetlerini düşürücü politikalar ve yatırımlar hem daha fazla firmanın ihracat yapmasına imkân tanıyacak hem de verimlilik artışı sağlayacaktır.

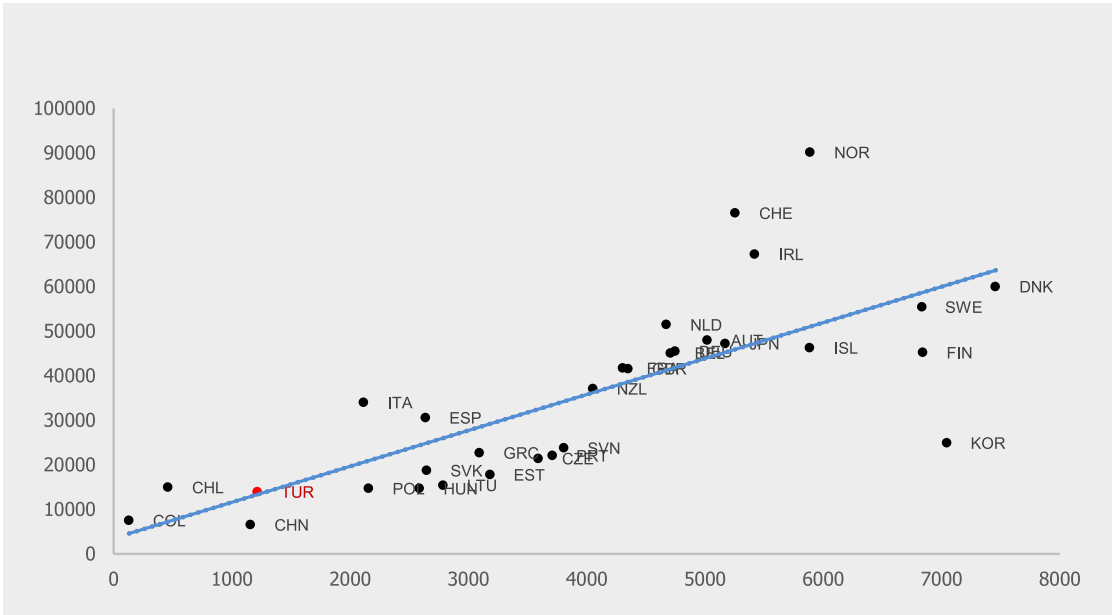
Ticaret maliyetlerini düşürücü politikalar ve yatırımlar hem daha fazla firmanın ihracat yapmasına imkân tanıyacak hem de verimlilik artışı sağlayacaktır.

5 Toplam ihracatın kg değeri 2001 yılında 0,69 dolarken 2016 yılında 1,37 dolar olmuştur (TİM, 2016).

Şekil 64. İleri Teknoloji İhracatın Payı ve Kişi Başına Gelir (2017).

OECD verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 65. Araştırmacı Sayısı (milyon kişi başına) ve Kişi Başına Gelir (2015).

OECD verilerinden oluşturulmuştur.

Katma değer zincirinden katma değeri yüksek aşamalara yükselebilmek için nitelikli işgücü en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte, üretimde robotlaşmanın sürekli arttığı günümüz dünyasında da katma değeri yüksek ürünlerin üretimi ve ihracatı için vasıflı işgücü gerekmektedir. Şekil 64 ve Şekil 65’de görüldüğü üzere ileri teknoloji ihracatı yapan ülkeler aynı zamanda daha fazla gelire ve daha fazla araştırmacıya sahip ülkelerdir. Türkiye bu tabloda iyi bir pozisyonda değildir. Araştırmacı sayısı gelişmiş ülkeler ile kıyaslandığında çok yetersizdir. Araştırmacıların niteliği dikkate alındığında bu alandaki eksiklik daha belirgin hâle gelmektedir. Hedeflenen ihracat büyüklüklerine ulaşabilmek, dünya ticaretinden daha fazla pay alabilmek ve yeni gelişmelere adapte olabilmek için hem çok sayıda araştırmacı yetiştirmek hem de bu araştırmacıların istihdamını desteklemek gerekmektedir. Dünya Ekonomik Forumunun mesleklerin geleceği adlı raporunda firmaların 2022 yılına kadar üretim bölgelerinde önemli değişiklikler yapacağı belirtilmektedir. İşverenlerin yüzde 74’ü üretim konumu seçiminde beceri sahipliğinin çok önemli bir kriter olduğunu belirtmektedirler (WEF, 2018).

E4. ENDÜSTRİ 4.0 VE DIŞ TİCARETE ETKİLERİ

Robotik, yapay zekâ, nesnelerin interneti, makine öğrenmesi, büyük veri ve üç boyutlu yazıcılar üretim dâhil hayatın her alanına girmeye başlamıştır. Endüstri 4.0 olarak bilinen bu değişim süreci özellikle gelişmekte olan ülkeler için “erken sanayisizleşme” sürecinin başlayacağına, emek-yoğun ve ihracat odaklı klasik büyüme modellerinin anlamsız hâle geleceğine yönelik endişelerin artmasına neden olmaktadır. Türkiye’nin katma değer zincirinin emek yoğun ve kitlesel üretim yapan bölümünde uzmanlaştığı dikkate alındığında üretim otomasyonundan önemli derecede etkilenebileceği değerlendirilmektedir.

Endüstri 4.0, teknolojiye yaşanan 4. dalgayı temsil eden bir adlandırmadır. Buhar makineleri ile başlayan ve mekanize üretime imkân tanıyan birinci dalgayı, elektriğin icadı ve yaygınlaşması ile seri üretime geçiş, içten yanmalı motorların ortaya çıkışı ve modern iletişim araçlarının yaygınlaşmasını içeren ikinci dalga takip etmiştir. 1970’li yıllarla birlikte elektronik ve bilişim, üretim süreçlerine girmeye başlamış ve üçüncü dalga başlamıştır. Bugün ise robotik, yapay zekâ, nesnelerin interneti, makine öğrenmesi, büyük veri ve üç boyutlu yazıcılar üretim dâhil hayatın her alanına girmeye başlamıştır. Bu durum dördüncü dalganın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu değişim süreci özellikle gelişmekte olan ülkeler için erken sanayisizleşme (premature deindustrialisation) sürecinin başlayacağına, emek-yoğun ve ihracat odaklı klasik büyüme modellerinin anlamsız hâle geleceğine yönelik endişelerin artmasına neden olmaktadır (UNDP, 2018).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, endüstri 4.0’ın Asya ülkelerini nasıl etkileyebileceğine dair bir rapor hazırlamıştır (UNDP, 2018). Bu raporda öngörülen değişimler sadece Asya ülkelerine özgü değildir. Türkiye dâhil birçok ülkede de benzer etkiler ortaya çıkması muhtemeldir. Örneğin, Dünya Ekonomik Forumunun mesleklerin geleceği ile yaptığı anket çalışmasında işverenlerin yüzde 59’u, 2022 yılına kadar üretim ve dağıtım süreçlerini yenileyerek katma değer zincirini değiştireceklerini ifade etmektedir. Ayrıca bu işverenlerin yarısı üretimin konumunda da değişim yapacaklarını belirtmektedirler (WEF, 2018).

Özellikle Türkiye’nin KDZ’nin emek yoğun ve kitlesel üretim yapan bölümünde uzmanlaştığı dikkate alındığında üretim otomasyonundan önemli derecede etkilenebileceği değerlendirilmektedir. Sektörlerin otomasyona uygun olup olmaması bu değişim sürecinde önemli bir rol oynayacaktır. Örneğin Tayvan elektronik ürünlerde uzmanlaşmıştır ve elektronik sektörü otomasyona çok uygun bir yapıya sahiptir. Batılı şirketlerle rekabet edebilmek için Samsung, Huawei ve Foxcon gibi şirketler otomasyon sürecini her geçen gün ilerletmektedirler. Diğer yandan hazır giyim otomasyonun

yaygınlaşmasına çok uygun bir sektör değildir. Kıyafetler yumuşak materyallerden üretildiği için robotların üretimine çok yatkın değildir (UNDP, 2018). Bunun yanında, Amazon gibi büyük perakendeciler moda tasarım alanında yapay zekâ yatırımlarını hızlandırmışlardır. Özellikle sosyal medya üzerinden trendler ve beğeniler ile elde edilen büyük veri yardımıyla tasarımların daha etkin yapılabilmesi ve malzeme seçiminin optimize edilmesi mümkün olmaktadır. Türkiye hazır giyim ve konfeksiyon sektörü bu alandaki gelişmeleri yakından takip etmek ve yeni teknolojilerin kullanımı için hazırlıklı olmak durumundadır.

Endüstri 4.0 ile ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye'nin dış ticarete hedef sektör seçimlerinde dikkatle değerlendirilmesi gereken gelişmelerdir. Asya tarzı ihracata dayalı büyüme modelleri bu yeni dünyada geçerliliğini kaybetme riski ile karşı karşıyadır. Dolayısıyla dış ticaret politikası oluştururken başarı örneklerinin yaptıklarının tekrarı yeni başarı anlamına gelmeyebilir.

Teknolojik değişimin üretim yapılarını ve ilişkilerini radikal bir biçimde değiştireceği noktasında hemen hemen bir fikir birliği oluşmuş olmasına rağmen sonuçları ile ilgili öngörüler farklılaşmaktadır. İşsizliğin artacağı ifade edilirken yeni iş alanlarının açılacağı ve işsizliğin bir sorun olmayacağı da iddia edilmektedir. Diğer yandan üç boyutlu yazıcılar sayesinde herkesin üretim sürecine katılabileceği, üretimde merkezleşmenin azalabileceği, son kullanıcılara daha yakın ve onların isteklerine göre daha esnek üretim yapılabileceği, üretimi karmaşık olan ürünlerin daha kolay ve hızlı üretilebileceği ve kaynak israfının önemli oranda azalabileceği de düşünülmektedir. Bu gelişmeler sonucunda, ulaşım maliyetlerinin yüksekliği ve üretimin yerelde yapılabilmesi mümkün olduğu için dünyada uluslararası mal ve hizmet ticaretinin azalabileceği öngörülmektedir (Strange ve Zucchella, 2017). Olabilecek bütün senaryolar düşünüldüğünde nüfusun eğitim seviyesi öncelikli olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle üretken nüfus başta olmak üzere tüm nüfusun bu gelişmelerle ilgili bilinçlendirilmesi ve adaptasyon yeteneğini artırıcı bir eğitime ulaşabilmelerinin imkânı oluşturulmalıdır.

Endüstri 4.0 ile ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye'nin dış ticaretteki hedef sektör seçimlerinde dikkatle değerlendirmesi gereken gelişmelerdir.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

Türkiye'nin yapısal bir dış ticaret açığı sorunu vardır. Bu durum Türkiye ekonomisinin en önemli kırılganlık kaynaklarından birisidir. Bu nedenle dış ticaretin geliştirilmesi önem arz etmektedir. Türkiye 2000 sonrası dönemde hem ihracat pazarlarını çeşitlendirmede hem de ihracat ürün çeşitliliğini artırmada başarılı olmuştur. Ancak yüksek teknolojili ve katma değeri yüksek ürün ihracatını artırmada yeterince ilerleme sağlanamamıştır.

Türkiye'nin küresel katma değer zincirine (KDZ) eklenme derecesi zaman içerisinde artmıştır. Ancak Türkiye değer zincirinin ortasında yani katma değer düşük olduğu ve standart emek-yoğun üretimin yapıldığı segmentte yer almaktadır. Türkiye'de katma değer zincirinde katma değer yüksek olduğu Ar-Ge, tasarım, markalaşma ve uzmanlaşmış lojistik gibi aşamalara geçmesi için uygun teşvik politikaları kurgulanmalıdır. Türkiye'de rassal bir yapı gösteren ürün uzayı genişlemesinin planlı bir yapıya kavuşturulması gerekmektedir. İhracatta ürün çeşitliliğinin artması gelecekte yeni teknolojileri yakalamada ve yeni ürünler üretebilmede avantaj sağlamaktadır. Firmaları yeni ürünler üretmeye yönelik teşvik edebilmek için yeni bir ürünü ilk defa üreten firmanın en yüksek teşvik alması sağlanmalıdır.

Endüstri 4.0 ile ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye'nin dış ticarete hedef sektör seçimlerinde dikkatle değerlendirilmesi gereken gelişmelerdir.

Türkiye'nin KDZ'nin emek yoğun ve kitlesel üretim yapan bölümünde uzmanlaşması nedeniyle üretimdeki otomasyondan önemli derecede etkilenecektir. Bunu en aza indirgeyebilmek için üretken nüfus başta olmak üzere tüm nüfusun üretim süreçlerindeki otomasyon trendi ile ilgili bilinçlendirilmesi ve adaptasyon yeteneğini artırıcı bir eğitime ulaşabilmesinin imkânı oluşturulmalıdır.

İhracata yeni firma katılımı yetersizdir ve mevcut ihracat teşviklerinin önemli bir kısmı mevcut üretim yapısını devam ettirebilmek için kullanılmaktadır. Yeni firmaların ihracata girişini teşvik etmek gerekmektedir. Bunun için ticaret maliyelerini düşürücü destekler ve politikalar geliştirilmeli, bürokrasi azaltılmalı, gümrük altyapısı daha etkin hâle getirilmeli ve teşvik mevzuatı sadeleştirilmelidir.

KOBİ'ler yurtiçi üretime yaptıkları katkı nispetinde dış ticarete katkı yapamamaktadır. KOBİ'lerin ihracata daha fazla katkı sağlamaları için yasal ortamın düzenlenmesi ve bu firmalara özel teşviklerin, danışmanlık hizmetlerinin hayata geçirilmesi önemlidir.

Rekabet avantajını koruyabilmek için Türk Lirasının aşırı değerlenmesine izin verilmemelidir.

BÖLÜM F

Geleceğin Ekonomisinde Stratejik Sektörler

F1 Tarım ve Hayvancılık

Tarım ve hayvancılık sektöründeki düşük verimlilik sorunu çözülmeli, küresel ısınmaya uyum sağlayacak şekilde dönüştürülmelidir.

F2 Enerji

Sürdürülebilir uzun dönem büyümenin en önemli girdisi enerjidir. Enerji arzı güvenliği için yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırımlar hızlandırılmalı, ithalat pazarı çeşitlendirilmelidir.

F3 Savunma Sanayii

Savunma sektöründe dışa bağımlılık azaltılmalı, özel sektör teşvik edilmelidir.

F4 Bilişim

Bilişim sektörünün ihtiyaç duyduğu işgücünü oluşturmaya dönük politikalar geliştirilmelidir.

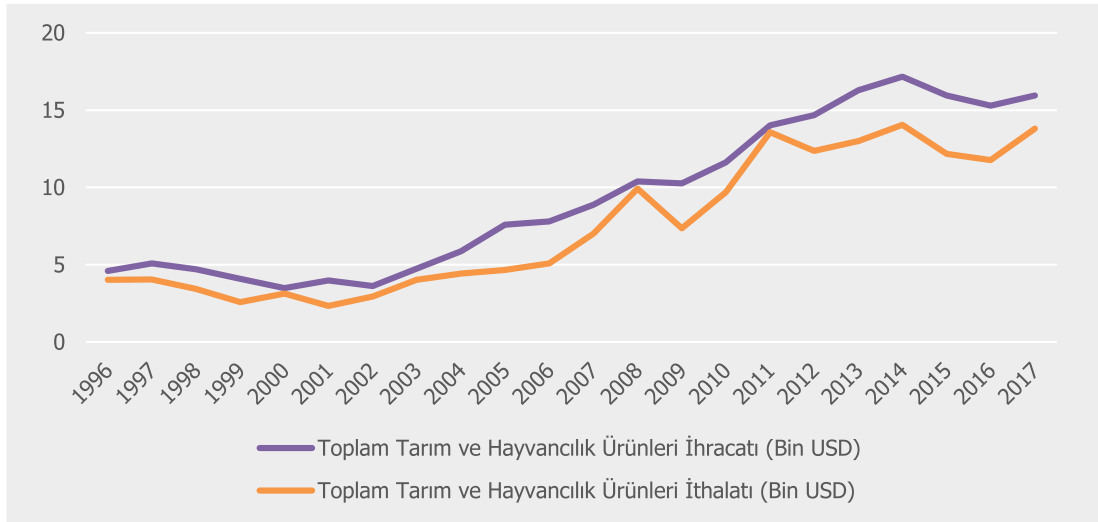
2023 yılında 2 trilyon dolarlık GSYH ve 500 milyar dolarlık ihracatı ile dünyanın en büyük 10 ekonomisi arasına girmek gibi iddialı hedefleri bulunan Türkiye'nin, küresel düzeyde yaşanan hızlı ve köklü değişimlere ayak uydurması gerekmektedir.

Dünyadaki mevcut Amerika ve Avrupa merkezli üretim yapısı hem teknolojik hem de coğrafi bir dönüşüm yaşamaktadır. Küresel üretimde başta Çin ve Hindistan olmak üzere Asya'nın payı giderek artmaktadır. Üretim süreçleri ise yeni sanayi devrimi olarak adlandırılan endüstri 4.0 ile yapısal dönüşüm geçirmekte, üretim süreçlerinde bilişim ve robotik teknolojilerin kullanımı her geçen gün daha da yaygınlaşmaktadır. 2023 yılında 2 trilyon dolarlık GSYH ve 500 milyar dolarlık ihracatı ile dünyanın en büyük 10 ekonomisi arasına girmek gibi iddialı hedefleri bulunan Türkiye'nin, küresel düzeyde yaşanan bu hızlı ve köklü değişimlere ayak uydurması gerekmektedir. Türkiye'nin sahip olduğu genç nüfusu ve dinamik ekonomisi bu yolda çok önemli fırsatlar sunmaktadır. Fakat Türkiye'nin daha çok gelişmekte olan ülkeler için geçerli bir sorun olan ve belirli bir kişi başına gelir seviyesinin aşılabilmesi olarak tanımlanan orta gelir tuzağı ile karşı karşıya olduğu fikri iktisatçılar tarafından sıkça dile getirilmektedir. 1955 yılından günümüze kadar çok uzun bir süredir orta gelirli ülkeler arasında bulunmamız bu savı güçlendiren bir veri olarak önümüzde durmaktadır. Türkiye'nin dile getirilen orta gelir tuzağından kurtulması, gelişmekte olan ülkeler sınıfından zengin ve sanayileşmiş ülkeler arasına katılma arzusunun gerçekleştirilmesi için daha önce kurgulanan emek yoğun ve görece düşük katma değerli sektörlerle odaklanan üretim yapısını değiştirmesi gerekmektedir. Türkiye'nin özellikle bazı stratejik sektörlerle odaklanması, diğer ülkelere olan bağımlılığını azaltmak ve rekabet gücünü artırmak için bu sektörlerle özel önem vermesi ve bu sektörleri teşviklerle desteklemesi gerektiği düşünülmektedir. Bu bölümde Türkiye için stratejik olduğu değerlendirilen tarım ve hayvancılık, enerji, savunma ve bilişim sektörlerinin mevcut durumları incelenmiş ve bu sektörlerin gelişmesi ve küresel düzlemde rekabet gücü kazanabilmesi için bir gelecek vizyonu sunulmaktadır.

F1. TARIM VE HAYVANCILIK

Birleşmiş Milletlerin tahminlerine göre 2050 yılında 9,3 milyara ulaşacak dünya nüfusunun gıda ihtiyaçlarını temini için tarımsal üretimin günümüz seviyesinin iki katına çıkarılması gerekmektedir. Dünyanın dokuzuncu büyük tarım ülkesi olan Türkiye’de, tarımın ülke ekonomisi içindeki payı zamanla azalmakla birlikte bu sektörün stratejik önemi söz konusudur. Tarım ve hayvancılık sektöründe düşük verimlilik sorunu vardır. Bu sektöre ilişkin politikaların verimlilik odaklı olması gerekmektedir. Ayrıca küresel iklim değişikliğinden en fazla etkilenecek sektörlerin başında tarım ve hayvancılık gelmektedir.

Tarım sektörü, insanların beslenme ihtiyaçlarının karşılanması ve sanayi üretimine ham madde temini gibi hayati fonksiyonları yerine getirmesi sebebiyle tarih boyunca bütün toplumlarda önemi korumuştur. Son iki yüzyıllık zaman diliminde dünya nüfusu 6 katına çıkmış, tarım sektörü ise bunun da üzerinde bir performans sergileyip üretimini yaklaşık 10 kat artırmıştır (Federico, 2010). Yakın geçmişte yaşanan hızlı teknolojik ilerlemenin bir sonucu olarak tarımsal üretim teknikleri de büyük bir gelişme göstermiş ve dünya tarım sektöründeki büyüme hızlanarak devam etmiştir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü’nün (FAO) tahminlerine göre 1950-2010 yılları arasında tarımsal üretim her yıl ortalama yüzde 2,3 artış göstermiş ve sadece bu 60 yıllık süre zarfında 3 katına çıkmıştır. Küresel nüfus artış hızının oldukça üzerinde seyreden bu tarımsal üretim artışına rağmen, Birleşmiş Milletlere göre dünyada 800 milyon insan yetersiz beslenme sorunu ile karşı karşıya bulunmaktadır. 1970 yılından beri yetersiz beslenen insan sayısı yüzde 25 azalmış olmasına karşın, dünya nüfusunun hâlen yüzde 10-15 kadarının bu sorunla karşı karşıya olması ürkütücüdür. Bunun yanında gelişmiş ülkelerin toplam nüfusundan daha fazla nüfusa sahip olan Çin ve Hindistan gibi ülkelerde hızlı bir gelir artışı yaşanmaktadır. Bu gelir artışının beraberinde getireceği gıda talebinin karşılanması başlı başına küresel bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Birleşmiş Milletlerin tahminlerine göre 2050 yılında 9,3 milyara ulaşacak dünya nüfusunun gıda ihtiyaçlarını temini için tarımsal üretimin günümüz seviyesinin iki katına çıkarılması gerekmektedir.

Şekil 66. Toplam Tarım ve Hayvancılık Dış Ticareti (Milyar Dolar).

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

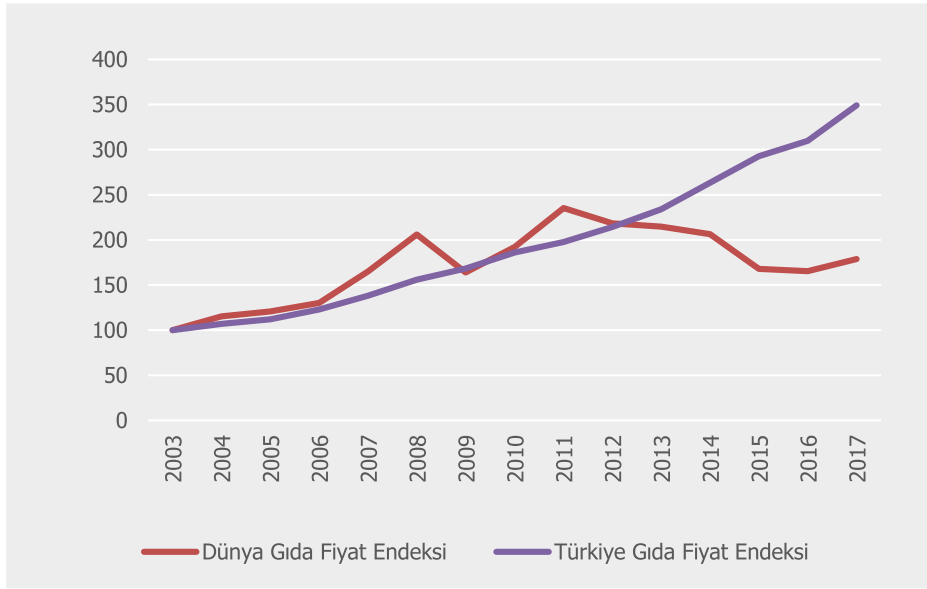
Dünyanın dokuzuncu büyük tarım ülkesi olan Türkiye’de, tarımın ülke ekonomisi içindeki payı zamanla azalmakla birlikte günümüzde de önemini korumaktadır. 1998 yılında Türkiye’de tarımın GSYH içindeki payı yüzde 12,5 iken bu oran 2017 yılına gelindiğinde yüzde 6,1’e kadar gerilemiştir. GSYH içindeki payının azalmasına karşın, Türkiye’nin tarım ihracatı aynı zaman diliminde 5 milyar dolardan 15 milyar doların üzerine çıkmış, Şekil 66’da verilen 2017 TÜİK verilerine göre toplam ihracattaki payı ise yüzde 3,4 olmuştur. Bununla birlikte, coğrafi olarak yakın olduğumuz ve önemli miktarda tarım ürünü ihracatı yaptığımız Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinin 2050 yılında nüfusunun 2010 yılına göre yüzde 72 artacağı tahmin edilmektedir (Hackett vd., 2015). İhracat talebindeki artış Türkiye’deki gelir ve nüfus artışı ile birlikte değerlendirildiğinde uzun dönemde ülkemizin tarım ürünlerine olan talebin daha da artması beklenmelidir.

Dünya gıda fiyatlarının 2011 yılına kadar arttığı, sonrasında yaşanan 15 yıllık düşüşün ardından yakın zamanda fiyatların yeniden artış eğilimine girdiği gözlemlenmektedir. Artan dünya nüfusu ve kişi başına gelir sonucunda gıda talebinin artması, bunun yanında kuraklık ve daha fazla arazinin biyoyakıt üretimi gibi getirisi daha fazla olan alanlara ayrılması sebebiyle de gıda arzındaki azalmanın bu fiyat artışının arkasındaki ana sebepler olduğu düşünülmektedir. Şekil 67’de görüldüğü gibi, son 15 yıllık zaman diliminde, Türkiye’deki gıda fiyatları ise dünyadaki fiyatların aksine sürekli bir artış sergilemiş, 2003-2017 döneminde yaklaşık 3,5 kat artmıştır. Bu durum gelirlerinin büyük bir kısmını gıda temini için harcamaları sebebiyle, özellikle dar gelirli ailelerin bütçeleri üzerinde yıkıcı ve dolayısıyla yaratılan refahın adil paylaşımını engelleyici bir etki göstermektedir.¹

Türkiye’de gıda fiyatlarındaki yükseliş kadar önemli diğer bir sorun da tarımsal ürün fiyatlarında yıldı

¹ TÜİK 2016 Hanehalkı Tüketim Anketi verilerine göre düşük gelirli haneler gıdaya yüksek gelirlilere kıyasla iki kat daha fazla pay ayırmaktadırlar. Türkiye’de en düşük gelirli yüzde 20’lik kesim gelirinin yüzde 29,8’ini gıda harcaması için kullanmaktadır. En yüksek gelirli yüzde 20’lik kesim ise gelirlerinin sadece yüzde 14,2’sini gıda harcamasına ayırmaktadır.

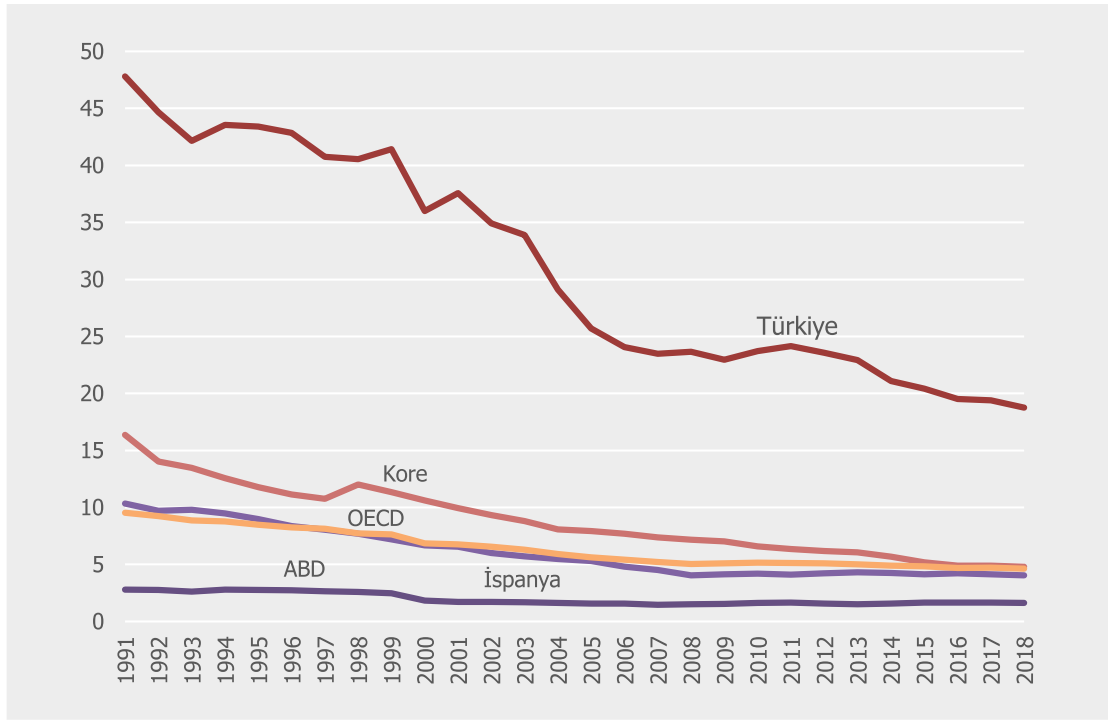
yıla yaşanan dalgalanmalardır. Etkin tarımsal politikalar geliştirebilmesinin en önemli ön şartı tarımsal verilerin sağlıklı bir şekilde toplanması ve analiz edilmesidir. Türkiye'nin bu alanda yeterince başarılı olamadığı ve sonuç olarak fiyat dalgalanmalarını önceden tespit ve önleme kabiliyetinin kısıtlı olduğu düşünülmektedir. Gıda fiyatlarında gerçekleşen büyük fiyat hareketleri üreticileri ciddi gelir şoklarına maruz bırakmakta, ülkemizi ise dönemsel olarak bazı ürünlerde ithalata zorlamaktadır. Bu durumun önüne geçilebilmesi için tarımsal üretim ve ticaret verilerinin toplanmasından sorumlu kurumların eşgüdümünün ve personelin yetkinliğinin artırılması ve toplanan veriler ışığında etkin üretim ve stok planlaması yapılması gerekmektedir.

Şekil 67. Dünyada ve Türkiye’de Gıda Fiyatları (2003=100).

FAO (2009) verilerinden oluşturulmuştur.

Tarım sektöründeki en önemli sorunlardan birinin düşük verimlilik olduğu görülmektedir. Daha çok küçük aile işletmeleri şeklinde örgütlenen tarımdaki üreticiler düşük verimlilik nedeniyle önemli ölçüde tarımsal teşviklere bağımlıdır. Düşük verimlilik beraberinde bu sektördeki istihdamın gereğinden yüksek olmasına yol açmaktadır. Türkiye’de tarım ve hayvancılık sektöründe istihdam edilen kişi sayısı zaman içinde azalmaktadır. 2005 yılında ekonomik olarak aktif olan nüfusun yüzde 25,5’i tarım sektöründe istihdam edilirken, bu oran 2018 yılına gelindiğinde yüzde 18,3’e kadar gerilemiştir. Bununla birlikte, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında mevcut istihdam oranı oldukça yüksek kalmaktadır. Şekil 68’de Türkiye ve seçilmiş ülkelerde tarımın istihdamdaki payı OECD ortalaması ile birlikte verilmiştir. 1991-2018 dönemini kapsayan bu grafikte Türkiye’deki tarım istihdamının toplam istihdamdaki payının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Şekil 69’da görüldüğü gibi Türkiye’de tarım sektöründeki emek verimliliğini oldukça düşüktür.

Şekil 68. Tarım Sektörünün İstidamdaki Payları (%).

Dünya Bankası verilerinden oluşturulmuştur.

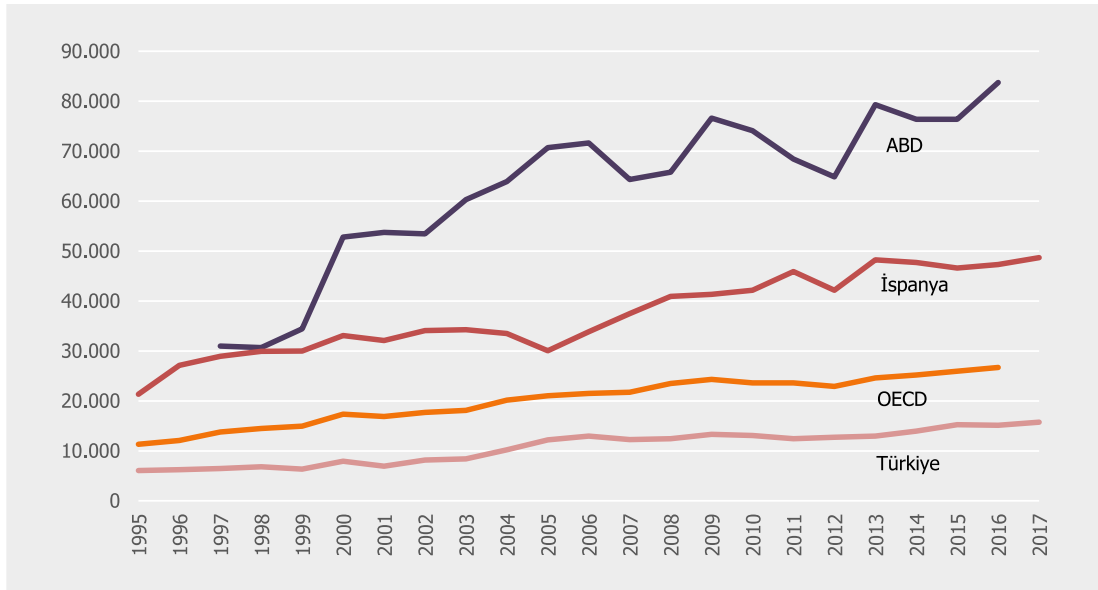
Bu rakamlar ile tarımsal arazi büyüklüğü Türkiye'den çok küçük olan Hollanda'nın tarımdan elde ettiği gelir² kıyaslandığında, Türkiye'nin bu sektördeki potansiyelini yeterince değerlendiremediği görülmektedir. Sahip olduğu coğrafi konum, iklim, verimli topraklar ve bitki çeşitliliği Türkiye'ye tarımsal üretimde önemli bir rekabet avantajı sunmaktadır. Bu sebeple, tarım sektöründeki işgücü verimsizliği ve teknoloji kullanımındaki eksiklikler gibi sorunların üstesinden gelinmesi durumunda, Türkiye'nin bu alanda küresel ölçekte en büyük oyuncularından biri olabileceği değerlendirilmektedir. Bununla birlikte tarım sektöründeki politikaların oluşturulmasında kısa dönemli değil uzun dönemli bir bakış açısından hareket edilmelidir. Kısa dönemli bakış açısı üretim miktarı odaklı politikalara, uzun dönemli bakış açısı ise verimlilik odaklı politikalara götürecektir.

Yakın zamanda yapılan düzenlemelere rağmen Türk miras hukukunun bir sonucu olarak tarım arazilerinin küçük ve parçalı birimlerden oluşması, tarım sektörünün en büyük problemlerinden biridir.³ 1990'lar da 5,9 hektar olan ortalama işletme büyüklüğü 2001 yılına gelindiğinde sadece 6,1 hektar olarak hesaplanmıştır (Sayın vd., 2017). Buna karşın, 2010 yılında 14,4 hektardan 2013 yılında 16,1 hektara çıkan Avrupa Birliği ortalama tarımsal arazi büyüklüğü Türkiye ortalamasının bir hayli üstündedir (Eurostat, 2015). Sayıca çok fazla, küçük ve parçalı yapıda olan tarım arazileri ve bu araziler üzerinde geleneksel

2 Hollanda Tarım Bakanlığı verilerine göre Hollanda 2017 yılında 90 milyar EURO'dan fazla tarımsal ürün ihracatı yapmıştır (Dolman, Jukema, ve Ramaekers, 2019).

3 2014 yılında 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu'nda değişiklik yapılmış ve tarım arazilerinin mirasçılar arasında bölünmesi suretiyle belli bir büyüklüğün altına düşmesi engellenmiştir.

aile işletmeciliği şeklinde yapılan tarımsal üretim, teknoloji ve emeğin verimli bir şekilde kullanımının önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Türkiye'nin hektar başına üretiminin Hollanda'nın dörtte biri, İsrail'in üçte biri, Almanya ve Fransa'nın yaklaşık yarısı kadar olduğu düşünüldüğünde ülkemiz tarım sektöründe kaynakların etkin kullanımının oldukça kısıtlı olduğu görülecektir (Kilit, 2014). Bu sebeple parçalı ve küçük arazilerin birleştirilmesinin teşvik edilmesi ve gerektiğinde bunu sağlayacak yasal düzenlemelerin oluşturulması gerekmektedir. İşletme başına düşen ortalama tarım arazi büyüklüğünün azalmasının yanında, Türkiye'nin toplam tarım arazisi de giderek küçülmektedir. TÜİK verilerine göre 2001 yılında toplam tarım alanı 41 milyon hektar iken, 2017 yılında bu alan 38 milyon hektara düşmüştür. Azalan toplam tarım alanı sorununun çözümü için özellikle verimli tarım arazilerinin imara açılmasının engellenmesi gerekmektedir.

Şekil 69. Tarım, Orman ve Balıkçılık Sektöründe Çalışan Başına Üretilen Katma Değer (2010 ABD Doları).

Dünya Bankası verilerinden oluşturulmuştur.

Toplam tarım arazisinin artırılmasının mümkün olmadığı durumda, tarımsal üretimin artırılması ancak verimlilik artışlarıyla sağlanabilmektedir. Tarımsal üretimde verim artışını sağlamanın en etkin yolu ise nitelikli tohum kullanımıdır (Erdem vd. 2015). İlk olarak 20. yüzyılda görülen nitelikli tohum geliştirme uygulamaları biyoteknolojide yaşanan ilerleme ile dünyada hızla gelişen bir sektör hâline gelmiş ve günümüzde 50 milyar dolardan fazla bir büyüklüğe ulaşmıştır. Sertifikalı tohum kullanımının buğday üretimi üzerine olan etkisinin incelendiği Tanrıvermiş ve Akdoğan (2007) çalışmasında, üretimin sertifikalı tohum kullanımı ile yüzde 49,5 ve net kârın ise yüzde 39,7'lik bir oranda arttığı tespit edilmiştir. Üretim atışını ve kârlılığını bu denli tetiklemesine rağmen Türkiye'de sertifikalı tohumun yaygınlığı ve yerli imkânlarla karşılama oranı hâlen istenilen seviyelerde değildir. Hâlihazırda sertifikalı tohum ihtiyacını yerli kaynaklarla sağlayamayan Türkiye'nin 2014 yılında 188 milyon dolar olan sertifikalı tohum ithalatı, 2015 yılı verilerine göre 202 milyon dolar seviyesinde gerçekleşmiştir (Tanrıvermiş ve Akdoğan, 2007). Bunun yanında 2018 yılı itibarıyla

sertifikalı tohum kullanmayan işletmelerin tarımsal desteklerden faydalanamayacağı kuralı getirilmiştir. Bu durum sertifikalı tohuma olan talebi daha da artıracaktır ve artan talep ile birlikte Türkiye'nin sertifikalı tohum ithalat faturasının daha da kabarcacağı açıktır (USDA, 2017). Çiftçiye yüksek verimli ve nitelikli tohum çeşitlerinin temini için tohum endüstrisinin geliştirilmesi gerekmektedir (Dura, 1987). Sertifikalı tohum kullanımındaki düşük oranların başlıca sebepleri olarak fiyatların yüksekliği, sunduğu avantajların yeteri kadar bilinmemesi ve sertifikalı tohumluk teminindeki güçlükler gösterilmektedir. Dolayısıyla tohum fiyatlarının makul seviyede tutulması, tohumluk temininin kolaylaştırılması, sertifikalı tohumluğun sağladığı avantajlar konusunda çiftçilerin bilgilendirilmesi sayesinde tarımsal üretimde ciddi artışlar gerçekleştirilebilecektir (Erdem vd., 2015).

Salınan sera gazlarının yaklaşık yüzde 20'sinin kaynağı olan tarım sektörü küresel ısınmanın ana nedenlerinden biri sayılmasının yanında küresel ısınmadan en fazla etkilenecek sektörlerdendir. Küresel ısınma ile özellikle yağış miktarında ve yağış düzeninde gerçekleşmesi beklenen radikal değişikliklerin tarımsal üretimde ciddi verim kaybına sebep olacağı öngörülmektedir (Kovats vd., 2014; Hijioka vd., 2014). Küresel ısınma sonucunda dünyada yağışların en çok azalacağı bölgelerden biri de Türkiye'nin yer aldığı Akdeniz havzasıdır (Kimura vd., 2007). Bu durumun Türkiye'nin tarımsal üretimini azaltıcı ve dolayısıyla geçimini tarımdan sağlayan ailelerin gelirlerinde aşınmaya sebep olacağı düşünülmektedir. Küresel ısınmayı durdurmaya yönelik yürütülen yoğun uluslararası kampanyaya rağmen iklim değişikliğinin tamamen durdurulamayacağı gerçeğinden hareketle, Türkiye'nin tarımsal üretimi üzerindeki etkilerini en aza indirecek önlemleri alması gerekmektedir. Bu kapsamda, olumsuz hava koşulları sebebiyle mahsulde oluşabilecek düşüşlerin, üreticilerin gelirlerinde yaratacağı dalgalanmalardan korunması amacıyla tarım sigortasının yaygınlaştırılması ve üreticilerin değişen iklim koşulları ile uyumlu ürünlere yönelmesinin teşvik edilmesi faydalı olacaktır. Ayrıca kuraklığın etkili olduğu durumlarda ürün kaybının en aza indirilmesi için su kaynaklarının verimli kullanılması gerekmektedir.

Salınan sera gazlarının yaklaşık yüzde 20'sinin kaynağı olan tarım sektörü küresel ısınmanın ana nedenlerinden biri sayılmasının yanında, küresel ısınmadan en fazla etkilenecek sektörlerdendir.

Devlet Su İşleri (DSİ) verilerine göre, Türkiye'nin kullanılabilir su potansiyelinin yüzde 70 kadarı tarımsal sulama amacıyla kullanılmaktadır. Türkiye'de ekonomik olarak sulanabilecek 8,5 milyon hektar tarım alanının yaklaşık yüzde 49,5'ini oluşturan 4,21 milyon hektarı suya kavuşturulmuştur. DSİ tarafından sulanan alanın 6,21 milyon hektara ulaşması ile bu oranın yüzde 73 olması hedeflenmektedir (DSİ, 2016; 2017). Susuz tarıma kıyasla sulu tarımda beş kata kadar üretim artışı sağlanabildiği bilinmektedir. Tarım sektöründe üretim ve çeşitlilik artışını sağlamak, üretimin iklimsel etkilerden arındırmak için sulanabilen arazilerin artırılması gerekmektedir. Dolayısıyla, ihtiyaç duyulan sulama projelerine bir an önce başlanabilmesi, başlanmış olan projelerin geciktirilmeden bitirilebilmesi ve elektrik üretimi için inşa edilmiş barajların sulama fonksiyonlarının faaliyete geçirilmesi için bu alana ayrılan kaynak miktarının artırılması gerekmektedir. Susuz tarım arazilerinin suya kavuşturulması yanında var olan su kaynaklarının etkin kullanımı sürdürülebilir tarım için önem arz etmektedir. Türkiye'de sulanan tarım arazilerinin yüzde 92'si yüzde 35-60 seviyesinde su

kaybının gerçekleştiği yüzey sulama yöntemi ile sulanmaktadır. Damla sulama yönteminde ise söz konusu kayıp yüzde 5-20 gibi çok daha düşük seviyelerde kalmaktadır (Gökalp ve Çakmak, 2015). Dolayısıyla su kaynaklarının etkin kullanılması için çiftçilerin bilgilendirilmesi ve damlama sulama tekniğini kullanmalarının teşvik edilmesi gerekmektedir.

Organik tarım ürünleri geleneksel tarım ürünlerine kıyasla yarattığı katma değer açısından oldukça avantajlı bir konuma sahiptir. Ayrıca günümüzde tamamen endüstriyel bir yapıya kavuşmuş olan tarım sektöründe sentetik ve çevreye zararlı birçok girdi kullanılması sebebiyle, organik tarım sürdürülebilir tarımın anahtarı olarak görülmektedir. Bu sebeple dünyada ve özellikle gelişmiş ülkelerde organik tarım ürünlerinin üretimi ve ticaret hacmi giderek artmaktadır. Hindistan, Etiyopya ve Meksika organik tarım üretiminde dünyada ilk üç sırada yer almaktadır. Türkiye’de ise organik tarım 1984-1985 yıllarında yabancı firmalarından gelen talepler sonucunda kuru üzüm, incir, kayısı gibi birkaç ürün ile başlamış 2017 yılı itibari 225 ürün çeşidine ulaşmıştır. 2015 verilerine göre Türkiye organik tarım alanı bakımından dünyada 18. sırada, organik tarım alanlarının toplam tarım alanına oranı bakımından ise 59. sırada bulunmaktadır (FIBL, 2017; GTHB, 2017). Bununla birlikte küresel organik ürün tüketiminin yaklaşık yüzde 40’ı coğrafi yakınlığımız ve güçlü ekonomik ilişkilerimiz olan Avrupa Birliği’ne üye ülkelerince yapılmaktadır. Türkiye’de üretilen organik tarım ürünlerinin çoğu Avrupa ülkelerine olmak üzere yüzde 95’inin ihrac edildiği tahmin edilmektedir (Kenanoğlu ve Karahan, 2002). Organik tarım ihracatının hemen hemen tamamını gerçekleştirdiğimiz Avrupa ülkelerinde ise organik tarım üretimi artış göstermektedir. Organik tarım ihracatımız için çok önemli olan Avrupa pazarını kaybetmemek, bu ülkelere olan ihracatı artırabilmek ve yeni pazarlara açılmak öncelikli hedefler arasında olmalıdır. Bu amaçla maliyetleri düşürücü politikalar ile fiyat avantajını korumak, sertifikasyon ve kontrol mekanizmalarını titiz bir şekilde uygulamak önem arz etmektedir (Ataseven ve Güneş, 2008). Bunun yanında organik tarıma ayrılan toplam arazinin, organik tarım üretiminin ve ihracatımızın artırılması amacıyla çiftçilerimizin organik tarım hakkında bilgilendirilmesi ve teşvik edilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Ekonomik gelişme ve şehirleşmenin bir sonucu olarak son elli yılda dünyada kişi başına hayvansal ürünlerden alınan protein miktarı önemli derecede artış göstermiş, 1961 yılında kişi başına günlük 61 gramdan, 2011 yılında 80 grama çıkmıştır (Sans ve Combris, 2015). Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütünün 1960’tan günümüze kadar olan verilerine göre, gelişmiş ülkelerde kişi başına alınan proteinin yarısı kadarının kaynağı hayvansal besinlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde ise 1960’lı yıllarda alınan proteinin sadece yüzde 17’lik kısmının kaynağı hayvansal ürünlerken, 2000’li yıllardan sonra bu oran ancak yüzde 30’lara kadar çıkmıştır (Gürlük ve Turan, 2008; FAOSTAT, 2009). Bu verilerin ışığında ülkelerin ekonomik gelişme düzeyleri arttıkça hayvansal besinlerin ön plana geçtiği görülmektedir. Bu durum özellikle Asya’daki hızlı kişi başına gelir artışı ile birlikte değerlendirildiğinde dünyada hayvansal gıdalara olan talebin önümüzdeki dönemde daha da artıracığı beklenmektedir.

Günümüzde tamamen endüstriyel bir yapıya kavuşmuş olan tarım sektöründe sentetik ve çevreye zararlı birçok girdi kullanılması sebebiyle, organik tarım sürdürülebilir tarımın anahtarı olarak görülmektedir.

Dünyada hayvansal üretimin tarımsal üretim içindeki payı giderek artarken Türkiye’de tam tersi bir durum söz konusudur. Bu duruma sebep olarak yüksek girdi fiyatları, üreticilerin görece düşük verimli olan yerli ırkları tercih etmesi, işletmelerin sürü büyüklüğü bakımından etkinlikten uzak olması ve teknolojik yeniliklerden yeterince faydalanmaması gösterilebilir. İstenilen seviyede artmayan hayvansal üretim, ülkemizde artan nüfus ve gelir ile birlikte oluşan talep artışını karşılayamamaktadır. Bunun bir sonucu olarak hayvansal ürün ve özellikle kırmızı et fiyatlarında artış gözlemlenmektedir. Piyasaya Et ve Süt Kurumu eliyle indirimli fiyatlardan kırmızı et arzı yapılması kısa vadede özellikle dar gelirli aileleri rahatlatmakla birlikte, bu soruna yapısal çözümler getirilmesi gerekmektedir. Hayvansal üretimin en büyük girdisi konumunda olan yem üretimini artırmanın ve yem maliyetlerini düşürmeye yönelik politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun yanında mera hayvancılığının daha fazla desteklenmesinin yem talebini azaltacağı ve faydalı olacağı açıktır. Ayrıca yetiştiricilerin hayvancılıkta yeni teknolojileri kullanmasının ve verimsiz ırkları terk etmesinin teşvik edilmesi gerekmektedir.

Tarımsal üretimde Türkiye’nin karşı karşıya olduğu küçük ve parçalı yapıya sahip, ölçek ekonomisinden uzak üretim yapısı hayvancılıkta da karşımıza çıkmaktadır.

Tarımsal üretimde Türkiye’nin karşı karşıya olduğu küçük ve parçalı yapıya sahip, ölçek ekonomisinden uzak üretim yapısı hayvancılıkta da karşımıza çıkmaktadır. TÜİK 2016 Tarımsal İşletme Yapı Araştırması’na göre büyükbaş hayvan işletmelerinin, yüzde 44,5’i, 4’ten daha az hayvan sayısına sahip işletmelerden oluşmaktadır. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde de benzer bir durum mevcut olduğu, işletmelerin yüzde 53’ünün 50’den daha az hayvana sahip işletmelerden oluştuğu görülmektedir. Burdur bölgesi için yapılan bir araştırmada diğer gelişmekte olan ülkelerle kıyasla hayvancılıkta verimlilik açısından yetersiz kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Gözlemlenen düşük verimliliğin sebebi olarak sürü büyüklüğünün yetersiz olması gösterilmiştir (Demircan vd., 2010). Bu sebeple hayvancılık alanında verilen teşviklerin üretici sayısını artırmaktan ziyade, sürü büyüklüklerini artırmaya yönelik kurgulanmasının faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

Tarım ve hayvancılık sektöründeki en önemli sorunun düşük verimlilik olduğu görülmektedir. Tarımdaki arazi ve işletme büyüklüğünün ölçek ekonomilerinden yararlanmak için yeterince büyük olmaması, sertifikalı tohum kullanılması gibi sebeplerle verimlilik düşüktür. Hayvancılıkta ise yüksek girdi fiyatları, düşük verimli yerli ırkların tercih edilmesi, işletmelerin sürü büyüklüğü bakımından etkinlikten uzak olması ve teknolojik yeniliklerden yeterince faydalanmaması sebebiyle verimlilik önemli derecede düşmektedir.

Son yıllarda Türkiye'nin tarımsal üretimi ve ihracatı artmış olmasına rağmen, sahip olduğu potansiyeli hâlen yeterince değerlendirememektedir.

Tarım ve hayvancılığın öneminin giderek artacağı geleceğin Türkiye ekonomisinde arzu edilen gelişmeyi sağlayabilmesi için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

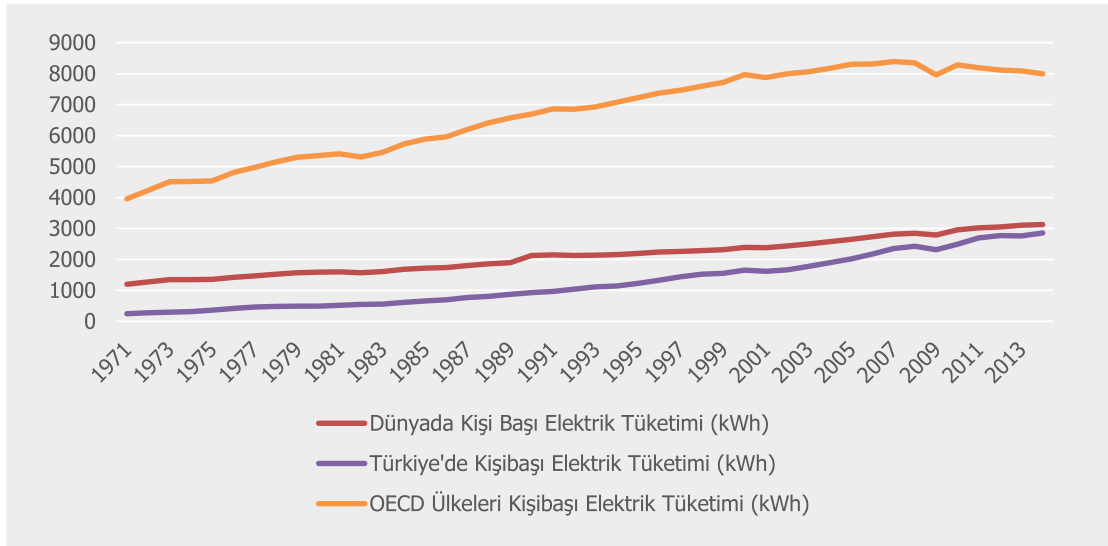
- Verimlilik odaklı politikalara yönelinmelidir.
- Tarım arazilerinin küçük ve parçalı birimlerden oluşması, tarım sektörünün en büyük problemlerinden biridir. Parçalı ve küçük arazilerin birleştirilmesinin teşvik edilmesine ve gerektiğinde zorlayıcı yasal düzenlemelere ihtiyaç vardır.
- Nitelikli tohum fiyatlarının makul seviyede tutulması, temininin kolaylaştırılması, kullanımının sağladığı avantajlar konusunda çiftçilerin bilgilendirilmesi gerekmektedir.
- Organik tarım ihracatımızı artırmak ve yeni pazarlara açılabilmek için fiyat avantajımızın korunarak sertifikasyon ve kontrol mekanizmalarının titiz bir şekilde uygulanması gerekmektedir.
- Hayvansal üretimin en büyük girdisi konumunda olan yem üretiminin artırılması ve yem maliyetlerini düşürmeye yönelik politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Mera hayvancılığının yaygınlaşması yem talebini azaltacağı için daha fazla desteklenmesi gerekmektedir.
- Yetiştiricilerin hayvancılıkta yeni teknolojileri kullanmasının ve verimsiz ırkları terk etmesinin teşvik edilmesi gerekmektedir.

F2. ENERJİ

Önümüzdeki dönemde küresel enerji talebinin yıllık ortalama yüzde 1,5 artış göstermesi tahmin edilmekte, Türkiye için ise bu artışın dünya ortalamasının oldukça üstünde olacağı öngörülmektedir. 2040 yılına gelindiğinde küresel enerji tüketiminin günümüze kıyasla yüzde 28 oranında artacağı ve bu tüketimin önemli bir kısmının Türkiye'nin de dâhil olduğu gelişmekte olan ülkeler tarafından yapılacağı öngörülmektedir. Türkiye yenilenebilir enerji kaynakları açısından çok avantajlı bir coğrafyada bulunmakta fakat bu kaynaklardan etkin bir şekilde faydalanamamaktadır. Yenilenebilir enerji teknolojileri alanındaki dışa bağımlılığımızı azaltmak amacıyla kamu, özel sektör ve üniversitelerin birlikte Ar-Ge yatırımlarında bulunmaları ve bu çabaların desteklenmesi gerekmektedir. Türkiye'nin enerji güvenliğini sağlaması için kaynaklarını çeşitlendirmek ve enerji üretimi artırmanın yanında enerjinin verimli kullanımını da başarması gerekmektedir.

Sanayi devrimi ile birlikte makinelerin üretim süreçlerinde yoğunlukla kullanılması enerjiyi üretimin en önemli ve vazgeçilmez bir girdisi konumuna getirmiştir. 1820 yılında 1 milyar civarında olan dünya nüfusu 21. yüzyılın başında 6 milyara ulaşmış olmasına karşın küresel enerji tüketimi sanayi devrimindeki seviyesine kıyasla 48,5 katına çıkmıştır (Maddison, 2007). Önümüzdeki dönemde küresel enerji talebinin yıllık ortalama yüzde 1,5 artış göstermesi tahmin edilmekte, Türkiye için ise bu artışın dünya ortalamasının oldukça üstünde olacağı öngörülmektedir. 2040 yılına gelindiğinde küresel enerji tüketiminin günümüze kıyasla yüzde 28 oranında artacağı ve bu tüketimin önemli bir kısmının Türkiye'nin de dâhil olduğu gelişmekte olan ülkeler tarafından yapılacağı öngörülmektedir (EIA, 2017). Gelişmekte olan ekonomiler içinde büyük ağırlığa sahip Çin ve Hindistan başta olmak üzere, OECD dışında kalan ülkelerin toplam enerji tüketimi, OECD ülkelerinin enerji tüketimini geride bırakmakta ve bu farkın önümüzdeki yıllarda daha da artması beklenmektedir (KPMG, 2018).

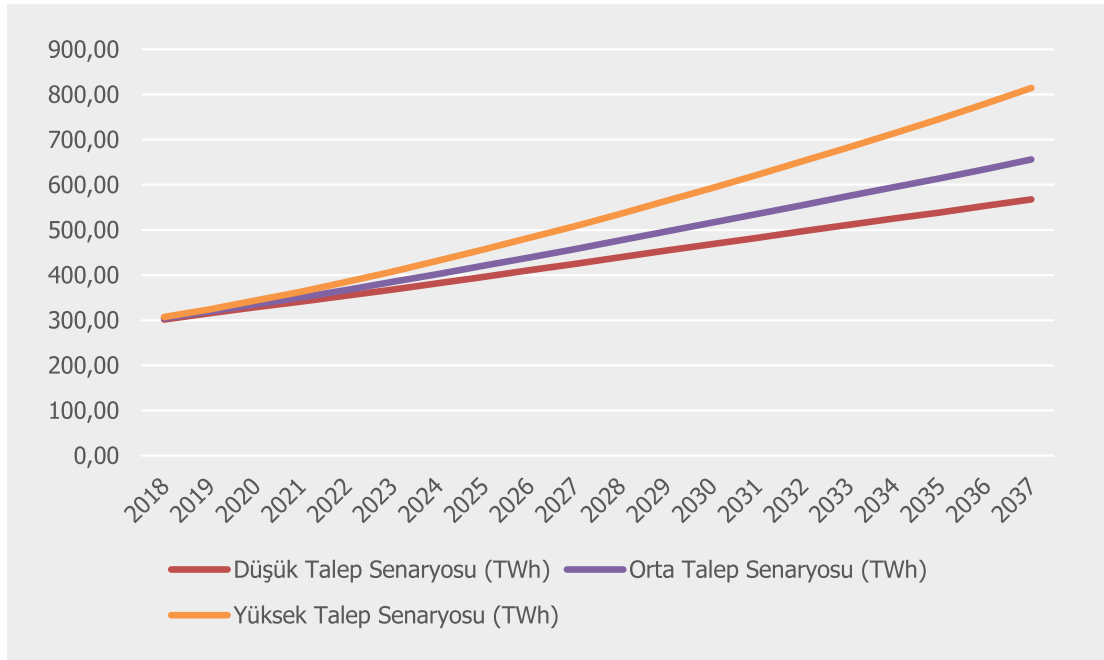
Türkiye'de ve Dünyada kişi başı elektrik tüketiminin tarihsel seyri Şekil 70'te gösterilmiştir. 1971-2013 döneminde Türkiye'de kişi başına elektrik tüketimi dünya ortalamasının altında seyretmekle birlikte, artan gelir ve sanayileşme nedeni ile önümüzdeki dönemde hızlı bir şekilde artarak dünya ortalamasının üzerine çıkacağı öngörülmektedir.

Şekil 70. Kişi Başı Elektrik Tüketimi.

Dünya Bankası verilerinden oluşturulmuştur.

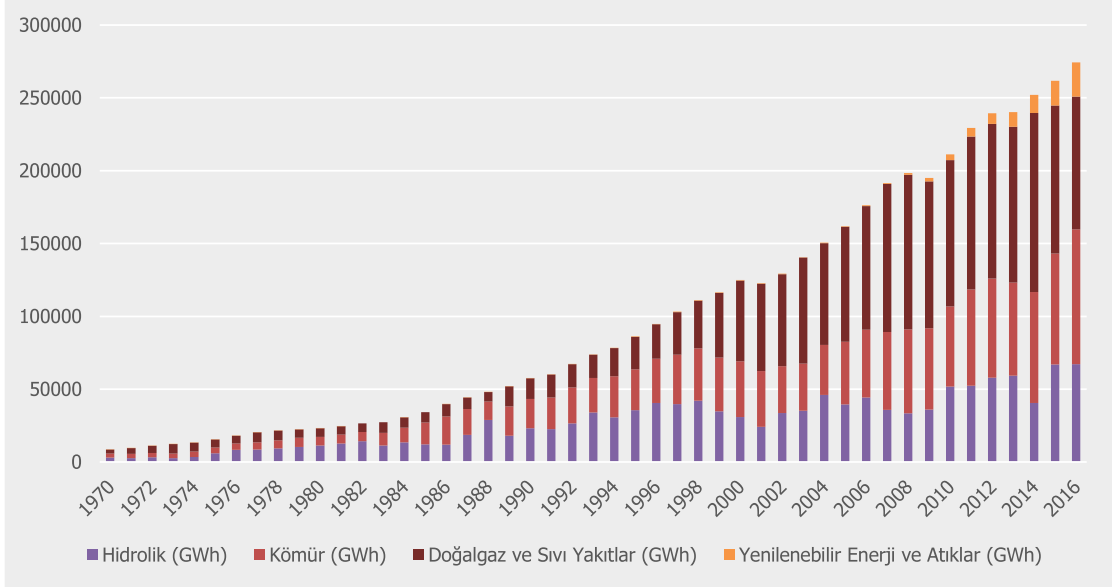
Şekil 71 ise önümüzdeki dönemde düşük, orta ve yüksek talep senaryoları altında Türkiye'nin enerji talep tahminlerini göstermektedir. Türkiye'nin 2017 yılında toplam 294,9 milyar kWh olan elektrik enerjisi tüketiminin, 20 yıl içinde düşük talep senaryosuna göre yaklaşık yüzde 93 oranında artarak 567,68 milyar kWh, yüksek talep senaryosuna ise göre yaklaşık yüzde 176 oranında artarak 814,47 milyar kWh olması beklenmektedir (TEİAŞ, 2017).

Şekil 71. Türkiye'nin Enerji Talep Tahminleri.

TEİAŞ (2017)'den uyarlanmıştır.

Enerjinin üretim girdisi olarak önemi, Türkiye'nin enerjide yüzde 70'lerden daha yüksek oranda dışa bağımlı olduğu ve enerji ithalatı için 2017 yılında 37,2 milyar dolar harcadığı göz önüne alındığında, enerji sektörünün Türkiye için önemi ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin sanayileşme hedefini gerçekleştirilmesi, üretim maliyetleri açısından küresel düzlemde rekabet edebilmesi için dışa bağımlılığın az, ucuz ve temiz enerji teminini başarması gerekmektedir. Dolayısıyla ülkemizin önümüzdeki yirmi yıllık dönemde düşük talep senaryosu altında bile iki katına çıkacak olan toplam enerji talebinin mümkün olduğunca yerli kaynaklar ile karşılanması ve bunun çevreye en az zararlı yapılması gerekmektedir.

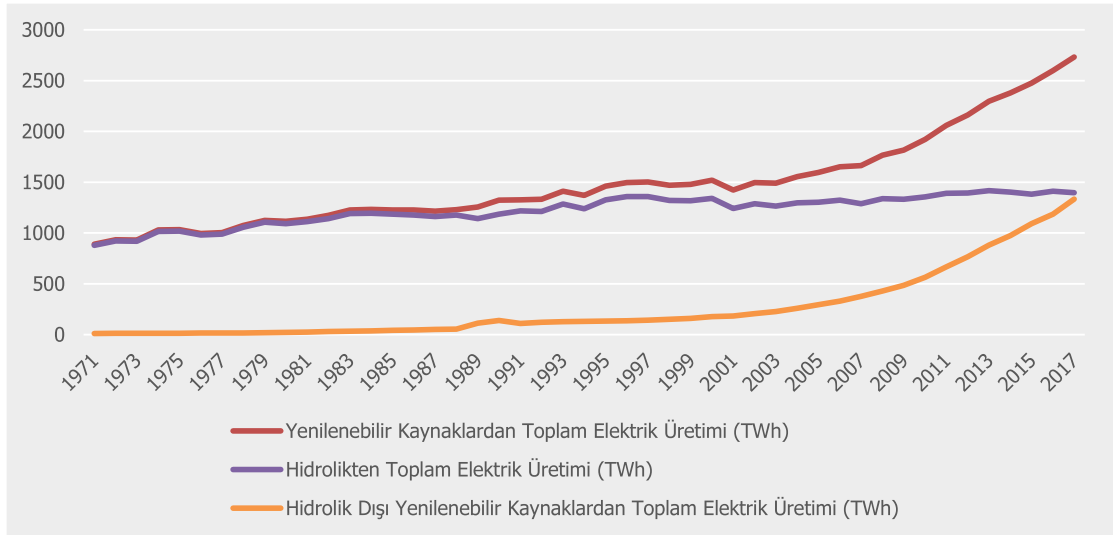
Şekil 72. Kaynaklarına Göre Türkiye'nin Elektrik Üretimi.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 72 yıllar itibarıyla Türkiye'nin elektrik üretiminin kaynaklara göre dağılımını göstermektedir. Enerji Bakanlığının verilerine göre 2017 yılında elektrik üretiminin yüzde 37'si doğal gazdan, yüzde 33'ü kömürden, yüzde 20'si hidrolik enerjiden, yüzde 6'sı rüzgârdan, yüzde 2'si jeotermal enerjiden ve %2'si diğer kaynaklardan (rüzgâr, güneş vs.) elde edilmektedir. Türkiye'nin elektrik üretiminde yüzde 37 gibi büyük bir paya sahip olan doğal gazın, yüzde 70'e yakını Rusya ve İran'dan olmak üzere, hemen hemen tamamı ithal edilmektedir. Bu durum hem enerji güvenliği açısından sorun teşkil etmekte hem de cari açığımızın en büyük kalemlerinden birini oluşturmaktadır. Bu sebeple doğal gaz ithal edilen ülke sayısının artırılması ve doğal gaz depolama tesislerinin ivedilikle faaliyete geçirilmesi enerji arz güvenliğini sağlamak açısından önemli görülmektedir. Küresel düzeyde elektrik üretimi göz önüne alındığında ise, Uluslararası Enerji Ajansının 2015 verilerine göre kömür yüzde 39,3 ile en büyük paya sahiptir. Kömürü sırasıyla doğal gaz (%22,9), hidroelektrik (%16) ve nükleer (%10,6), hidroelektrik dışı yenilenebilir kaynaklar (%7,1) ve petrol (%4,1) takip etmektedir. Dünyadaki mevcut kaynaklar içinde elektrik üretiminde en büyük paya sahip olan kömür, Türkiye'nin dışa bağımlılığını azaltmak için göz ardı edilemez bir alternatif konumundadır. Bu sebeple kömür santrallerinin çevreye zararını en aza indiren yeni teknolojilerden yararlanarak kömürün enerji üretimindeki payını artıracak projelere öncelik verilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Türkiye'nin elektrik üretiminin yaklaşık dörtte biri hidroelektrik santralleri vasıtasıyla sağlanmaktadır. Türkiye'nin hidroelektrik potansiyeli, dünya toplamının yüzde 1'ini, Avrupa toplamının ise yüzde 16'sını oluşturmaktadır (KPMG, 2018). Hidroelektrik santrallerin çevreye olan düşük zararları, işletme maliyetleri ve kullanım ömürleri açısından elektrik ihtiyacını karşılamada çok etkin bir alternatif sunmaktadırlar. Hidroelektrik santrallerdeki yıllık üretim miktarı yağışlar ve kuraklık gibi faktörlerden etkilenmesine rağmen, ani enerji talebi oluşan durumlarda kolayca devreye girebilmeleri sebebiyle enerji fiyatlarını dengelemede de çok faydalıdırlar. Diğer enerji kaynaklarıyla üretim maliyetleri açısından kıyaslandığında ise, hidroelektrik enerjinin yüzde 50 daha ucuz olduğu görülecektir. Türkiye'nin bu temiz enerji kaynağından etkin şekilde faydalanması ve sahip olduğu üretim potansiyelini hayata geçirebilmesi için yeni santral inşaatlarını planlayıp hayata geçirmesi gerekmektedir (Küçük, 1996).

2000'li yıllarla birlikte hızlanan küreselleşme ve artan çevre bilinci sonucunda fosil yakıtların çevreye verdiği zararları en aza indirme çabaları artmış ve bu alandaki araştırmalara daha fazla kaynak ayrılmaya başlanmıştır. Geliştirilen yeni teknolojiler sayesinde güneş ve rüzgâr gibi kaynaklardan enerji üretimi geçmişe göre çok daha ekonomik hâle gelmiştir. 2010 yılından 2016 yılına kadar güneş enerjisi panellerinin maliyeti yüzde 70, rüzgâr türbinlerinin maliyeti ise yüzde 25 oranında azalmıştır (IEA, 2017). Şekil 73, 1970'li yıllardan beri dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen elektrik miktarlarını göstermektedir. Özellikle son dönemde yaşanan artış ile birlikte rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir kaynaklardan üretilen toplam elektrik enerjisi hidrolikten üretilen toplam miktarı yakalamış durumdadır. Türkiye'de ise hidrolik dışındaki rüzgâr, güneş gibi yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretimi hızlı bir şekilde artmasına rağmen, hâlen bu kaynakların payı hidroliğin payından oldukça azdır.

Şekil 73. Yenilenebilir Kaynakların Elektrik Üretimindeki Yeri.

Uluslararası Enerji Ajansı verilerinden oluşturulmuştur.

Önümüzdeki dönemde dünyada enerji kaynağı olarak fosil yakıtların önemini ve ağırlığını koruması beklenmekle birlikte, rezervlerinin sınırlı olması ve çevreye olan zararlı etkileri göz önüne alındığında, rüzgâr, güneş gibi yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji üretimindeki rolünün ve piyasa büyüklüğünün daha da artacağı düşünülmektedir. Uluslararası Enerji Ajansının tahminlerine göre, güneş enerjisi baş-

ta olmak üzere yenilenebilir enerji kaynaklarının kurulu kapasitesi 2022 yılına gelindiğinde yüzde 43 artacak ve hâlihazırda bu alanda lider konumda bulunan Avrupa ülkeleri, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin yatırımlarını artırması sebebiyle bu konularını kaybedecektir. Türkiye yenilenebilir enerji kaynakları açısından çok avantajlı bir coğrafyada bulunmakta fakat bu kaynaklardan etkin bir şekilde faydalanamamaktadır. Kurucu (2017) çalışmasında Türkiye'nin toplam yenilenebilir enerji potansiyelini incelemiş ve bu potansiyelin ülkemizin ihtiyacı olan toplam enerjinin beş katından daha fazla olduğu sonucuna varmıştır. Tek başına bu çalışma bile Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanma konusunda ne kadar yetersiz kaldığını göstermektedir.

Yenilenebilir enerjinin en önemli kaynaklarından biri olan rüzgâr enerjisinde hem dünyada hem de Türkiye'de artan ölçeklerde çok sayıda yatırım bulunmaktadır. Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı'nın (IRENA) verilerine göre 2010 yılında 180,8 GW olan rüzgâr enerjisi kurulu kapasitesi, 2017 yılında 513,5 GW olarak gerçekleşmiştir. 2030 yılında ise bu rakamın yaklaşık 4 kat artarak 2000 GW'a ulaşması ve toplam küresel elektrik üretiminin yüzde 17-19 kadarının rüzgârdan sağlanması beklenmektedir. Türkiye'nin ise 2018 yılı itibarıyla rüzgâr enerjisi kurulu kapasitesi 6,67 GW seviyesindedir. Enerji Bakanlığı tarafından hazırlanan Türkiye Rüzgâr Enerjisi Atlası verilerine göre Türkiye'nin rüzgâr enerjisi potansiyelinin 48 GW olduğu göz önüne alındığında, son derece avantajlı bir coğrafyada bulunmamıza rağmen potansiyelimizden yeterince faydalanamadığımız görülecektir. Rüzgâr gibi çevreye zararı az olan güneş enerjisi açısından da benzer bir durum söz konusudur. Dünyada 2010 yılında toplam kurulu güneş enerjisi kapasitesi 40,3 GW iken 2017 yılında kapasite 389,6 GW'ye ulaşmış, rüzgâr enerjisinden çok daha iyi bir performans sergilemiştir. Enerji Bakanlığının verilerine göre ise Türkiye'nin güneş enerjisi santrali kurulu gücü 4,7 GW seviyesinde bulunmaktadır. Sahip olduğu güneş enerjisi potansiyeli ile İspanya'nın ardından Avrupa'da ikinci sırada bulunmakla birlikte, Almanya'nın ortalama güneşlenme süresi ve 45.8 GW olan kurulu gücü ile kıyaslandığında bu enerji kaynağından da yeterince faydalanamadığımız ortaya çıkmaktadır (Stefanova ve Popov, 2013). Tektonik olarak aktif olan bir coğrafyada bulunan Türkiye, güneş ve rüzgârın yanında güçlü bir jeotermal enerji potansiyeline sahiptir (Dağıstan, 2013). Dünyada toplam jeotermal enerji kurulu gücü 13 GW seviyesindedir. Son yıllarda yapılan yatırımlar ile ülkemiz potansiyelini kullanma yolunda önemli mesafe kat ederek kurulu gücünü 1,14 GW'a çıkarmasına ve dünyada bu alandaki en hızlı kapasite artışını sağlamasına rağmen hâlen üretimimiz istenilen seviyede değildir. Türkiye'nin dünya için yeni, fosil yakıtlara göre çevreye zararı en az olan ve dünyadaki kurulu kapasitesi hızlı bir şekilde artan bu enerji kaynaklarından etkin biçimde yararlanması için yatırımlarını aksettirmeden yerine getirmesi gerekmektedir. Kurulu gücümüzü artırmanın yanında yenilenebilir enerji teknolojileri geliştirme yarışından da geri kalmamız önem arz etmektedir. Yenilenebilir enerji teknolojileri alandaki dışa bağımlılığımızı azaltmak amacıyla kamu, özel sektör ve üniversitelerin birlikte Ar-Ge yatırımlarında bulunmaları ve bu çabaların desteklenmesi gerekmektedir.

Türkiye son derece avantajlı bir coğrafyada bulunmasına rağmen rüzgâr ve güneş gibi yenilenebilir enerji potansiyelinden yeterince faydalanamamaktadır.

Yenilenebilir enerji kaynaklarına benzer şekilde, çevreye zararı fosil yakıtlara göre daha az olan bir diğer kaynak da nükleer enerjidir. Günümüzde dünyadaki toplam elektrik üretiminin yüzde 11 kadarı 450 adet nükleer enerji santralinde yapılmaktadır. Dünyadaki nükleer enerji tüketiminin 2018-2040 arası dönemde 1,5 kat artacağı tahmin edilmekte ve nükleer enerjinin öngörülen bu artışla birlikte dünyanın en hızlı büyüyen ikinci enerji kaynağı olması beklenmektedir (KPMG, 2018). Türkiye'nin nükleer enerji serüveni 1950'li yıllarda başlamış ve 1970'li yıllarda, aralarında Mersin-Akkuyu'nun da bulunduğu, nükleer santral yapılmaya uygun yerler tespit edilmiştir. Enerji ihtiyacının çok büyük bir bölümünü ithalat yoluyla karşılayan Türkiye'nin dışa bağımlı olan bu yapısından kurtulmasının bir yolunun da nükleer enerji santralleri olduğu düşünülmektedir. Ülkemizin zengin toryum yataklarına sahip olmasına ve toryumun nükleer yakıt olarak gelecek vadedmesine rağmen günümüzde toryum ile çalışan nükleer enerji santrali bulunmamaktadır. Dünyadaki mevcut teknoloji, nükleer santrallerde yakıt olarak sadece uranyum kullanılmasını mümkün kılmaktadır. Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü'nün 2017 yılı verilerine göre Türkiye'de 12.614 ton uranyum rezervi bulunmaktadır. Fakat keşfedilmiş uranyum yataklarında ortalama tenör (maden cevheri içindeki saf maden oranı) ve rezervleri, günümüzde dünyaca kabul edilen ekonomik sınırların altındadır. Bunun nedeni, son yıllarda nükleer santral planlamalarında önemli değişiklikler olması ve özellikle Kanada ve Avustralya'da yüksek tenörlü ve üretim maliyetleri düşük olan uranyum yataklarının bulunmasıdır (MTA, 2017). Türkiye'nin ilk nükleer enerji santral yatırımı olarak 2017 yılında temeli atılan Akkuyu Nükleer Güç Santrali'nin 2023 yılında faaliyete geçmesi planlanmaktadır. Temiz ve ucuz enerji temini için önem arz eden bu yatırımın planlanan sürede bitirilmesi ve proje aşamasında olan diğer nükleer enerji santral inşaatlarına süratle başlanması gerekmektedir. Yapılan planlamalardan, faaliyete geçecek Akkuyu Nükleer Santrali'nin yakıt ihtiyacının uluslararası piyasadan sağlanacağı anlaşılmaktadır. Nükleer enerji santrallerinin ülkemizin enerjide dışa bağımlılığını etkin bir şekilde azaltabilmesi için, ihtiyaç duyulan nükleer yakıtın yurtiçinde üretilmesi için çalışmaların yoğunlaştırılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında Akkuyu santrali ve planlanan diğer nükleer santrallere yakıt teminini yerli imkânlarla karşılama hedefine yönelik olarak Türkiye'nin uranyum madeni arama faaliyetlerine ağırlık vermesi gerekmektedir.

Türkiye'nin enerji güvenliğini sağlaması için kaynaklarını çeşitlendirmek ve enerji üretimi artırmanın yanında enerjinin verimli kullanımını da başarması gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda Enerji Bakanlığı 2017-2023 yılları arasında uygulanması için Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı'nı hayata geçirmiştir. Bu plan kapsamında 2023 yılında Türkiye'nin birincil enerji tüketiminin yüzde 14 azaltılması hedeflenmektedir. Bu hedeflere ulaşmak için yasal düzenlemelerin yanında uygulamaların da titizlikle takip edilmesi hedeflerin tutturulması açısından hayati önemdedir. Ayrıca sanayide ve hanelerde enerji verimliliği yüksek alet ve makinaların kullanımının teşvik edilmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda toplumda farkındalık yaratacak kampanyaların düzenlenmesi ve enerji verimliliği yüksek ürünlerdeki vergilerin düşürülmesi faydalı olacaktır.

Türkiye'nin enerji güvenliğini sağlaması için kaynaklarını çeşitlendirmek ve enerji üretimi artırmanın yanında enerjinin verimli kullanımını da başarması gerekmektedir.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

Artan gelir ve sanayileşme sebebiyle önümüzdeki dönemde Türkiye'nin enerji ihtiyacı katlanarak artacaktır. Sanayileşme hedefini gerçekleştirmesi, üretim maliyetleri açısından küresel düzlemde rekabet edebilmesi için Türkiye'nin dışa bağımlılığı az, ucuz ve temiz enerji teminini başarması gerekmektedir.

Türkiye hidrolik ve yenilenebilir enerji kaynakları bakımından büyük bir potansiyel taşımakta fakat bu potansiyeli yeterince değerlendirememektedir.

Enerjide arz güvenliği ve sürdürülebilir büyümeyi destekleyecek bir enerji sektörü için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Doğal gaz ithal edilen ülke sayısının artırılması ve doğal gaz depolama kapasitesinin artırılması enerji arz güvenliğini sağlamak açısından gereklidir.
- Türkiye'nin yenilenebilir enerji potansiyelinden etkin biçimde yararlanması için gerekli yatırımları hızla gerçekleştirmesi gerekmektedir.
- Yenilenebilir enerji teknolojileri alanındaki dışa bağımlılığını azaltmak amacıyla kamu, özel sektör ve üniversitelerin birlikte Ar-Ge yatırımları yapmalarının desteklenmesi gerekmektedir.

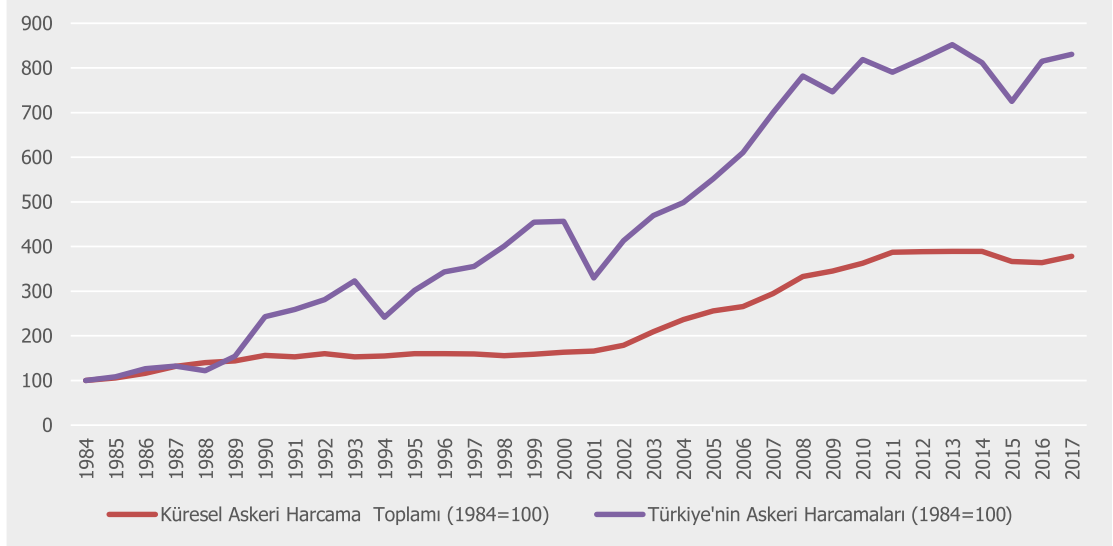
F3. SAVUNMA SANAYİİ

Ülkemiz, savunmasını dışa bağımlılıktan kurtarma, kendi kendine yeten savunma sanayiine sahip olma hedefini gerçekleştirmek için emin adımlarla yürümekte, savunma ihtiyaçlarının yerli kaynaklardan karşılanma oranını her geçen gün artırmaktadır. Türkiye savunma sanayii özellikle son yıllarda iyi bir performans göstermesine rağmen, sektördeki yerli firmaların ham madde tedarikinde ithalata bağımlı olduğu görülmektedir. Savunma sanayiinde yapılan Ar-Ge faaliyetlerinin taşıma etkisi ile diğer sektörlerdeki teknolojik gelişmeyi de artırdığı bilinmektedir. Dinamik yapıları ve esneklikleri yeni teknoloji geliştirmede küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ) büyük avantaj sağlamaktadır. KOBİ'lerin sahip olduğu bu avantajın, teknoloji yoğun bir sektör olan savunma sanayiinin ürün geliştirme süreçlerine hız ve etkinlik kazandıracığından hareketle, projelerde alt yüklenici olarak KOBİ'lerin daha fazla rol almasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Ülke savunması için teknolojik silah sistemlerinin tedarik edilmesi, sahip olunan sistemlerin bakım ve modernizasyonunun yapılması gibi hayati ihtiyaçları karşılaması sebebiyle savunma sanayii dünyadaki bütün devletler için stratejik görülmekte ve yerli savunma firmaları teşviklerle desteklenmektedir. Ülkemizin dünyadaki başlıca çatışma alanlarına olan yakınlığı, dış politikada daha aktif olma arzusu ve uzun yıllardır devam eden terörle mücadelesi göz önüne alındığında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin çağın gerektirdiği silah sistemleriyle donatılması elzemdir. İkinci dünya savaşı sonrası aynı blokta yer aldığımız ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa Türkiye'nin silah ithal ettiği ülkeler olarak başı çekmektedir. 1974 yılına kadar bu ülkelerden silah temininde büyük zorluk yaşamamamıza rağmen, Kıbrıs Barış Harekâtı ile birlikte karşı karşıya kaldığımız silah ambargosu, çıkarlarımızın uyuşmadığı durumlarda bu ülkelerin silah teminini kesebilecekleri gerçeğini ortaya koymuştur. Özellikle son 10 yıllık süreçte en büyük silah tedarikçilerimiz olan ABD ve Almanya ile yaşanan sorunlar ve uygulanan örtülü silah ambargoları Türkiye'nin kendi silah sistemlerini üretmesinin ne kadar gerekli olduğunu göstermiştir. 1970'lerde kendi kendine yeten bir silah sanayiine sahip olma hedefiyle yola çıkan Türkiye, bunu başarması hâlinde hem yurt dışına silah alımı için ödenen kaynaklardan tasarruf edecek, hem de yurt içinde oluşturduğu sanayii ile istihdamı artırıp, ihracat odaklı büyüme stratejisine katkıda bulunacaktır.

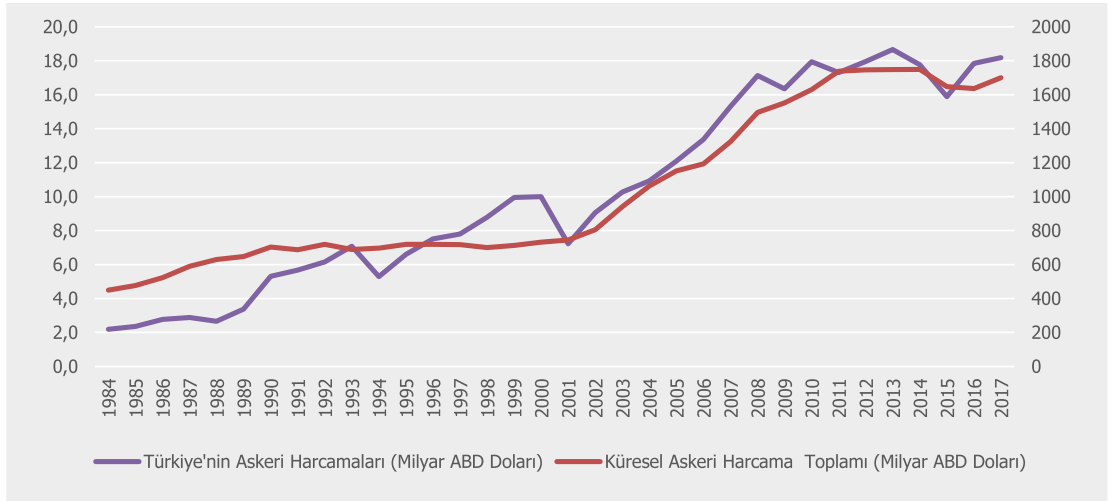
Soğuk savaş döneminde artan küresel silahlanma yarışının soğuk savaş sonrası azalmasıyla küresel askeri harcamalar durağan bir döneme girmiştir. Şekil 74 ve 75'de görüldüğü gibi, küresel askeri harcamalar 1990-2001 döneminde önemli bir artış göstermemiş, yatay bir seyir izlemiştir. 2001 sonrası dönemde küresel askeri harcamaların artmaya başladığı, ve bu artışın 2015 yılına

kadar devam ettiği görülmektedir. Küresel askeri harcamaların 2001 ile 2017 yılları arasındaki artış oranı yüzde 128 olmuştur. Türkiye'nin askeri harcamalarındaki artış ise soğuk savaş sonrası hızlanmıştır. Gerek terör tehdidi, gerekse bölgesel istikrarsızlıkların bu artışta payı olduğu açıktır. Türkiye'nin 2017 yılındaki askeri harcaması 1990 yılının yaklaşık 3,5 katına ulaşmıştır. Bununla birlikte askeri harcamaların GSYH içindeki payı 1990 yılında yaklaşık yüzde 4 iken, 2017 yılında yüzde 2,2 olmuştur (Şekil 76)

Şekil 74. Dünyada ve Türkiye’de Askerî Harcamaların Değişimi (1984=100).

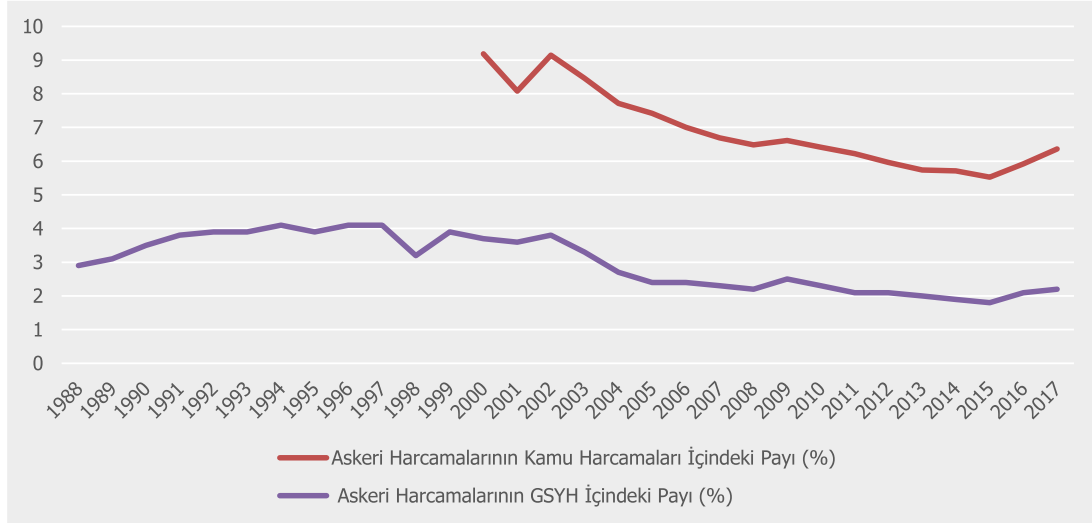
SIPRI verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 75. Dünyada ve Türkiye’de Askerî Harcamalar.

SIPRI verilerinden oluşturulmuştur.

Türkiye'nin askerî harcamalarının kamu harcamaları ve GSYH içindeki paylarının, son iki yıl hariç 2003 yılından bu yana azaldığı gözlemlenmektedir. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsünün (SIPRI) askerî harcama istatistiklerinden hazırlanan Şekil 76'da askerî harcamaların toplam kamu harcamaları ve GSYH içindeki payları görülmektedir. Buna göre 2000 yılında kamu harcamalarının yüzde 9,2'si askerî harcamalardan oluşmuştur. Bu oran yıllar içinde azalmış ve 2017 yılında yüzde 6,4'e gerilemiştir. Askerî harcamaların GSYH içindeki payının da 2000'li yılların başından itibaren istikrarlı bir şekilde azaldığı görülmektedir. Her iki orandaki azalma, ilgili dönemde milli gelirdeki hızlı artıştan kaynaklanmaktadır.

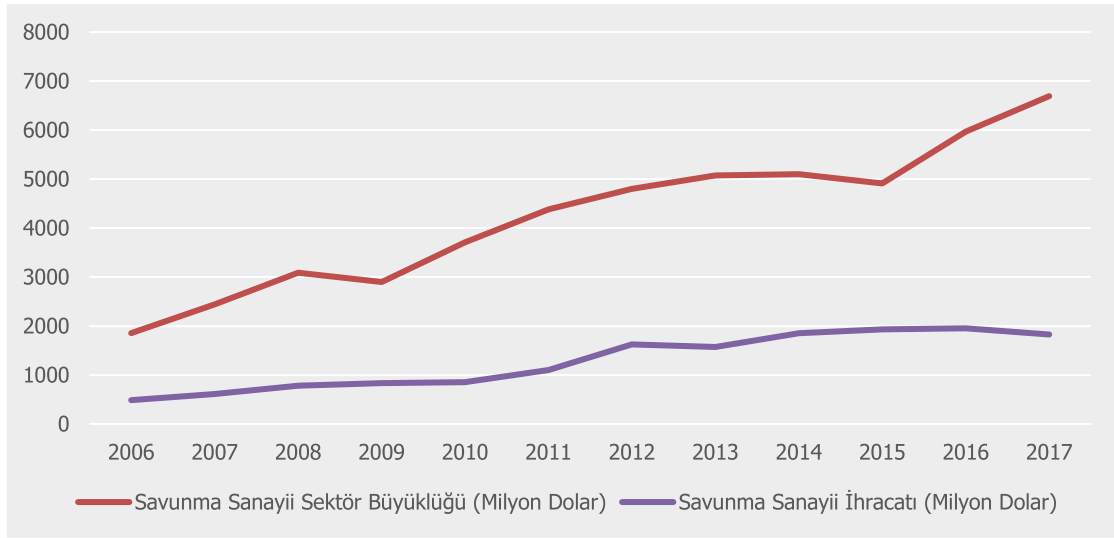

Şekil 76. Türkiye'nin Askerî Harcamalarının Kamu Harcamaları ve GSYH İçindeki Payları.

SIPRI verilerinden oluşturulmuştur.

Ülkemiz, savunmasını dışa bağımlılıktan kurtarma, kendi kendine yeten savunma sanayiine sahip olma hedefini gerçekleştirmek için emin adımlarla yürümekte, savunma ihtiyaçlarının yerli kaynaklardan karşılanma oranını her geçen gün artırmaktadır. Şekil 77 son 10 yıllık dönemde Türkiye'nin savunma sanayinin büyüklüğünü ve ihracatını göstermektedir. Türkiye'nin 2006 yılında 1,85 milyar dolar olan savunma ve havacılık sektörü büyüklüğü 2017 yılında 6,7 milyar dolara çıkmıştır. Aynı süre zarfında 487 milyon dolar olan savunma ve havacılık ihracatı ise 1,82 milyar dolara ulaşmıştır. Savunma Sanayii Müsteşarlığının verilerine göre ise, 2002 yılında 49 milyon dolar olan Ar-Ge harcamaları 2016 yılında yaklaşık yirmi kat artarak 904 milyon dolara ulaşmıştır (SSM, 2016). Ülkemizin savunma sanayiinde yakaladığı bu hızlı büyümeyle birlikte bu alanda istihdam edilen kişi sayısı da artmıştır. 2017 yılı itibarıyla savunma sanayii sektöründe üçte biri mühendis olmak üzere toplam 45 bin kişi istihdam edilmektedir.

Türkiye savunma sanayii özellikle son yıllarda iyi bir performans göstermesine rağmen, Savunma Sanayii Başkanlığı tarafından yapılan analiz çalışmalarında yurt içi firmaların ham madde tedarikinde ağırlıklı olarak ithal bağımlısı olduğu ortaya konulmuştur. Savunma sanayiinde kullanılan ham maddelerin ve ara malların yurt içinden temini ile 2017 yılı itibarıyla 1,5 milyar dolar seviyesinde bulunan savunma sanayii ithalatımızın ve sektörün dışa bağımlılığının azaltılması mümkün olacaktır. Bu sebeple yerli savunma sanayii firmalarının teşviklerle desteklenmesinin yanında silahlı kuvvetlerin ihtiyaçları için yapılan ihalelerde yerlilik oranı yüksek olan ürünlerin tercih edilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Şekil 77. Türkiye'nin Savunma Sanayii Büyüklüğü ve İhracatı.

SSM ve SASAD verilerinden oluşturulmuştur.

Savunma sanayiinin doğası itibarıyla en son teknolojik yenilikleri hayata geçirme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu sebeple savunma sanayii yüksek maliyetli Ar-Ge faaliyetlerinin yoğun yaşandığı sektörlerin başında gelmektedir. Savunma sanayiinde yapılan Ar-Ge faaliyetlerinin diğer sektörlerdeki gelişmeleri tetikleyerek sivil hayatı da etkilediği bir gerçektir. GPS, internet, jet motorları gibi sivil hayatın vazgeçilmez teknolojilerinin ilk olarak askerî ihtiyaçlar için geliştirildiği sonradan sivil hayata uyarlandığı bilinmektedir. Dolayısıyla savunma sanayii gerçekleştirdiği Ar-Ge yatırımlarıyla teknolojik ilerlemenin lokomotifi olma fonksiyonunu da yerine getirmektedir. Goel vd. (2008) ABD'deki savunma alanındaki Ar-Ge faaliyetlerinin yoğunluğunun ekonomik büyüme üzerine etkilerini araştırmıştır. Bu çalışmada iki değişken arasında pozitif bir ilişkinin yanında, sivil Ar-Ge faaliyetlerine kıyasla savunma sanayii ARGE faaliyetlerinin ekonomik büyümeye olan katkısının daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur. Savunma sanayiinde ihtiyaç duyulan pahalı Ar-Ge faaliyetlerinde bizzat devletin rol almasının yanında özel firmaların da Ar-Ge yatırımları yapmalarının özendirilmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere Türkiye savunma sanayii firmalarının yaptığı Ar-Ge faaliyetlerini çeşitli teşvik mekanizmalarıyla desteklemektedir. Savunma sanayiinin yakalamış olduğu büyümenin sürdürülebilir olması için bu teşviklerin artarak devamlılığının sağlanmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Bu sayede hem kaynakların özel sektör eliyle etkin kullanımı mümkün olacak hem de bu firmaların, teknolojik altyapılarını geliştirip ihracat yapma imkânları artacaktır.

Dinamik yapıları ve esneklikleri yeni teknoloji geliştirmede küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ) büyük avantaj sağlamaktadır (Çatal, 2007). KOBİ'lerin sahip olduğu bu avantaj, teknoloji yoğun bir sektör olan savunma sanayiinin ürün geliştirme süreçlerine hız ve etkinlik kazandıracığından hareketle, projelerde alt yüklenici olarak KOBİ'lerin daha fazla rol almasının faydalı olacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte KOBİ'lerin küçük ölçekleri sebebiyle riskli ve yüksek maliyetli Ar-Ge yatırımlarını yapmakta zorlanacakları açıktır. Bu sebeple devletin koordinasyonu altında üniversite-KOBİ iş birliğinin teşvik edilmesi ve KOBİ'lere üniversitelerin sahip oldukları altyapıyı Ar-Ge faaliyetleri için daha rahat kullanma imkânlarının sağlanması gerekmektedir.

Ülkemizin kendi kendine yeten savunma sanayii oluşturmasının önündeki en büyük engel Türk Silahlı Kuvvetlerinin görece düşük savunma bütçesi ve yaptığı alımlarla yerli firmaları ayakta tutup tutamayacağı sorusudur. Bu açıdan bakıldığında yerli savunma sanayimizin gelişmesi için gerekli olan yatırımları, yüksek maliyetli Ar-Ge ve ürün geliştirme faaliyetlerini finanse edebilmek için ihracata ve uluslararası ortaklarla proje geliştirmeye ihtiyaç duyulmaktadır (Bağcı ve Kurç, 2017). Hâlihazırda yerli savunma sanayisi gelişmiş ülkelerin ise sahip oldukları teknolojik birikimi diğer ülkelerle paylaşma konusunda isteksiz davrandıkları bilinmektedir. Bununla birlikte günümüzde küresel silah endüstrisinin yapısal değişim gerçekleştirmekte olduğu, insansız savaş araçlarının gitgide daha yaygın bir şekilde silahlı kuvvetler tarafından kullanıldığı bir gerçektir. Henüz gelişme evresinde olan bu teknolojilerde ülkemizin geç kalmadığı, yeterli bilgi birikimini sağladığı, ihracat ve uluslararası ortaklar bulma konusunda zorluk çekmeyeceği düşünülmektedir. Bu sebeple Türkiye'nin özellikle insansız savaş araçları alanında uzmanlaşmasının ve bu alandaki yatırımlarını artırmasının faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

Sivil kullanımının yanında askerî amaçlarla da kullanıldığı gerçeğinden hareketle, uzayın gelecekte askerî bir mücadele alanına dönüşeceği düşünülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin hava kuvvetlerinden ayrı olarak uzay kuvvetleri adı altında yeni bir yapılanmaya gitmesi, bu savı güçlendiren bir veri olarak önümüzde durmaktadır. Türkiye ise gelecekte askerî mücadele alanı olması beklenen uzayda kendini gösterme iradesini ortaya koymuş, Türk Uzay Ajansını kurma çalışmalarına başlamıştır. Ancak ülkemizde bu alanda yetişmiş insan gücünün yeterli seviyede olmadığı değerlendirilmektedir. Bu açığın kapatılması amacıyla, üniversitelerimizde uzay bilimleri alanında nitelikli uzman yetiştirecek bölümlerin açılmasının ve uluslararası iş birliklerine gidilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Yerli savunma sanayiini geliştirme ve dışa bağımlılığını azaltma hedefine bağlı kalmakla birlikte, ülkemiz yüksek teknoloji savunma araçlarını hâlen büyük oranda ithal etmektedir. Çalışmaları ancak içlerindeki yazılım vasıtasıyla mümkün olan bu yüksek teknoloji ürünlerin kaynak kodları ise tedarikçi ülkeler tarafından paylaşılmamaktadır. Bu durum ülke savunması için büyük bir risk teşkil etmektedir. Söz konusu yüksek teknoloji ürünlerinin kısa vadede yerli üretim ile karşılanamayacağı ve içindeki yazılımın ürünün çalışması için önemi göz önüne alındığında, en azından ithal edilen bu ürünlerin yazılımlarının yerleştirilmesi çabalarının artırılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir.

Dünyada internetin gelişmesi ve yaygınlaşması sonucunda gerçek hayattaki birçok işlem internet ortamında yapılabilir duruma gelmiştir. İnternet üzerinden yapılan saldırıların ülkelerin ticari ve siyasi olduğu kadar askerî çıkarlarına da zarar verebileceği bir gerçektir (Dalı, 2018). Türkiye'nin bu alanda karşı karşıya kalabileceği riskleri ortadan kaldırmak için etkin bir siber güvenlik stratejisi geliştirmesi ve savunma sanayii firmalarının siber güvenlik yatırımları yapmalarının teşvik edilmesi gerekmektedir.

Hâlihazırda yerli savunma sanayisi gelişmiş ülkeler sahip oldukları teknolojik birikimi diğer ülkelerle paylaşma konusunda isteksiz davranmaktadırlar.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

Savunma sektörü iki açıdan stratejiktir. Birincisi, bulunduğu bölge itibarıyla birçok ülkeye kıyasla daha önemli hâle gelen millî güvenlik açısından stratejiktir. İkincisi ise teknolojik ilerlemede liderlik yapabilme potansiyeli açısından stratejiktir. Savunma sanayiinde yapılan Ar-Ge faaliyetlerinin diğer sektörlerdeki gelişmeleri de desteklediği bilinmektedir.

Türkiye'nin savunma sanayii firmaları ham madde tedarikinde ağırlıklı olarak ithalata bağımlıdır. Bu bağımlılığın azaltılması millî güvenlik açısından da önemlidir.

Dinamik yapıları ve esneklikleri sebebiyle KOBİ'ler teknoloji yoğun bir sektör olan savunma sanayiinin ürün geliştirme süreçlerine hız ve etkinlik kazandırmaktadır.

Savunma sanayiinin dışa bağımlılığının azaltılması ve teknolojik üstünlüğe sahip olması için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Savunma sanayiinin yakalamış olduğu büyümenin sürdürülebilir olması için firmalara verilen teşviklerin artarak devam ettirilmesi ve yapılan ihalelerde yerlilik oranı yüksek olan ürünlerin tercih edilmesi gerekmektedir.
- Savunma sanayiindeki ihracatın desteklenmesi gerekmektedir.
- Sahip oldukları dinamik ve esnek yapı sebebiyle, KOBİ'lerin savunma sanayii sektöründe alt yüklenici olarak daha fazla rol alması faydalı olacaktır. KOBİ'lerin yüksek maliyetli Ar-Ge yatırımları yapmalarının kolaylaştırılması amacıyla üniversite-KOBİ iş birliğinin teşvik edilmesi ve KOBİ'lere sağlanan üniversitelerin sahip oldukları altyapıyı kullanma imkânlarının artırılması gerekmektedir.
- thal edilen yüksek teknolojili savunma sanayii ürünlerin yazılımlarının yerleştirilmesi çabalarının artırılması gerekmektedir.
- Ülkemizin internet üzerinden tehditlere karşı savunmasının güçlendirilmesi için etkin bir siber güvenlik stratejisi geliştirmesi ve savunma sanayimizin siber güvenlik yatırımları yapmalarının teşvik edilmesi gerekmektedir.

F4. BİLİŞİM

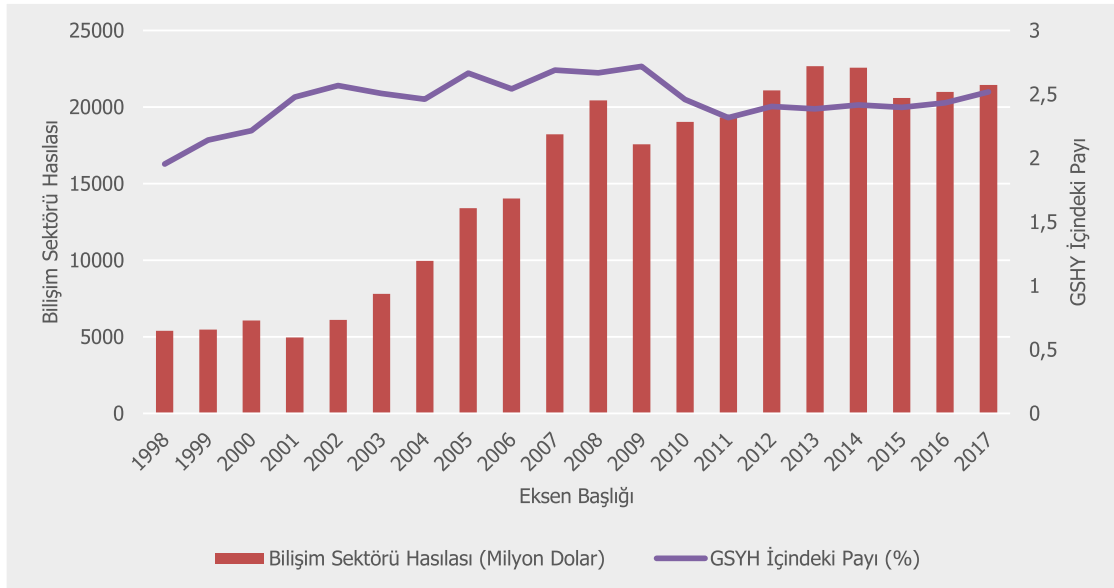
Bilişim; kurulum maliyetleri düşük, nitelikli istihdama olanak veren, yüksek katma değerli ve çevreci üretim yapan bir sektördür. Bilişim sektörüne yapılan yatırımlar sektörde büyüme yaratmasının ve nitelikli personel istihdamını artırmasının yanında, üretilen ürünlerin diğer firmalarca kullanılması sonucu ekonomide genel bir verimlilik artışına yol açmaktadır. Dünyanın 17. büyük ekonomisi olan ve küresel üretimin yüzde 1 kadarını yapan Türkiye, bilişim sektöründe yüzde 0,75'lik payı ile bu oranın altında kalmaktadır. Bunun yanında bilişim sektörü yetenek yoğun bir sektör olarak tanımlanmakta ve yetişmiş insan gücü sektörün en önemli kaynağı durumundadır. Fikrî ve sınai haklar konusundaki cezaların caydırıcılıktan uzak olması bilişim sektörünün büyümesini engellemektedir. Yazılım sektörünün en büyük alıcısının devlet olduğu düşünüldüğünde, kamu ihalelerinde yerli yazılım firmalarına öncelik tanınarak sektör desteklenmelidir.

Bilişim sektörü diğer sektörlerle kıyasla kurulum maliyetlerinin düşük olması, nitelikli istihdama olanak vermesi, yüksek katma değerli ve çevreci üretim yapması sebebiyle bütün devletlerce önemsenmektedir. Türkiye de bilişimin önemini fark etmekte geç kalmamış ve bu sektörü, 1989 yılında hazırlanan 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda öncelikli bir sektör olarak belirlemiştir. Fakat ekonomimizde sonraki dönemlerde yaşanan sıkıntılar sebebiyle bu sektöre yeterli ilgi gösterilememiştir. Bilişim sektörü için 2023 yılında 160 milyar dolarlık büyüklük ve GSYH içinde yüzde 8'lik pay hedefini koyan ülkemizin hedeflerini gerçekleştirmek için bu sektörün karşı karşıya olduğu sorunları çözmesi, büyümesinin önündeki engelleri kaldırması ve teşviklerle desteklemesi gerekmektedir.

Günümüzde ülkelerin küresel düzeyde rekabet edebilmesinin yolu ucuz ve kaliteli üretimden geçmektedir. Türkiye'nin ucuz ve kaliteli üretim için emek yoğun ve eski teknoloji kullanan üretim tarzını terk etmesi, teknoloji ağırlıklı bir üretim yapısına geçiş yapmasına ihtiyaç vardır. Bilişim sektörüne yapılan yatırımlar sektörde büyüme yaratmasının ve nitelikli personel istihdamını artırmasının yanında, üretilen ürünlerin diğer firmalarca kullanılması sonucu ekonomide genel bir verimlilik artışına yol açmaktadır. ABD'nin 1990'larda yakaladığı yüksek verimlilik artışı ve ekonomik büyüme, bilgisayarın firmalarca yaygın şekilde kullanılmasına bağlanmaktadır (Oliner ve Sichel, 2000; Jorgenson, Dale ve Stiroh, 2000; Whelan, 2000). Benzer şekilde Türkiye için yapılmış çalışmalarda da bilişim sektöründeki yüzde 1'lik büyümenin, ekonomide yüzde 1,8'lik bir büyümeye yol açtığı görülmüştür. 2023 yılı için Türkiye'nin 2 trilyon dolarlık GSYH ve 160 milyar dolarlık bilişim sektörü

hedefi göz önüne alındığında, bilişim sektörünün toplam faktör verimliliğine olan katkısının ekonomik değerinin 71 milyar dolar olacağı hesaplanmaktadır (Özyiğit, 2012).

Dünyada 1970’lerde ortaya çıkan bilişim sektörü, hızlı teknolojik ilerlemenin ve bilişimin hayatın her alanına nüfuz etmesinin sonucu olarak, International Data Corporation (IDC) tahminlerine göre 2017 yılında 4,8 trilyon dolarlık büyüklüğe ulaşmıştır (Comptia, 2018). Aşağıdaki Şekil 78 Türkiye’de bilişim sektörünün yıllar itibarıyla gelişimini göstermektedir. Sektörün dünyadaki gelişimine ve Türkiye’nin son yıllardaki ekonomik büyümesine paralel olarak, ülkemiz bilişim sektörü 1998 yılındaki 5,4 milyar dolarlık hasılasını 2017 yılında 21,4 milyar dolara çıkarmıştır. Bununla birlikte bilişim sektörünün GSYH içindeki payının son 20 yıllık sürede yüzde 2,5 seviyesini geçememiş olması ülkemizin yüzde 8 hedefinden uzakta olduğunu göstermektedir. Dünyanın 17. büyük ekonomisi olan ve küresel üretimin yüzde 1 kadarını yapan Türkiye, bilişim sektöründe yüzde 0,75’lik payı ile bu oranın altında kalmaktadır. Bu durum Türkiye’nin bilişim sektöründe hâlen büyük bir büyüme potansiyeli olduğunu göstermektedir (Özyiğit, Ulusoy, Özlale ve Yaveroğlu, 2012). Sahip olduğu genç nüfus, dinamik bir yapısı olan bilişim alanında Türkiye’ye önemli bir avantaj sağlamaktadır. Giderek yaşanan Avrupa ülkelerinin bilişim ihtiyaçları göz önüne alındığında, Türkiye’nin Avrupa’nın yazılım merkezi olması mümkün görülmekte ve bu alanda büyük bir ihracat potansiyeli taşıdığı düşünülmektedir (Kocamış, 2014).

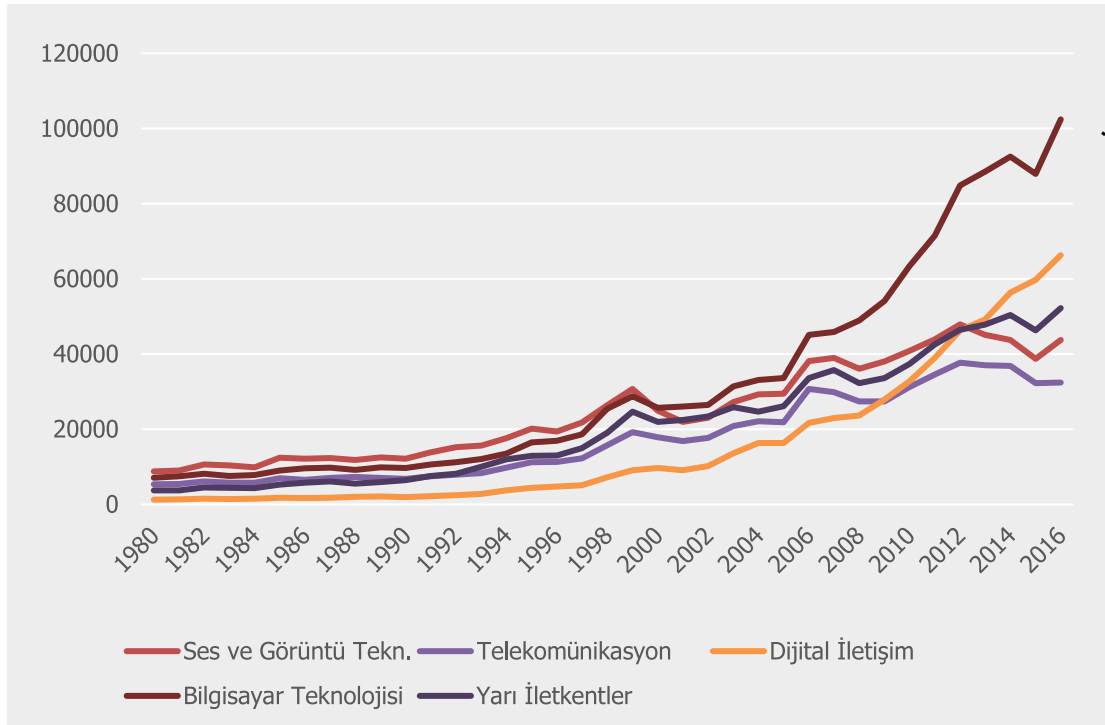
Şekil 78. Bilişim Sektörü Hasılası ve GSYH İçindeki Payı.

TÜİK verilerinden oluşturulmuştur.

Bilişim sektörünün sıralanan faydalarına rağmen, özellikle Avrupa ülkelerine kıyasla Türkiye’de bilişim teknolojisi kullanımı oldukça düşük seviyede kalmaktadır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri haneler ve firmalarca bilgisayar ve internete erişimin maliyetlerin alım gücüne kıyasla yüksek oluşudur. Bu sebeple özellikle bilgisayar ve internet erişimi üzerindeki vergilerin düşürülmesinin sektörün büyümesi ve ürünlerinin kullanımının yaygınlaşması üzerinde olumlu etkisi olacaktır (İmamoğlu ve Soybilgen, 2014).

Diğer sektörlerle kıyasla bilişim sektörünün kurulum maliyetleri özellikle yazılım alanında oldukça düşük seviyededir. Bunun yanında bilişim sektörü yetenek yoğun bir sektör olarak tanımlanmakta ve yetişmiş insan gücü sektörün en önemli kaynağı durumundadır. Türkiye’de üniversitelerin bilgisayar mühendisliği bölümlerinde yaklaşık 500 öğretim üyesi görev yapmakta ve ilgili bölümlerden yılda ortalama 8000 kadar öğrenci mezun olmaktadır. Toplam öğretim üyesi ve yıllık mezun sayıları, üniversitelerin ilgili bölümlerindeki alt yapı eksiklikleri ile birlikte değerlendirildiğinde, bilişim sektörünün ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan gücünü hem nicelik hem de nitelik olarak karşılamaktan uzak olduğumuz görülecektir (Hanbay vd., 2017; Dinçer vd., 2003). Bu sebeple üniversitelerde yeni bilgisayar ve elektronik mühendisliği bölümlerinin açılması ve var olan bölümlerin laboratuvar, öğretim üyesi gibi altyapı eksikliklerinin giderilmesi gerekmektedir. Bunların yanında ülkemizin bilişim alanında ihtiyaç duyduğu beşerî sermayeyi artırma amacıyla ilköğretim seviyesinde kodlama derslerinden başlayarak eğitimin her alanına entegre edilmesi, vatandaşların bilgisayar okuryazarlıklarının artırılması ve bu alanda doktora seviyesindeki çalışmaların çeşitli burslarla desteklenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

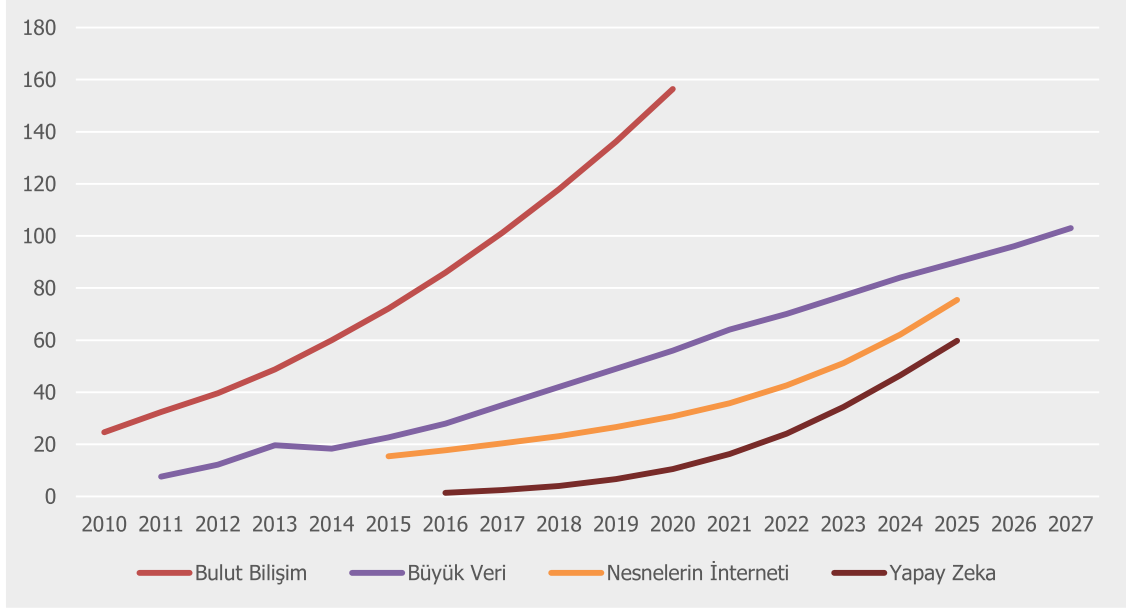
20. yüzyılda mekanik ve analog teknolojilerden dijitalle geçen dünyamızda bu alanda yapılan araştırmalarda büyük artış kaydedilmiş ve hayatımıza her gün yeni bir bilişim ürünü girmeye başlamıştır. Aşağıdaki Şekil 79 teknoloji alanlarına göre 1980-2016 yılları arasında dünyada alınan patent sayılarını göstermektedir. Bilişim teknolojileri alanındaki patent sayısının özellikle 2000 yılından sonra hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Son yıllarda kendinden sıkça bahsettiren yapay zekâ, büyük veri, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi teknolojiler bilişim alanında yapılan Ar-Ge faaliyetlerinin ve bahsi geçen patentlerin hayata geçmesiyle mümkün olmuştur.

Şekil 79. Teknolojilerine Göre Dünyada Alınan Toplam Patent Sayıları.

World Intellectual Property Organization verilerinden oluşturulmuştur.

Dünya için bu yeni teknolojilerin yarattığı ekonomik büyüklük de her geçen gün artmaktadır. Şekil 80 büyük veri, yapay zekâ, nesnelerin interneti ve bulut bilişimin dünyadaki toplam piyasa büyüklüklerini göstermektedir. Yapılan piyasa kestirimlerine göre, dünya için görece yeni olan bu teknolojilerin piyasa büyüklüğü gelecekte katlanarak artacaktır. Türkiye'nin hızla gelişen bu teknolojilerde dünyadan geri kalmaması gerekmektedir. Bu sebeple bu alanlarda faaliyet gösteren firmalara özel önem verilmesi, teşviklerle desteklenmesi ve üniversitelerde bu alanlarda araştırma yapılmasının özendirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Şekil 80. Büyük Veri, Yapay Zekâ, Nesnelerin İnterneti ve Bulut Bilişimin Piyasa Büyüklükleri (Milyar Dolar).

Statista verilerinden oluşturulmuştur.

Kocamış ve Güngör (2014) teknoloji sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin Ar-Ge harcamaları ile şirketin kârlılık değerleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiş, Ar-Ge harcamalarındaki bir birimlik artışın şirketin faaliyet kârını 3,26 birim artırdığını göstermiştir. Bilişim şirketlerindeki Ar-Ge faaliyetlerinin teşviki önem arz etmekle birlikte, bilişim sektörünün maliyetli Ar-Ge yatırımları sonucunda ürettiği ürünler çok ciddi sahtecilik ve kopyalanma sorunu ile karşı karşıyadır. Marron ve Steel'in (2000) araştırmasına göre Türkiye'nin yüzde 87'lik korsan yazılım kullanma oranı dünyadaki en yüksek oranlardan biridir. Türkiye'deki yüksek sahtecilik oranlarının, bilişim firmalarının yatırım yapma ve ürün geliştirmelerini engelleyen en önemli sorunlardan olduğu, bilişim sektörünü ilgilendiren yasal mevzuatın çağın gereklerini yakalayamadığı değerlendirilmektedir. Özellikle fikrî ve sınai haklar konusundaki cezaların caydırıcılıktan uzak olması bilişim sektörünün büyümesini engellemektedir. Bu sebeple fikrî ve sınai hakları koruyucu, çağın gereklerine uygun yasal düzenlemeler ile caydırıcı cezaların getirilmesi ve titizlikle uygulanması gerekmektedir.

2017 verilerine göre 18,8 milyar TL'lik büyüklüğü ile yazılım endüstrisi toplam bilişim sektörünün yüzde 16'sını oluşturmaktadır (TÜBİSAD, 2017). Bununla birlikte Türkiye'nin hâlen küresel düzeyde üretim ve

ihracat yapan bir yazılım firmasının bulunmaması bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Yazılım sektörünün en büyük alıcısının devlet olduğu düşünüldüğünde, kamu ihalelerinde yerli yazılım firmalarına öncelik tanınması sektörün desteklenmesi için faydalı olacaktır. Ayrıca, dünyada özellikle kamu kurumlarında kullanımı yaygınlaşan açık kaynak kodlu yazılımlar (AKKY), üzerinde strateji geliştirilmesi gereken diğer bir alandır. AKKY kullanımı kamu kuruluşları için esneklik, yüksek güvenlik ve performans ve düşük lisans maliyetleri gibi birçok avantajı beraberinde getirecektir (Kalkınma Bakanlığı, 2012). TÜBİTAK tarafından geliştirilen ve birçok ödüle layık görülen Pardus işletim sistemi bu alandaki çok başarılı bir uygulamadır. Bu işletim sisteminin, geliştirilmesine daha fazla kaynak ayrılması ve teknik destek imkânlarının artırılması ile kullanımı yaygınlaşacaktır.

Teknoloji geliştirme bölgeleri (teknopark), 2001 yılında çıkarılan kanunla kurulmaya başlanmıştır. Üniversite-sanayi iş birliğini geliştirmek, bu iş birliğinin sonucunda yaratılacak sinerji ile yüksek teknoloji ve katma değerli üretimi artırmak bu kuruluşların kurulma amaçlarındandır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının verilerine göre hâlihazırda 81 adet olan teknoparklarda bulunan 5068 adet firmanın yarıya yakını bilişim sektöründe faaliyet göstermektedir. Bilişim sektörünün toplam hacminin yüzde 14'ü ve toplam ihracatının yüzde 62'si teknoparklarda bulunan firmalarca yapılmıştır. Teknoparkların Türkiye'nin bilişim sektörüne olan katkısı ve sektörün geleceği açısından önemi açıktır. Teknokentler bünyesinde faaliyet gösteren firma ve araştırmacı sayılarının artırılması ve yeni teknokent yatırımları için özellikle üniversitelerin desteklenmesi, teknokent kurulumu için daha fazla kaynak ayrılması ve teknokentlerdeki kuluçka merkezlerine erişimin kolaylaştırılması gerekmektedir.

Bilişim sektörünün toplam hacminin yüzde 14'ü ve toplam ihracatının yüzde 62'si teknoparklarda bulunan firmalarca yapılmıştır.

DEĞERLENDİRME VE GELECEĞE BAKIŞ

Türkiye bilişim sektörünün GSYH içindeki payının son 20 yıllık sürede yüzde 2,5 seviyesini geçememiş olması ülkemizin yüzde 8 hedefinden uzakta olduğunu göstermektedir.

Sahip olduğu genç nüfus, dinamik bir yapısı olan bilişim alanında Türkiye'ye önemli bir avantaj sağlamaktadır. Avrupa ülkelerine kıyasla Türkiye'de bilişim teknolojisi kullanımı ve sektörün ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücü yetersiz kalmaktadır.

Her boyuttaki küresel rekabetin merkezinde olan bilişim sektörünün geleceğin Türkiye'sinde istenilen düzeye erişebilmesi için aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Üniversitelerde yeni bilgisayar ve elektronik mühendisliği bölümlerinin açılması ve var olan bölümlerin laboratuvar, öğretim üyesi gibi altyapı eksikliklerinin giderilmesi gerekmektedir.
- İlkokul seviyesinde kodlama derslerinden başlayarak bilişimin eğitimin her alanına entegre edilmesi, vatandaşların bilgisayar okur yazarlıklarının artırılması ve bu alandaki doktora seviyesinde çalışmaların desteklenmesi gerekmektedir.
- Yapay zekâ, büyük veri, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi alanlarda faaliyet gösteren firmalara özel önem verilmesi, bu firmaların teşviklerle desteklenmesi ve üniversitelere bu alanlarda araştırma yapılması için kaynak aktarılması gerekmektedir.
- Kamu ihalelerinde yerli yazılım firmalarına öncelik tanınması ve Pardus işletim sisteminin geliştirilmesine daha fazla kaynak ayrılması gerekmektedir.
- Yeni teknokent yatırımları için üniversitelerin teşvik edilmesi, teknokent kurulumu için daha fazla kaynak ayrılması ve teknokentlerdeki kuluçka merkezlerine erişimin kolaylaştırılması gerekmektedir.

SONUÇ

Ekonomi gibi hayatın her boyutunu kapsayan bir alandaki ilerleme aynı zamanda diğer bütün alanlardaki ilerlemelerin de anahtarı olabilir. Bu rapor geleceğin Türkiye'sinde ekonomik yapıya dair bir vizyon önerisidir. Sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem büyüme perspektifi üzerine inşa edilen bu vizyon, Türkiye ekonomisinin bazı temel boyutlarına ilişkin tespitler, gelecek öngörüler ve politika önerilerinden oluşmaktadır. Burada sunulan gelecek vizyonu sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem büyümenin kesişiminde yer almaktadır.

Elinizdeki raporun iki temel mesajından söz edilebilir. Bunlardan ilki, yeni dönemdeki politikaların uzun dönemli bir gelecek vizyonu ile oluşturulmalarının önemidir. İkincisi ise genel kanaatin aksine sosyal adalet ve sürdürülebilirliğin, kısa dönem büyümenin aksine, uzun dönem ekonomik büyüme ile çelişmediği iddiasıdır. Ortaya koyduğumuz geleceğin ekonomisi vizyonunun diğer boyutları ise nüfus dinamikleri ve işgücü, İslami finans, geleceğin Türkiye'sinde dış ticaret ve stratejik sektörlerdir. Her bir bölümde mevcut durumun tespiti yapıldıktan sonra bir gelecek vizyonu sunulmuştur.

Gelecek dönemde bütün dünya ile birlikte Türkiye'yi de etkileyecek üç temel trend söz konusudur. Bunlardan ilki küresel üretim ve ticaretin Avrupa ve Kuzey Amerika'dan Asya'ya kaymasıdır. Bu trend çeşitli bölgesel ve küresel gerilimlere zemin hazırlamaktadır. Ticaretin ve üretimin ağırlık merkezinin coğrafi olarak yer değiştirmesinin özellikle uluslararası ticaret boyutunda önemli sonuçları olacaktır.

İkinci önemli küresel trend Endüstri 4.0 olarak adlandırılan üretim teknolojisindeki büyük dönüşümdür. Üretim süreçlerinin büyük ölçüde otomasyonu anlamına gelen bu dönüşüm sadece vasıfsız çalışanları değil orta seviyede belirli nitelikteki çalışanları da etkileyecektir. Yeni dönemde bu dönüşüme azami uyum sağlayacak bir iş gücüne ve bu işgücünü oluşturacak bir eğitim sistemine ihtiyaç söz konusudur.

Küresel ekonomiyi ciddi düzeyde etkileyeceği tahmin edilen üçüncü küresel trend iklim değişikliğidir. Uluslararası iş birliğine bağlı olarak etkilerinin belirli ölçülerde sınırlanabilmesi mümkün olabilese de, mevcut durumda küresel iklim değişikliğinin tamamen durdurulması mümkün görülmemektedir. Ortaya çıkacak küresel ısınmadan dünyanın bütün bölgeleri eşit düzeyde etkilenmeyecektir. Türkiye küresel ısınmanın etkilerinin en fazla yaşanacağı Akdeniz havzasında bulunmaktadır. Özellikle tarım ve hayvancılığın küresel ısınmadan en fazla etkilenecek sektörlerden olacağı tahmin edilmektedir. Bu nedenle küresel ısınmanın getirdiği olumsuzluklarla başa çıkabilmek için ekonominin ve şehirlerimizin bu olumsuzluklara azami uyum sağlayacak şekilde dönüştürülmesi gerekmektedir.

Bu raporun genel bakış açısı uzun dönem büyüme, sosyal adalet ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişki üzerinden sunulmuştur. Buradaki temel perspektif bu üç olgunun birbirlerinin alternatifleri değil birbirlerinin tamamlayıcıları olduğu şeklindedir. Uzun dönem ekonomik büyümeyi, ülke ekonomisinin üretim kapasitesindeki artış olarak tanımlıyoruz. Bu anlamda kısa dönem büyümeden farklıdır. Kısa dönem büyüme daha çok talep artışından kaynaklanır. Uzun dönem büyüme ise tasarruflara ve bu tasarruflarla yapılacak yatırımlarla gerçekleşir. Uzun dönem büyümenin üç temel itici gücünden bahsedilebilir. Bunlar beşerî sermaye, yatırımlar ve toplam faktör verimliliğidir.

Türkiye'nin bugüne kadarki uzun dönem büyüme performansı gelişmiş ülkelerin maddi refah düzeyine ulaşabilmek için yeterli değildir. Bu nedenle önümüzdeki dönemde ekonomik hedef olarak uzun dönem büyümeye odaklanılması gerekmektedir. Bu doğrultuda beşerî sermayeyi geliştirecek, yatırımları dışa bağımlı olmaktan kurtaracak ve toplam faktör verimliliğini artıracak politikalar gereklidir.

Beşerî sermaye uzun dönem ekonomik büyümenin en önemli itici gücüdür. Geleceğin Türkiye'sinde ekonominin temel becerilere sahip, hayat boyu öğrenmeyi benimsemiş ve adaptasyon yeteneği üst seviyede olan bir işgücüne ihtiyacı olacaktır. Endüstri 4.0'ın istihdamdaki olumsuz etkilerini asgari düzeye indirgeyebilmek ve üretimdeki dönüşüme ayak uydurabilmek için eğitim sistemi yeni dönemin işgücünü oluşturabilecek şekilde dönüştürülmelidir. Eğitim sisteminin amacı, bireylere belirli bir mesleği öğretmek yerine, matematik, teknoloji okuryazarlığı, nitelikli okuma, sözlü ve yazılı iletişim gibi temel becerilerin, ahlaki değerlerin önemsendiği ortamlarda kazandırılması olmalıdır.

Uzun dönem büyümenin önemli bir boyutunu teşkil eden fiziksel sermaye yatırımlarının dış kaynaklarla finanse edilmesini önleyecek tedbirlere ihtiyaç vardır. Bu amaçla iç tasarrufları artırmak için yeni ve etkili politikalara ihtiyaç vardır. Tasarrufları artırmaya dönük politikalar tasarlanırken nüfusun yaş dağılımının göz önünde bulundurulması önem taşımaktadır. Bunun yanında yapılacak yatırımların üretken ve ticareti yapılabilir ürünler üreten sektörlerle yöneltilmesi için gerekli politikalar geliştirilmelidir.

Uzun dönem büyümenin en önemli kaynağı üretime giren girdilerin toplam verimliliğini ifade eden toplam faktör verimliliğidir. Toplam faktör verimliliğini belirleyen en önemli iki unsur ise teknolojik ilerleme ve kurumsal yapıdır. Teknolojik ilerleme ekonomideki Ar-Ge ve girişimcilik faaliyetlerinin bir sonucudur. Türkiye'nin mevcut durumdaki en önemli sorunu araştırmacı sayısındaki düşüklüktür. Üniversitelerde ve özel sektörde araştırmacı istihdamını teşvik edecek politikalara ihtiyaç vardır. Bu noktada yükseköğretim sisteminin personel rejiminin, üretkenliği teşvik edecek şekilde dönüştürülmesi gerekmektedir. Teknolojik ilerlemenin diğer bir unsuru girişimciliktir. Girişimcilik ekonomiye yaptığı diğer katkıların yanında, Ar-Ge faaliyetlerini teşvik ve geliştirilen teknolojilerin üretim süreçlerine dâhil edilmesinde en önemli rolü üstlenmektedir. Araştırmalar girişimcilik niyeti açısından dünya ve Avrupa ortalamasından daha yüksek bir endeks puanına sahip olmasına rağmen Türkiye'deki girişimcilerin yenilik yaratma ve istihdam kapasiteleri dünya ve Avrupa ortalamasının altındadır. Türkiye'nin girişimcilik ekosistemini geliştirecek politikalara ihtiyacı vardır.

Uzun dönem büyüme perspektifi sosyal adaletten taviz vermek anlamına gelmemektedir. Sosyal adalet ve uzun dönem büyüme birbirlerini destekleyen olgulardır. Uzun dönem büyümenin getireceği refah artışı toplumun sosyal adalet taleplerini artırmaktadır. Sosyal adaletin sağlanması ise uzun dönem büyümeyi sağlayan kurumsal yapıların inşasına ve geliştirilmesini kolaylaştırmaktadır. Burada sosyal adaleti ekonomideki bireylerin kendilerini gerçekleştirmeleri için eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olması şeklinde tanımlanmaktadır. Bu açıdan eşitsizlikler sosyal adaletin hem kaynağı hem sonucu olabilmektedir. Türkiye, OECD ülkeleri arasında gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu dördüncü ülkedir. Gelir ve servet eşitsizliklerinin azaltılabilmesi için adil ve etkili bir vergi sistemine ihtiyaç vardır. Bu nedenle vergi sisteminde köklü reformlar yapılması gerekmektedir. Bunun yanında eğitimdeki fırsat eşitsizliklerinin azaltılması için eşitleyici politikalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Uzun dönem büyümenin aynı zamanda sürdürülebilir olması gerekmektedir. Sürdürülebilir büyüme, gelecek nesillerin refahından ödün verilmeden ekonomik büyümenin sağlanmasıdır. Küresel ısınma sürdürülebilir bir ekonomi için en önemli risklerden biridir. Küresel iklim değişikliğini azaltabilmek için uluslararası iş birlikleri ile birlikte düşük karbon salımlı üretim teknolojilerinin benimsenmesi önemli-

dir. Ayrıca küresel ısınmanın ortaya çıkaracağı yeni koşullara azami derecede uyum sağlamak için ise tarım ve hayvancılık sektöründe gerekli dönüşümün gerçekleştirilmesi ve şehirlerin sürdürülebilir hâle getirilmesi gerekmektedir.

Geleceğin Türkiye ekonomisinde demografik dinamikler ve işgücünün durumu en kritik alanlardan biri olacaktır. Mevcut veriler ve yapılan projeksiyonlar Türkiye nüfusunun yaşlanmaya başladığını göstermektedir. Diğer yandan üretimdeki teknolojik dönüşümden kaçınılabilmenin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Bu iki faktör birleştiğinde ortaya çıkabilecek sorunlarla başa çıkabilmek için gelecekteki işgücünün şimdiden hedeflenmesi gerekmektedir. Türkiye bağımlı nüfusun en düşük olduğu, “demografik armağan” olarak adlandırılan bir dönemden geçmektedir. Yaklaşık 2050’li yıllara kadar sürecek olan bu dönem, çalışma çağındaki nüfus oranının en yüksek olduğu dönemdir. Demografik armağan döneminden azami düzeyde faydalanabilmek için işgücüne katılımı artıracak politikalara ihtiyaç vardır. Diğer yandan, ilk aşamasına girdiğimiz Endüstri 4.0 dalgası birçok sektördeki işgücünü tehdit etmektedir. Üç aşamada tamamlanacağı öngörülen Endüstri 4.0’ın sadece vasıfsız işgücünü değil, belirli vasıflara sahip işgücünü de tehdit edeceği anlaşılmaktadır. Üretim süreçlerinde ve işgücü piyasasında köklü dönüşümlere neden olacağı beklenen bu otomasyon devrimine azami seviyeye uyum sağlayacak bir işgücü oluşturabilmek için şimdiden radikal reformlara ihtiyaç vardır. Özellikle eğitim sisteminde zihniyet dönüşümüne zemin hazırlayacak yapısal reformlar gerekmektedir. Eğitim sisteminin bireylere meslek kazandırma hedefinden uzaklaşarak, hızlı öğrenilebilir ve analiz becerileri yüksek, moral değerlere sahip bireyler yetiştirmeyi hedeflemesi gerekmektedir.

Geleceğin Türkiye’de Ekonomi vizyonunda İslami finans modelinin adil, sürdürülebilir ve uzun dönem büyüme perspektifi içerisinde önemli bir yere oturtuyoruz. Önümüzdeki dönemde sosyal adalet, sürdürülebilirlik ve uzun dönem büyüme hedefleri açısından bu finans modelinin ekonomideki payının artırılması gerekmektedir. Dünyadaki görünümüne benzer biçimde, ülkemizde de katılım bankacılığı, yakın geçmişte önemli bir büyüme performansı sergilemiş ve finans sektörü içinde ağırlığını artırmıştır. Bununla birlikte İslami finans kurumlarının toplam finans sektörü içerisindeki payının arzulanan düzeyde olmadığı görülmektedir. Geleceğin Türkiye’de İslami finansın, arzulanan seviyeye getirilmesi için izlenecek politikaları; banka dışı finansal aracılığın geliştirilmesi, katılım bankacılığının geliştirilmesi ve İslami finansın prensipleri ile uyumun güçlendirmesi olarak üç grupta değerlendirmek mümkündür. Her üç grupta da uzun dönemli politikalara ihtiyaç vardır.

Türkiye ekonomisinin dış ticaret boyutuna bakıldığında iki ana tespit öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki ihracatta bugüne kadar istenilen seviyeye gelinememiş olmasıdır. Bu durum ihracatın ithalatı karşılama oranının düşük olmasına ve yapısal bir cari açık problemine yol açmaktadır. İhracatımız büyük ölçüde ithalata bağımlıdır. Bu konuda özellikle enerji ve yatırım malları öne çıkmaktadır.

Dış ticaret ile ilgili ikinci tespit ise, ihracatımızın teknoloji yoğunluğunun düşük olması ve ihracata dönük üretimimizin dünya katma değer zincirinde düşük katma değer bölgesinde yer almasıdır. Bu durum Endüstri 4.0 dalgasıyla birleştiğinde oldukça sorunlu bir alan ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye’nin çokça telaffuz edilen orta gelir tuzağından kurtulmasının en önemli gerekliliği olan sürdürülebilir ve kaliteli büyüme, üretimde teknoloji yoğunluğu yüksek bir üretim ve ihracat yapısına geçişle mümkündür. Mevcut ihracat kompozisyonunun teknoloji ağırlıklı olarak değişmesi elzemdir. Bunun için öncelikle araştırma geliştirme faaliyetlerinin daha fazla desteklenmesi ve “stem” (fen, teknoloji, mühendislik, matematik) eğitim programlarına daha fazla kaynak ayrılması gerekmektedir. Diğer yandan ürün çeşitliliğini artırmaya yönelik politikalar hayata geçirilmelidir. İhracatta ürün çeşitliliğinin artması ge-

lecekte yeni teknolojileri yakalamada ve yeni ürünler üretebilmede avantaj sağlayacaktır. Firmaları yeni ürünler üretmeye yönelik teşvik edebilmek için yeni bir ürünü ilk defa üreten firmanın en yüksek teşvik alması sağlanmalıdır.

Üretimin en önemli aktörlerinden olan KOBİ'lerin yurt içi üretime yaptıkları katkı nispetinde dış ticarete katkı yapamadıkları görülmektedir. Bu durum mevcut büyük firmaların daha rekabetçi bir seviyeye yükseldiklerini göstermektedir. Büyük firmaların sermaye yoğun ürünlerde nispi yenilikçilik avantajına sahipken, küçük firmalar daha çok beceri yoğun ve yenilikçi sektörlerde nispi avantaja sahiptir. Ayrıca yapılan çalışmalar küçük firmaların ihracata katkısının uzun dönemde daha değerli olduğunu göstermektedir. Yasal düzenlemelerin orta büyüklükteki firmalara daha fazla yük bindirdiği ve bu yapının orta büyüklükteki firmaları zorladığı tespit edilmiştir. KOBİ'lerin ihracata daha fazla katkı sağlamaları için yasal ortamın düzenlenmesi ve bu firmalara özel teşviklerin hayata geçirilmesi önemlidir. Özellikle uluslararası deneyimi az olan ve uluslararasılaşmanın erken aşamalarında olan KOBİ'lerin teşvik sistemlerinde hedeflenmesi önemi kazanımlar sağlayabilir.

Geleceğin Türkiye'sinde ekonomik yapının hızlı uzun dönem büyümeyi sağlayabilmesi için belirli stratejik sektörler için özel önem verilmelidir. Burada ele alınan sektörler tarım ve hayvancılık, enerji, savunma ve bilişimdir. Tarım ve hayvancılık sektöründeki en önemli sorunun düşük verimlilik olduğu görülmektedir. Tarımdaki arazi ve işletme büyüklüğünün ölçek ekonomilerinden yararlanmak için yeterince büyük olmaması, sertifikalı tohum kullanılmaması gibi sebeplerle verimlilik düşüktür. Hayvancılıkta ise yüksek girdi fiyatları, düşük verimli yerli ırkların tercih edilmesi, işletmelerin sürü büyüklüğü bakımından etkinlikten uzak olması ve teknolojik yeniliklerden yeterince faydalanmaması sebebiyle verimlilik önemli derecede düşmektedir. Bu nedenle tarım ve hayvancılığa yönelik politikalar tasarlanırken üretim miktarlarına değil, verimliliğe odaklanılmalıdır. Verimliliği etkileyen en önemli hususlardan biri işletme büyüklüğüdür. Tarım arazilerinin küçük ve parçalı birimlerden oluşması, tarım sektörünün en büyük problemlerinden biridir. Parçalı ve küçük arazilerin birleştirilmesinin teşvik edilmesi ve gerektiğinde zorlayıcı yasal düzenlemelere ihtiyaç vardır. Bunun yanında tarımda nitelikli tohum fiyatlarının makul seviyede tutulması, temininin kolaylaştırılması, kullanımının sağladığı avantajlar konusunda çiftçilerin bilgilendirilmesi gerekmektedir.

Enerji sektörü öncelik verilmesi gereken bir diğer sektördür. Artan gelir ve sanayileşme sebebiyle önümüzdeki dönemde Türkiye'nin enerji ihtiyacı katlanarak artacaktır. Sanayileşme hedefini gerçekleştirilmesi, üretim maliyetleri açısından küresel düzlemde rekabet edebilmesi için Türkiye'nin dışa bağımlılığı az, ucuz ve temiz enerji teminini başarması gerekmektedir.

Türkiye hidrolik ve yenilenebilir enerji kaynakları bakımından büyük bir potansiyel taşımakta fakat bu potansiyeli yeterince değerlendirememektedir. Enerjide arz güvenliği ve sürdürülebilir büyümeyi destekleyecek bir enerji sektörü için en önemli girdilerden olan doğal gazda, ithal edilen ülke sayısının artırılması ve doğal gaz depolama tesislerinin kapasitesinin artırılması gereklidir. Türkiye'nin yenilenebilir enerji potansiyelinden etkin biçimde yararlanması için gerekli yatırımları hızla gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bunlara ilaveten, yenilenebilir enerji teknolojileri alanındaki dışa bağımlılığını azaltmak amacıyla kamu, özel sektör ve üniversitelerin birlikte Ar-Ge yatırımları yapmalarının desteklenmesi gerekmektedir.

Savunma sektörü temelde iki önemli hususiyeti nedeniyle stratejik sektör olarak değerlendirilmiştir. Bunlardan birincisi, bulunduğu bölge itibarıyla birçok ülkeye kıyasla daha önemli hâle gelen millî güvenlik açısından stratejik olmasıdır. İkincisi ise teknolojik ilerlemede liderlik yapabilme potansiyeli açısından stratejik bir yere sahip olmasıdır. Savunma sanayiinde yapılan Ar-Ge faaliyetlerinin diğer sektörlerdeki

gelişmeleri de desteklediği bilinmektedir. Türkiye'nin savunma sanayii firmaları ham madde tedarikinde ağırlıklı olarak ithalata bağımlıdır. Bu bağımlılığın azaltılması millî güvenlik açısından da önemlidir.

Dinamik yapıları ve esneklikleri sebebiyle KOBİ'ler teknoloji yoğun bir sektör olan savunma sanayiinin ürün geliştirme süreçlerine hız ve etkinlik kazandırmaktadır. KOBİ'lerin savunma sanayii sektöründe alt yüklenici olarak daha fazla rol alması bu açıdan faydalı olacaktır. KOBİ'lerin yüksek maliyetli Ar-Ge yatırımları yapmalarının kolaylaştırılması amacıyla üniversite-KOBİ iş birliğinin teşvik edilmesi ve KOBİ'lere sağlanan üniversitelerin sahip oldukları altyapıyı kullanma imkânlarının artırılması gerekmektedir.

Stratejik olarak değerlendirilen diğer bir sektör olan bilişim sektörü, diğer sektörlerle kıyasla kurulum maliyetlerinin düşük olması, nitelikli istihdama olanak vermesi, yüksek katma değerli ve çevreci üretim yapması sebebiyle bütün devletlerce önemsenmektedir. Bilişim sektörüne yapılan yatırımlar sektörde büyüme yaratmasının ve nitelikli personel istihdamını artırmasının yanında, üretilen ürünlerin diğer firmalarca kullanılması sonucu ekonomide genel bir verimlilik artışına yol açmaktadır.

Her boyuttaki küresel rekabetin merkezinde olan bilişim sektörünün geleceğin Türkiye'sinde istenilen düzeye erişebilmesi için üniversitelerde yeni bilgisayar ve elektronik mühendisliği bölümlerinin açılması ve var olan bölümlerin laboratuvar, öğretim üyesi gibi altyapı eksikliklerinin giderilmesi gerekmektedir. Ayrıca yapay zekâ, büyük veri, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi alanlarda faaliyet gösteren firmalara özel önem verilmesi, teşviklerle desteklenmesi ve üniversitelerde bu alanlarda araştırma yapılması için kaynak aktarılması gerekmektedir. Bütün bunların yanında işgücünün Endüstri 4.0'ın ikinci ve üçüncü aşamalarına hazırlayabilmek açısından, ilkökul seviyesinde kodlama derslerinden başlayarak bilişimin eğitimin her alanına entegre edilmesi, vatandaşların bilgisayar okuryazarlıklarının artırılması ve bu alanda mevcut ve var olacak doktora seviyesindeki çalışmaların desteklenmesi gerekmektedir.

Geleceğin Türkiye'sinde ekonomiyi toplum refahını artıracak, sosyal adaleti geliştirecek ve gelecek nesillerin refahından ödün vermeyecek bir şekilde inşa edebilmek için bu raporda ortaya konulan politika önerilerinin sunulan bütüncül vizyon çerçevesinde değerlendirilmesi ve buna göre tasarlanması gerekmektedir. Politika yapıcılarının politikaların tasarlanma aşamasında net bir vizyon ile hareket etmesi ve politikaların kanıta dayalı olarak geliştirilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Acemoglu, D. (1995). Reward structures and the allocation of talent. *European Economic Review*, 39(1), 17–33. *ScienceDirect*: [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(94\)00014-q](https://doi.org/10.1016/0014-2921(94)00014-q) adresinden alınmıştır.

Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2001). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation. *American Economic Review*, 91(5), 1369–1401. DOI: 10.1257/aer.91.5.1369

Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. In *Handbook of economic growth*, 1A, 385–472. DOI: 10.1016/s1574-0684(05)01006-3

Acemoglu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2012). The colonial origins of comparative development: An empirical investigation: Reply. *American Economic Review*, 102(6), 3077–3110. DOI: 10.1257/aer.102.6.3077

Acemoğlu, D. ve Robinson, J. A. (2012). *Ulusların düşüşü: Güç, zenginlik ve yoksulluğun kökenleri* (F. R. Veliöğlu, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.

Acemoğlu, D. ve Üçer, M. (2015). Rolling Back Reform has Led to Malaise in Turkey. *Financial Times*: <https://www.ft.com/content/681a81d6-c74a-11e4-8e1f-00144feab7de> adresinden alınmıştır.

Acs, Z. J., Szerb, L. ve Lloyd, A. (2018). *Global entrepreneurship index. Washington, DC: The Global Entrepreneurship and Development Institute*.

Ada, M. (2018). *NATO üyesi ülkelerin siber güvenlik stratejileri açısından incelenmesi. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara: Gazi Üniversitesi*.

Adamopoulos, T. (2008, Nisan). Land inequality and the transition to modern growth. *Review of Economic Dynamics*, 11(2), 257-282. DOI: 10.1016/j.red.2007.07.004

Adamopoulos, T. ve Akyol, A. (2009, Ekim). *Relative Underperformance Alla Turca. Review of Economic Dynamics*, 12(4), 697-717. DOI: 10.1016/j.red.2009.02.002

Akgündüz, Y. E., Van den Berg, M. VE Hassink, W. (2018). The impact of the Syrian refugee crisis on firm entry and performance in Turkey. *The World Bank Economic Review*, 32(1), 19-40.

Al-Jarhi, M. A. (2009). *Islamic finance an efficient & equitable option. The Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank*: <https://www.isfin.net/sites/isfin.com/files/islamic-finance-an-efficient-equitable-option.pdf> adresinden alınmıştır.

Alomar, I. (2006). *Financial intermediation in muslim community: Issues and problems [MPRA Makalesi, No. 8298]. MPRA*: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/8298/> adresinden alınmıştır.

Altug, S. ve Firat, M. C. (2018). Borrowing constraints and saving in Turkey. *Central Bank Review*, 18(1), 1–11. *ScienceDirect*: <https://doi.org/10.1016/j.cbrev.2018.01.002> adresinden alınmıştır.

Altug, S., Filiztekin, A. ve Pamuk, Ş. (2008). Sources of long-term economic growth for Turkey, 1880-2005. *European Review of Economic History*, 12(3), 393–430. *OXFORD Academic*: <https://doi.org/10.1017/s1361491608002293> adresinden alınmıştır.

Amurgo-Pacheco, A., ve Pierola, M. D. (2008). Patterns of export diversification in developing countries: intensive and extensive margins. *The World Bank*: <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4473> adresinden alınmıştır.

Angrist, J. D. ve Adriana, D. K. (2003). Protective or counter-productive? Labour market institutions and the effect of immigration on EU Natives. *Economic Journal*, 113(488), F302–F331.

Aras, O. N. ve Öztürk, M. (2011). Reel ekonomiye katkıları bakımından katılım bankalarının kullandığı fonların analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 167-179.

Arntz, M., Gregory, T. ve Zierahn, U. (2016). The risk of automation for jobs in OECD countries [OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 189]. Paris: OECD Yayıncılık. OECD iLibrary: <https://doi.org/10.1787/5jlz9h56dvq7-en> adresinden alınmıştır.

- Asutay, M. (2011, Eylül). *An Introduction to Islamic Moral Economy (IME)*. Durham Islamic Finance Autumn School organizasyonunda sunulan çalışma. İstanbul. Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB): <http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/DIFAS-2011-IST-PR%2001-ASUTAY.pdf> adresinden alınmıştır.
- Asutay, M. (2012). *Conceptualising and locating the social failure of islamic finance: Aspirations of islamic moral economy vs. the realities of islamic finance*. *Asian and African Area Studies*, 11(2), 93-113.
- Asutay, M. (2013). *Islamic moral economy as the foundation of islamic finance*. C. Valentino (Ed.), *Islamic Finance In Europe: Towards A Plural Financial System* (s. 64-65). Camberley: Edward Elgar Publishing.
- Asutay, M. ve Ergeç, H. E. (2013, Eylül). *Financial development and economic performance Nexus in the case of islamic and conventional banks in Turkey: An empirical analysis*. 9th International Conference on Islamic Economics and Finance konferansında sunulan makale. İstanbul.
- Ataseven, Y. ve Güneş, E. (2008). *Türkiye’de işlenmiş organik tarım ürünleri üretimi ve ticaretindeki gelişmeler*. Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 22(2), 25-33.
- Atıyas, İ. ve Bakış, O. (2014, Ağustos). *Aggregate and sectoral TFP growth in Turkey: A growth accounting exercise*. İktisat İşletme ve Finans, 29(341), 9-36. DOI: 10.3848/iif.2014.341.4019
- Avcı, T. ve Aktaş, M. (2015). *Katılım bankalarının kar payı ödemeleri ile mevduat bankalarının faiz ödemeleri birbirlerine yakın olmasının nedenleri*. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(4), 41-51.
- Aydemir, A. ve Kırdar, M. G. (2017). *Low wage returns to schooling in a developing country: Evidence from a major policy reform in Turkey*. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 79(6), 1046-1086.
- Aydemir, A. ve Yazıcı, H. (2017). *Intergenerational education mobility and the level of development: Evidence from Turkey [IZA Discussion Papers, No. 11164]*. Institute for the Study of Labor (IZA): <https://ideas.repec.org/p/iza/izadps/dp11164.html> adresinden alınmıştır.
- Ayub, M. (2017). *İslami Finansı Anlamak* (S. A. Çürük ve R. Parlakkaya, Ed. ve Çev.). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Bağcı, H. ve Kurç, Ç. (2017). *Turkey’s strategic choice: Buy or make weapons?*. *Defence Studies*, 17(1), 38-62.
- Bahar, D. ve Rapoport, H. (2018). *Migration, knowledge, diffusion and the comparative advantage of nations*. *The Economic Journal*, 128(612), F273-F305.
- Banerjee, A., Mookherjee, D., Munshi, K. ve Ray, D. (2001). *Inequality, control rights, and rent seeking: Sugar cooperatives in Maharashtra*. *Journal of Political Economy*, 109(1), 138–190. *The University of Chicago Press Journals*: <https://doi.org/10.1086/318600> adresinden alınmıştır.
- Barro, R. ve Lee, J. (2013). *A New Data Set of Educational Attainment in the World, 1950-2010*. *Journal of Development Economics*, 104, 184-198. DOI: 10.1016/j.jdeveco.2012.10.001.
- Becker, G. (1962). *Investment in human capital: A theoretical analysis*. *Journal of Political Economy*, 75, 493–513.
- Benedikter, R. (2011). *European answers to the financial crisis: Social banking and social finance roland*. *Researchgate*: <https://www.researchgate.net/publication/248388817> adresinden alınmıştır.
- Bloom, D. ve Canning, D. (2001). *Parsimonious estimation of age structure effects* [Research in Economics and Finance]. Belfast Queen’s University Belfast.
- Bloom, D. ve Williamson, J. (1998). *Demographic transitions and economic miracles in emerging Asia*. *The World Bank Economic Review*, 12(3), 419-455.
- Bloom, D., Canning, D. ve Sevilla, J. (2003). *The demographic dividend: A new perspective on the economic consequences of population change*. Rand Corporation: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/2007/MR1274.pdf adresinden alınmıştır.
- Burke, M., Hsiang, S. M. ve Miguel, E. (2015, Kasım). *Global non-linear effect of temperature on economic production*. *Nature*, 527, 235-239. DOI: 10.1038/nature15725
- Card, D. (1990). *The impact of the Mariel boatlift on the Miami labor market*. *ILR Review*, 43(2), 245–257.
- Cecchetti, S. G. ve Kharroubi, E. (2012). *Reassessing the impact of finance on growth [BIS Working Papers, No. 381]*. Bank for International Settlements: <https://www.bis.org/publ/work381.pdf> adresinden alınmıştır.

- Ceritoglu, E., Yunculer, H. B. G., Torun, H. ve Tumen, S. (2015). *The impact of Syrian refugees on natives' labor market outcomes in Turkey: Evidence from a quasi-experimental design* [IZA Discussion Papers, No. 9348]. DOI: 10.1186/s40173-017-0082-4
- Ceritoğlu, E. ve Eren, O. (2015). *İşgücüne Katılım Oranı Öngörülleri* [TCMB Ekonomi Notları, 7]. <https://econpapers.repec.org/paper/tcbeconot/1507.htm> adresinden alınmıştır.
- Chapra, M. U. (1992). *Islam and the economic challenge, the islamic foundation and the international institute of islamic thought* [Islamic Economics Series, No. 17]. The Islamic Foundation ve The International Institute of Islamic Thought. http://ierc.sbu.ac.ir/File/Article/Islam%20and%20the%20Economic%20Challenge_93524.pdf adresinden alınmıştır.
- Chong, B. S., ve Liu, M.-H. (2009). Islamic banking: Interest-free or interest- based?. *Pacific-Basin Finance Journal*, 17(1), 125–144. *ScienceDirect*: <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2007.12.003> adresinden alınmıştır.
- Cingano, F. (2014, Aralık). *Trends in income inequality and its impact on economic growth. Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD)*. DOI: 10.1787/5jxjncwvx6j-en
- CompTIA. (2018, Ocak). *Research Report: IT Industry Outlook 2018. CompTIA*: <https://www.comptia.org/resources/it-industry-outlook-2018> adresinden alınmıştır.
- Çatal, M. F. (2007). Bölgesel kalkınmada küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİ) Rolü. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 333-352.
- Çevik, S. ve Charap, J. (2011, Temmuz). *The behaviour of conventional and islamic bank deposit returns in Malaysia and Turkey* [IMF Working Paper, No. 11-156]. Washington, DC: International Monetary Fund.
- Çınar, Y. ve Göksel, T. (2010). İhracatta bölgesel çeşitlendirme ve istikrar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(2), 29-58.
- Dağistan, H. (2013). *Türkiye jeotermal kaynak aramaları, kullanımı ve sürdürülebilirliğinin sağlanması. MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, (15), 1-10.
- Dahduli, M. S. (2009, 1 Eylül). *Islamic banking and economic development*. SSRN: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1616624> adresinden alınmıştır.
- Dar, H. A. ve Presley, J. R. (2000). Lack of profit loss sharing in islamic banking: Management and control imbalances. *International Journal of Islamic Financial Services*, 2(2), 1–9.
- Del Carpio, X. V. ve Wagner, M. C. (2015). *The impact of Syrian refugees on the Turkish labor market* [Policy Research Working Paper, No. 7402]. Washington, DC: World Bank.
- Demircan, V., Binici, T. ve Zulauf, C. R. (2010). Assessing pure technical efficiency of dairy farms in Turkey. *Agricultural Economics*, 56(3), 141-148.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ). (2016). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. <http://www.dsi.gov.tr/stratejik-planlama/faaliyet-raporlari> adresinden alınmıştır.
- Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ). (2017). *2017 Yılı Faaliyet Raporu*. <http://www.dsi.gov.tr/stratejik-planlama/faaliyet-raporlari> adresinden alınmıştır.
- Dietz, S. ve Stern, N. (2015, Mart). Endogenous growth, convexity of damage and climate risk: How nordhaus framework supports deep cuts in carbon emissions. *The Economic Journal*, 125(583), 574-620. DOI: 10.1111/eoj.12188
- Dinçer, H., Dinçer, P., Burdurlu, H. ve Haciveliöğlü, İ. (2003). *Türkiye'de EEB mühendislik eğitimi*. Elektrik, Elektronik ve Bilgisayar Mühendislikleri Eğitimi 1 Ulusal Sempozyumu s.198-200, Ankara
- Dolman, M., Jukema, G., ve Ramaekers, P. (2019). De Nederlandse landbouwexport 2018 in breder perspectief (No. 2019-001). Wageningen Economic Research.
- Dura, C. (1987). *Tarımın türk ekonomisinin gelişmesine katkısı bugün ve yarın*. İstanbul: Enka Vakfı Yayınları.
- Duran, H. E. ve Erdem, U. (2017). *Regional inequality and international trade in Turkey: A dynamic spatial panel approach*. *AIZ ITU Journal of the Faculty of Architecture*, 14(3), 25-39.
- Economic Intelligence Unit (EIU). (2015). *Long-tem macroeconomic forecasts: Key trends to 2050* [Special Report].
- Ehrlich, P. (1968). *The population bomb*. New York: Ballantine.
- Ekonomi Bakanlığı. (2012). *2023 İhracat stratejisi ve eylem planı*. http://geka.gov.tr/Dosyalar/o_1adq0ifbp1ic11m4nlc81rpsr178.pdf adresinden alınmıştır.
- Ekonomi Bakanlığı. (2016). *Girdi tedarik stratejisi eylem planı 2017-2019*. http://geka.gov.tr/Dosyalar/o_1adq0ifbp1ic11m4nlc-

81rpsr178.pdfadresinden alınmıştır.

Erdem, E. ve Yücel, A. G. (2015). *Türk tarım sektöründe tohumluk kullanımı ve verimlilik ilişkisi üzerine bir uygulama*. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 10(2), 90-106.

Erdoğan, M. M. ve Ünver, C. (2015, Kasım). *Türk iş dünyasının Türkiye'deki Suriyeliler konusundaki görüş beklenti ve önerileri*. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK).

Ergeç E. H. ve Asutay, M. (2018). *Kar payı ve mevduat faizi ilişkisinde neden ve sonuçlar*. Bilimevi İktisat Dergisi, 1(1), 70-90.

Ergeç, E. H. ve Arslan, B. G. (2013). *Impact of interest rates on islamic and conventional banks: The case of Turkey*. Applied Economics, 45(17), 2381-2388.

Ergeç, E. H., Kaytancı, B. G. ve Toprak, M. (2014). *Katılım bankaları müşterilerinin bankacılık sistemi kullanım tercihleri: Mevduat bankaları için İslami bankacılık penceresi*. Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 6(2), 53-90.

Errico, L. ve Farahbaksh, M. (1998). *Islamic banking: Issues in prudential regulations and supervision (s. 1-32)* [IMF Working Paper, No. 30]. www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp9830.pdf adresinden alınmıştır.

Eurostat. (2015). *Farm Structure Statistics*. Lüksemburg: Eurostat.

Faostat (FAO). (2009). *Food and Agriculture Organization of the United Nations [Statistical databases]*. <http://www.fao.org/statistics/tr/> adresinden alınmıştır.

Federico, G. (2010). *Feeding the world: An economic history of agriculture, 1800-2000 (C. 34)*. Princeton: Princeton University Press.

Friedberg, R. M. (2001). *The impact of mass migration on the Israeli labor market*. Quarterly Journal of Economics, 116(4), 1373-1408.

Galor, O., Moav, O. ve Vollrath, D. (2009). *Inequality in landownership, the emergence of human-capital promoting institutions, and the great divergence*. Review of Economic Studies, 76(1), 143-179. OXFORD Academic: <https://doi.org/10.1111/j.1467-937x.2008.00506.x> adresinden alınmıştır.

"GDP: One of the Great Inventions of the 20th Century." [PDF] (2000, Ocak). *Survey of Current Business*, 80(1), 6. https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/SCB/2000-09/SCB_012000.pdf adresinden alınmıştır.

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB). (2017). *2017 Yılı Faaliyet Raporu*. https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanlik_Faaliyet_Raporlari/2017.pdf adresinden alınmıştır.

Global Entrepreneurship Monitor (GEM). (2016, Haziran). *Global Entrepreneurship Monitor 2015/2016*. DOI: 10.13140/RG.2.2.16068.42883

Global Innovation Index. (2018). *Analysis: Explore the interactive database of the GII 2018 indicators*. <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator> adresinden alınmıştır.

Goel, R. J., Payne, J. E. ve Ram, R. (2008). *R&D expenditures and U.S. Economic growth: A disaggregated approach*. Journal of Policy Modeling, 30(2), 237-250.

Gökalp, Z. ve Çakmak, B., (2015, 9-11 Haziran). *Atık su arıtmada yapay sulak alan teknolojileri ve uygulamada karşılaşılan sorunlar*. 1. Ulusal Biyosistem Mühendisliği Kongresi'nde sunulan makale. Bursa.

Gürlük, S. & Turan, Ö. (2008). *Dünya gıda krizi: Nedenleri ve etkileri*. Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 22(1), 63-74.

Hackett, C., Connor, P., Stonawski, M., Skirbekk, V., Potancoková, M. ve Abel, G. (2015). *The future of world religions: Population growth projections, 2010-2050*. Washington, DC: Pew Research Center.

Hâldun, İ. (2012). *Mukaddime. (II). [Metinde Mukaddime'den yapılan alıntı Kamuran Gökdağ tarafından çevrilmiştir.]* (A. A. Vâfi). Kahire: Dâru Nehdati Mısır.

Hall, R. E., ve Jones, C. I. (1999, Şubat). *Why do some countries produce so much more output per worker than others?* The Quarterly Journal of Economics, 114(1), 83-116. DOI: 10.1162/003355399555954

Hanbay, K., Bayraktar, M. Y. ve Üzen, H. (2017, Ekim). *Evaluation of BS and MS level computer engineering education*. 2017 International Conference On Computer Science and Engineering konferansında sunulan makale. Antalya.

Hanushek, E. A. (2016). *Will more higher education improve economic growth?* Oxford Review of Economic Policy, 32(4), 538-552.

- Hanushek, E. A. ve Wößmann, L. (2007). *The role of education quality for economic growth*. Washington, DC: The World Bank.
- Haron, S. ve Ahmad, N. (2000). *The effects of conventional interest rates and rate of profits on funds deposited with islamic banking system in Malaysia*. *International Journal of Islamic Financial Services*, 1(4), 1-7.
- Hassan, M. K. ve Kayed, R. N. (2009). *The global financial crisis, risk management and social justice in islamic finance*. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 1(1), 33-58
- Hausmann, R. ve Hidalgo, C. A. (2011). *The network structure of economic output*. *Journal of Economic Growth*, 16(4), 309-342.
- Herrington, M. ve Kew, P. (2017). *Global entrepreneurship monitor: Global report 2016/17*. *Global Entrepreneurship Research Association (GERA)*: <https://www.gemconsortium.org/report/49812adresinden> alınmıştır.
- Hidalgo, C. A. ve Hausmann, R. (2009). *The building blocks of economic complexity*. *Proceedings Of The National Academy of Sciences*, 106(26), 10570-10575.
- Hidalgo, C., Klinger, B., Barabasi, A. L. ve Hausman, R. (2007). *The product space conditions the development of nations*. *Science*, 317(5837), 482-48.
- Hijioka, Y., Lin, E., Pereira, J. J., Corlett, R. T., Cui, X., Insarov, G. E., Lasco, R. D., Lindgren, E. ve Surjan, A. (2014). *Asia. V. R. Barros, C. B. Field, D. J. Dokken, M. D. Mastrandrea, K. J. Mach, T. E. Bilir, M. Chatterjee, K. L. Ebi, Y. O. Estrada, R. C. Genova, B. Girma, E. S. Kissel, A. N. Levy, S. MacCracken, P. R. Mastrandrea, and L. L. White (Ed.), Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part B: Regional Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change içinde (s. 1327-1370)*. Birleşik Krallık, Cambridge ve New York, NY: Cambridge University Press.
- Hisamoglu, E. (2014). EU membership, institutions and growth: The case of Turkey. *Economic Modelling*, 38, 211–219.
- Hoşgör, Ş. ve Tansel, A. (2010). *2050'ye doğru nüfusbilim ve yönetim: Eğitim, iş gücü, sağlık ve sosyal güvenlik sistemlerine yansımalar*. TÜSİAD.
- Hunt, J. (1992). The impact of the 1962 repatriates from Algeria on the French labor market. *ILR Review*, 45(3), 556–572.
- International Energy Agency (IEA). (2017). *World energy outlook 2017*. <https://www.iea.org/weo2017/adresinden> alınmıştır.
- International Islamic Financial Market. (2018). IIFM Sukuk Report 2018. Malezya, Kuala Lumpur. http://www.iifm.net/about_iifm/iifm-annual-sukukadresinden* alınmıştır.
- International Monetary Fund (IMF). (2017a). Islamic finance and the role of the IMF. www.imf.org/external/themes/islamicfinance adresinden* alınmıştır.
- International Monetary Fund (IMF). (2017b, 5 Ocak). *Ensuring financial stability In countries with islamic banking* <https://www.imf.org/~/media/Files/Publications/PP/PP-Ensuring-Financial-Stability-in-Countries-with-Islamic-Banking.ashx> adresinden alınmıştır.
- Iqbal, Z. (1997, Haziran). *Islamic financial systems*. *Finance & Development*, 42-45. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1997/06/pdf/iqbal.pdf> adresinden alınmıştır.
- Islamic Financial Services Board. (2018). Islamic financial services industry stability report. Malezya, Kuala Lumpur: https://www.ifsb.org/download.php?id=4811&lang=English&pg=/index.php* adresinden alınmıştır.
- Islamic Center of the Capitol District (ICCD). (2014). *Islamic finance development report 2014 harmony on the horizon*. Thomson Reuters: http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/Islamic_Finance_Development_Report_2014.pdf adresinden alınmıştır.
- İmamoğlu, Z. ve Soybilgen, B. (2014). *Türkiye'de bilişim teknolojisi ve ekonomi [Politika notu]*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi.
- İmrohoroğlu, A., İmrohoroğlu, S. ve Üngör, M. (2013, Mart). *Agricultural productivity and growth in Turkey*. *Macroeconomic Dynamics*, 18(5), 998-1017. DOI: 10.1017/s1365100512000727
- Jobarteh, M. ve Ergeç, E. H. (2017). *Islamic finance development and economic growth: Empirical evidence from Turkey*. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 4(81), 31-47.
- Jorgenson, D. W. ve Stiroh, K. J. (2000). *U.S. Economic growth in the new millennium*. *Brookings Papers On Economic Activity*, 1, 125-211.

- Kaplan, H. ve Tur, F. (2013). İhracatta pazar kompozisyonundaki değişimin dış talep göstergesine etkisi. *Ekonomik Yaklaşım*, 24(86), 29-53.
- Kaplan, H. ve Tur, F. (2017). Türkiye’de ihracatın sektör ve pazar çeşitliliği çerçevesinde yaşadığı yapısal dönüşüm. *Ege Academic Review*, 17(1), 59-74.
- Kasri, R. A. ve Kassim, S. H. (2009). Empirical determinants of saving in the islamic banks: Evidence from Indonesia. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 22(2), 181-201.
- Kassim, S., Majid, M. A. ve Yusof, R. M. (2009). Impact of monetary policy shocks on conventional and islamic banks in a dual banking system: Evidence from Malaysia. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 30, 41–58.
- Kaya, H. K. ve Küçükşahin, Y. (2018). Türkiye’de büyüme ve istihdam ilişkisi: 2005-2016 dönemi. *Bilimevi İktisat*, 10, 10-26.
- Kaytancı, B. G., Ergeç, E. H. ve Toprak, M. (2013). Katılım bankası müşterilerinde bankacılık ürün ve hizmetlerine yönelik memnuniyet: Türkiye örneği. *International Conference on Eurasian Economies konferansında sunulan makale. Rusya, St. Petersburg.*
- Kelley, A. (2001). The population debate in historical perspective: Revisionism revised. N. Birdsall, A. C. Kelley ve S. W. Sinding (Ed.), *Population Matters: Demographic Change, Economic Growth, and Poverty in the Developing World* içinde (s. 24-54). Oxford: Oxford University Press.
- Kenanoğlu, Z. ve Karahan, Ö. (2002). Policy implementations for organic agriculture in Turkey. *British Food Journal*, 104(3/4/5), 300-318.
- Khan, M. S. (1986, Mart). *Islamic interest-free banking: A theoretical analysis. IMF Staff Papers*, 33(1), 1-27.
- Khan, M. S. ve Mirakhor, A. (1990). *Islamic banking: experiences in the islamic republic of Iran and in Pakistan. Economic Development and Cultural Change*, 38(2), 353-375.
- Kia, A. ve Darrat, A. F. (2007). Modeling money demand under the profit-sharing banking scheme: Evidence on policy invariance and long-run stability. *Global Finance Journal*, 18(1), 104–123.
- Kilit, G. (2014). Türkiye’de tarım büyürken sorunlar azalıyor mu? [İKV Değerlendirme Notu 89]. <https://www.ikv.org.tr/images/files/Degerlendirme%20%20notu%2089.pdf> adresinden alınmıştır.
- Kimura, F., Kitoh, A., Sumi, A., Asanuma, J., ve Yatagai, A. (2007). Downscaling of the global warming projections to Turkey [The final report of the research project on the impact of climate changes on agricultural production system in arid areas]. ICCAP: http://www.chikyu.ac.jp/P-C09/ICCAP/ICCAP_Final_Report/2/1-climate_sg.pdf adresinden alınmıştır.
- Kocamış, U. T. ve Güngör, A. (2014). Türkiye’de Ar-Ge harcamaları ve teknoloji sektöründe Ar-Ge giderlerinin kârlılık üzerine etkisi: Borsa İstanbul uygulaması. *Maliye Dergisi*, 166, 127-138.
- Koç, İ., Eryurt, M. A., Adalı, T. ve Seçkiner, P. (2010). *Türkiye’nin demografik dönüşümü. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.*
- Kovats, R. S., Valentini, R., Bouwer, L. M., Georgopoulou, E., Jacob, D., Martin, E., Rounsevell, M. ve Soussana, J.-F. (2014). Europe. V. R. Barros, C. B. Field, D. J. Dokken, M. D. Mastrandrea, K. J. Mach, T. E. Bilir, M. Chatterjee, K. L. Ebi, Y. O. Estrada, R. C. Genova, B. Girma, E. S. Kissel, A. N. Levy, S. MacCracken, P. R. Mastrandrea ve L. L. White (Ed.), *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part B: Regional Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* içinde (s. 1267-1326). Birleşik Krallık, Cambridge ve New York, NY: Cambridge University Press.
- KPMG (2018). *Sektörel Bakış- Enerji Raporu. https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2018/02/sectorel-bakis-2018-enerji.pdf* adresinden alınmıştır.
- Kurucu, A. A. (2017). *Türkiye’nin yenilenebilir enerji potansiyelinin hesaplanması. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(8), 1-22.
- Kuznets, S. (1960). Population change and aggregate output. Ansley J. Coale (Ed.), *Universities–National Bureau Committee for Economic Research, Demographic and Economic Changes in Developed Countries* içinde (s. 324-351). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kuznets, S. (1967). Population and economic growth. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 111, 170–193.
- Kuznets, S. (1971). *Prize Lecture. The Nobel Prize: https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1971/kuznets/lecture/* adresinden alınmıştır.

- Küçük, G. (1996). *Türkiye’de hidroelektrik potansiyeli üzerine bir değerlendirme. TMMBOB I.* www.emo.org.tr/ekler/d47c903a-d66558c_ek.pdf adresinden alınmıştır.
- Lall, S. (2000). The Technological structure and performance of developing country manufactured exports, 1988. *Oxford development studies*, 28(3), 337-369.
- Lee, R. D. ve Reher, D. S. (2011). *Demographic transition and its consequences.* Population and Development Review, 37, 1-275.
- Lee, R. ve Mason, A. (2011, 28 Şubat). *Population aging and the generational economy.* Edward Elgar Publishing. https://www.ebook.de/de/product/34922079/population_aging_and_the_generational_economy.html adresinden alınmıştır.
- Maddison, A. (2007). *Contours of the World Economy 1–2030 AD: Essays in Macro-economic History.* Oxford: Oxford University Press.
- Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA). (2017). Dünyada ve Türkiye’de uranyum ve toryum.*
- Malthus, T. R. (2007). *Essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society with remarks on the speculation of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers.* <http://name.umdl.umich.edu/004860797.0001.000> adresinden alınmıştır.
- Marron, D. B. ve Steel, D. G. (2000). Which countries protect intellectual property? The case of software piracy. *Economic Inquiry*, 38(2), 159-174.
- Mason, A. (2005, Ağustos). *Demographic transition and demographic dividends in developed and developing countries.* United Nations expert group meeting on social and economic implications of changing population age structures toplantısında sunulan makale. Meksika.
- Mason, A. ve Lee, R. (2006). Reform and support systems for the elderly in developing countries: Capturing the second demographic dividend. *Genus*, 62(2), 11-35.
- Massey, D. S. ve Zenteno, R. M. (1999). The dynamics of mass migration. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 96(9), 5328-5335. PNAS: <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.96.9.5328> adresinden alınmıştır.
- Matthews, R. ve Tlemsani, I. (2010). The financial tower of babel: roots of crisis. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 3(4), 334-350.
- Mills, P. S. ve Presley, J. R. (1999). *Islamic finance: Theory and practice.* London: Macmillan.
- Moore, F. C. ve Diaz, D. B. (2015, Ocak). *Temperature impacts on economic growth warrant stringent mitigation policy.* *Nature Climate Change*, 5, 127-131. DOI: 10.1038/nclimate2481
- Murphy, K. M., Shleifer, A. ve Vishny, R. W. (1991). *The allocation of talent: Implications for growth.* *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 503. OXFORD Academic: [doi.org/10.2307/2937945](http://dx.doi.org/10.2307/2937945) adresinden alınmıştır.
- Murphy, K. M., Shleifer, A. ve Vishny, R. W. (1993). Why is rent-seeking so costly to growth? *The American Economic Review*, 83(2), 409–414. JSTOR: <http://www.jstor.org/stable/2117699> adresinden alınmıştır.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance.* Cambridge : Cambridge University Press.
- North, D. C. ve Robert, P. T. (1973, 30 Temmuz). *Rise of the western world.* Cambridge : Cambridge University Press. https://www.ebook.de/de/product/2783175/douglass_c_north_rise_of_the_western_world.html adresinden alınmıştır.
- North, D. C. ve Thomas, R. P. (2009). *The rise of the western world (23. Baskı).* New York, NY: Cambridge University Press.
- Oliner, S. D. ve Sichel, D. E. (2000). *The resurgence of growth in the late 1990s: Is information technology the story?* *Journal of Economic Perspectives*, 14(4), 3-22.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2015). *Trade in Value Added: Turkey.*
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2016). *Income inequality update.* <http://www.oecd.org/social/OECD2016-Inequality-Update-Figures.xlsx> adresinden alınmıştır.
- ORSAM. (2015, Ocak). *Suriyeli mültecilerin Türkiye’ye ekonomik etkileri: Sentetik bir modelleme* [Rapor No. 196]. ORSAM.
- Özdemir, M. ve Aslan, H. (2017). *Türkiye’de islami finansın dönüşümünün ekonomi politikası.* SETA.
- Özgüler, V. C. (2018). *Kitlesel göçlerin emek piyasalarına etkisi: Türkiye’deki Suriyeliler.* *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 74, 77-102.

- Özmen, E. (2014). Reel döviz kuru ve Türkiye dış ticaret dinamikleri. *Economic Research Center Working Papers in Economics*, 14(12), 1-138.
- Özyiğit, Ö., Ulusoy, G., Özlale, Ü. ve Yaveroğlu, T. (2012). *Information and Communication Technologies on the Road to 2023 [Teknik Rapor]*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi: http://research.sabanciuniv.edu/23989/1/YASED_Deloitte_2023_ict_on_the_road_to_2023_targets.pdf adresinden alınmıştır.
- Peri, G. (2012). The effect of immigration on productivity: Evidence from US states. *Review of Economics and Statistics*, 94(1), 348-358.
- PricewaterhouseCoopers (PwC). (2017). *The long view: How will the global economic order change by 2050*. <https://www.pwc.com/gx/en/world-2050/assets/pwc-the-world-in-2050-full-report-feb-2017.pdf> adresinden alınmıştır.
- PricewaterhouseCoopers (PwC). (2018). *Will robots really steal our jobs? An international analysis of the potential long term impact of automation*. <http://www.appg-ai.org/wp-content/uploads/2018/02/international-impact-of-automation-feb-2018.pdf> adresinden alınmıştır.
- Psacharopoulos, G. ve Patrinos, H. A. (2018). Returns to investment in education: a decennial review of the global literature. *Education Economics*, 26(5), 445-458.
- Research Institute of Organic Agriculture (FiBL). (2017). *The World Of Organic Agriculture 2017*.
- Rodrik, D., Subramanian, A. ve Trebbi, F. (2004, Haziran). Institutions rule: The primacy of institutions over geography and integration in economic development. *Journal of Economic Growth*, 9(2), 131-165. DOI: 10.1023/b:joeg.0000031425.72248.85
- S&P Global Ratings. (2018). *Islamic finance outlook 2018 edition*. <https://www.spratings.com/documents/20184/4521646/Islamic+Finance+2018+Digital-1.pdf/cf025a76-0a23-46d6-9528-cccde80e84c8> adresinden alınmıştır.
- Sala-i-Martin, X. X. (1996). Regional cohesion: Evidence and theories of regional growth and convergence. *European Economic Review*, 40(6), 1325-1352. ScienceDirect: [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(95\)00029-1](https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00029-1) adresinden alınmıştır.
- Sans, P. ve Combris, P. (2015). World meat consumption patterns: An overview of the last fifty years (1961-2011). *Meat Science*, 109, 106-111. DOI: 10.1016/j.meatsci.2015.05.012
- Savunma Sanayii Müsteşarlığı (SSM). (2016). *Stratejik Plan 2017-2021*.
- Sayın, C., Altunkaya, M., Taşçıoğlu, Y., Oya, S. A. V. ve Kvasoğlu, İ. (2017). Türkiye’de toprak parçalanması ve miras hukuğu. *Mediterranean Agricultural Sciences*, 30(3), 213-218.
- Schultz, T. (1963). *Economic value of education*. New York: Columbia University Press.
- Simon, J. (1981). *The Ultimate Resource*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Spence, M. (1973). Job market signalling. *Quarterly Journal of Economics*, 87(3), 355-374.
- Spence, M. (1979). Signalling, screening and information. S. Rosen (Ed.), *Studies in labor markets* içinde, s. 319-357, Chicago: Chicago University Press.
- Stefanova, A. ve Popov, D. (2013). *Black Clouds Looming. How Turkey’s Coal Spree is Threatening Local Economies in the Black Sea [Greenpeace Bankwatch Report]*. <https://bankwatch.org/sites/default/files/BlackCloudsLooming-TurkeyCoal.pdf> adresinden alınmıştır.
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). (2017). *Year Book 2017*. <https://www.sipri.org/sites/default/files/2017-09/yb17-summary-eng.pdf> adresinden alınmıştır.
- Sukmana, R. ve Kassim, S. H. (2010). Roles of the Islamic banks in the monetary transmission process in Malaysia. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 3(1), 7-19.
- Şahanoğulları, N. (2014). *Labor Income and Consumption Age Profiles: The Economic Lifecycle For Turkey [Doktora tezi]*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Şişman, D. (2017). Küreselleşme, kriz ve savunma sanayi. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 237-223 ,(1)39.
- TEİAŞ. (2017). *Türkiye elektrik enerjisi talep projeksiyonu raporu*. https://www.teias.gov.tr/sites/default/files/2018-02/Taleprapor_2017.pdf adresinden alınmıştır.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2012). *Kamuda açık kaynak kodlu yazılım kullanımı [Çalışma Raporu No. 4]*.
- Tanrıvermiş, H. ve Akdoğan, I. (2007). *The use of certified seeds of improved wheat varieties in farms and the contributions of*

certified seed usage to enterprise economies: the case of Ankara province in Turkey. *Pakistan Journal of Biological Sciences: PJBS*, 10(24), 4339-4353.

Tansel, A. (1994). *Wage employment and earnings and returns to schooling for men and women in Turkey. Economics of Education Review*, 13(4), 305–320.

Tansel, A. (2012). *2050'ye doğru nüfusbilim ve yönetim: işgücü piyasasına bakış*. İstanbul: TÜSİAD.

Taşdemir, M. ve Dama, A. (2016). *Konut rantının ekonomik ve sosyal maliyetleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

The Observatory of Economic Complexity (OEC). (t.y.). <https://atlas.media.mit.edu/en/> adresinden alınmıştır.

Tol, R. S. J. (2009). The economic effects of climate change. *Journal of Economic Perspectives*, 23(2), 29–51. <https://doi.org/10.1257/jep.23.2.29>

Tol, R. S. J. (2018). The economic impacts of climate change. *Review of Environmental Economics and Policy*, 12(1), 4–25. American Economic Association: <https://doi.org/10.1093/reep/rex027> adresinden alınmıştır.

Toros, H. (2016). *A comparison of writing improvement in a traditional approach class and a process approach class as measured through contextual cohesive devices [Doktora tezi]*. Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Trabelsi, M. A. (2011). *The impact of the financial crisis on the global economy: Can the islamic financial system help?. The Journal of Risk Finance*, 12(1), 15-25.

Turra, C. M. ve Queiroz, B. L. (2005, Temmuz). *Before it's too late: Demographic transition, labor supply, and social security problems in Brazil*. United nations expert group meeting on social and economic implications of changing population age structures toplantısında sunulan makale. Meksika.

Türkcan, K. (2014). *Investigating the role of extensive margin, intensive margin, price and quantity components on Turkey's export growth during 1998-2011*, Working Papers 2/2014 : Turkish Economic Association.

Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği (TÜBİSAD). (2017). *Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü 2017 pazar verileri*.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2016). *Tarımsal işletme yapı araştırması, 2016*.

Türkiye Katılım Bankaları Birliği. (2015). *Türkiye katılım bankacılığı strateji belgesi 2015-2025 [Yayın No. 5]*. İstanbul.

U.S. Energy Information Agency (IEA). (2017). *Internationale energy outlook 2017*.

United Nations Climate Change (t.y.). *What is the Paris Agreement?*. <https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/what-is-the-paris-agreement-0> adresinden alınmıştır.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2018). *Trade in services and employment*. https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/ditctncd2018d1_en.pdf adresinden alınmıştır.

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (t.y.). *Classifications*. <https://unctadstat.unctad.org/EN/Classifications.html> adresinden alınmıştır.

United States Department of Agriculture (USDA). (2017). *Turkey planting seeds sector overview 2017*.

Urata, S. ve Narjoko, D. A. (2017). *International trade and inequality [ADB Working Paper Series, No. 675]*.

Üngör, M. (2014). *Some observations on the convergence experience of Turkey. Comparative Economic Studies*, 56(4), 696–719.

Van Ark, B. (2008). *The cost competitiveness of manufacturing in China and India: an industry and regional perspective [Working Paper, No. 228]*. Indian Council for Research on International Economic Relations.

Van.Greuning, H. ve Iqbal, Z. (2008). *Risk analysis for islamic banks*. Washington: The World Bank Press.

Ward, A. (2018, Eylül). *Trump's China strategy is the most radical in decades — and it's failing*. Vox: <https://www.vox.com/world/2018/9/18/17790600/us-china-trade-war-trump-tariffs-taiwan> adresinden alınmıştır.

Whelan, K. (2000, Şubat). *Computers, obsolescence, and productivity [Finance and Economics Discussion Series Paper, No. 6]*. Federal Reserve Board.

Williamson, J. G. ve Higgins, M. (2001). *The accumulation and demography connection in East Asia*. Andrew Mason (Ed.), *Population Change and Economic Development in East Asia içinde (s. 123-154)*. Stanford, California, Stanford University Press.

Woirol, G. R. (1996). *The technological unemployment and structural unemployment debates [Contributions in Economics and Economic History Series, Book 173]*. Westport: Greenwood Publishing Group.

- World Bank Group Publications. (2008, 30 Eylül). *The growth report*. https://www.ebook.de/de/product/7393900/the_growth_report.html adresinden alınmıştır.
- World Bank. (2009). *Female labor force participation in Turkey: Trends, determinants, and policy framework*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2014). *Turkey - trading up to high income: Country economic memorandum*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2014). *Turkey's Transitions: Integration, inclusion, institutions*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (t.y.). *High-technology exports (% of manufactured exports) 1988-2017*. <https://data.worldbank.org/indicator/tx.val.tech.mf.zs> adresinden alınmıştır.
- World Commission on Environment and Development. (1987, 27 Nisan). *Our common future*. Oxford University Press. https://www.ebook.de/de/product/3237447/world_commission_on_environment_and_development_our_common_future.html adresinden alınmıştır.
- World Economic Forum (WEF). (2016). *Future of Jobs Report 2016*. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf adresinden alınmıştır.
- World Economic Forum (WEF). (2018). *Future of Jobs Report 2018*. www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf adresinden alınmıştır.
- World Trade Organization (WTO). (2013). *Defining the future of trade*.
- Xuefeng, Q. ve Yaşar, M. (2016, Haziran). *Export market diversification and firm productivity: Evidence from large developing country*. *World Development*, 82, 28-47.
- Yenilmez, F. ve Kılıç, E. (2018). *Türkiye'de İşgücüne Katılma Oranı-İşsizlik Oranı İlişkisi: Cinsiyet ve Eğitim Düzeyine Dayalı Bir Analiz*. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(2), 55-76.
- Yousef, T. M. (2005). *The murabaha syndrome in islamic finance: Laws, institutions and politics*. M. H. Clement, R. Wilson (Ed.), *The Politics of Islamic Finance* içinde (s. 63-80). Karachi: Oxford University Press.
- Yüceşahin, M. M. (2009). *Türkiye'nin demografik geçiş sürecine coğrafi bir yaklaşım*. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7(1), 1-25.
- Zainol, Z. ve Kassim, S.H. (2010). *An analysis of islamic banks' exposure to rate of return risk*, *Journal of Economic Cooperation and Development*, 31(1), 59-84.
- Zarqa, M. A. (1983). *Stability in an interest-free islamic economy: A Note*. *Pakistan Journal of Applied Economics, Applied Economics Research Centre*, 2(2), 181-188.
- Zingales, L. (2015). *Presidential address: Does finance benefit society?* *The Journal of Finance*, 70(4), 1327-1363.

GELECEĞİN TÜRKİYESİNDE EKONOMİ

Gelecekte nasıl bir Türkiye’de yaşayacağımızı, bugün nasıl bir ülke tasavvur ettiğimiz belirleyecektir. Eğer toplum olarak ortak bir gelecek tasavvurumuz yoksa başkalarının kendi hedeflerine göre tasarladığı bir ülkede yaşamaktan başka seçeneğimiz olamaz. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği olarak Türkiye’nin gelecek vizyonuna katkı sağlamak amacıyla hazırladığımız Geleceğin Türkiye Projesi’nin üçüncü raporu, Türkiye’nin arzulanan toplumsal ve maddi refah düzeyine ulaşabilmesi için geleceğin ekonomisinin sahip olması gereken niteliklere dair ipuçları sunmaktadır.

Geleceğin Türkiye’de ekonominin *sosyal adalet, maddi refah ve sürdürülebilir üretim ve tüketim* doğrultusunda bugünden şekillendirilmesi gerekmektedir. Toplumdaki her bireyin istediği yaşamı sağlayabileceği fırsatlara erişebileceği bir maddi refaha sahip olduğu, sosyal adaletin temin edildiği ve sürdürülebilir nitelikteki bir ekonominin gerçekleştirilmesi ancak bu hedefle uyumlu, kanıt dayalı ve uzun ufuklu politikaların uygulanması ile mümkündür. Raporda “*erdemli bir toplum için adil, müreffeh ve sürdürülebilir bir ekonomi*” talebi etrafında şekillenen bir vizyon ortaya konulmaktadır.